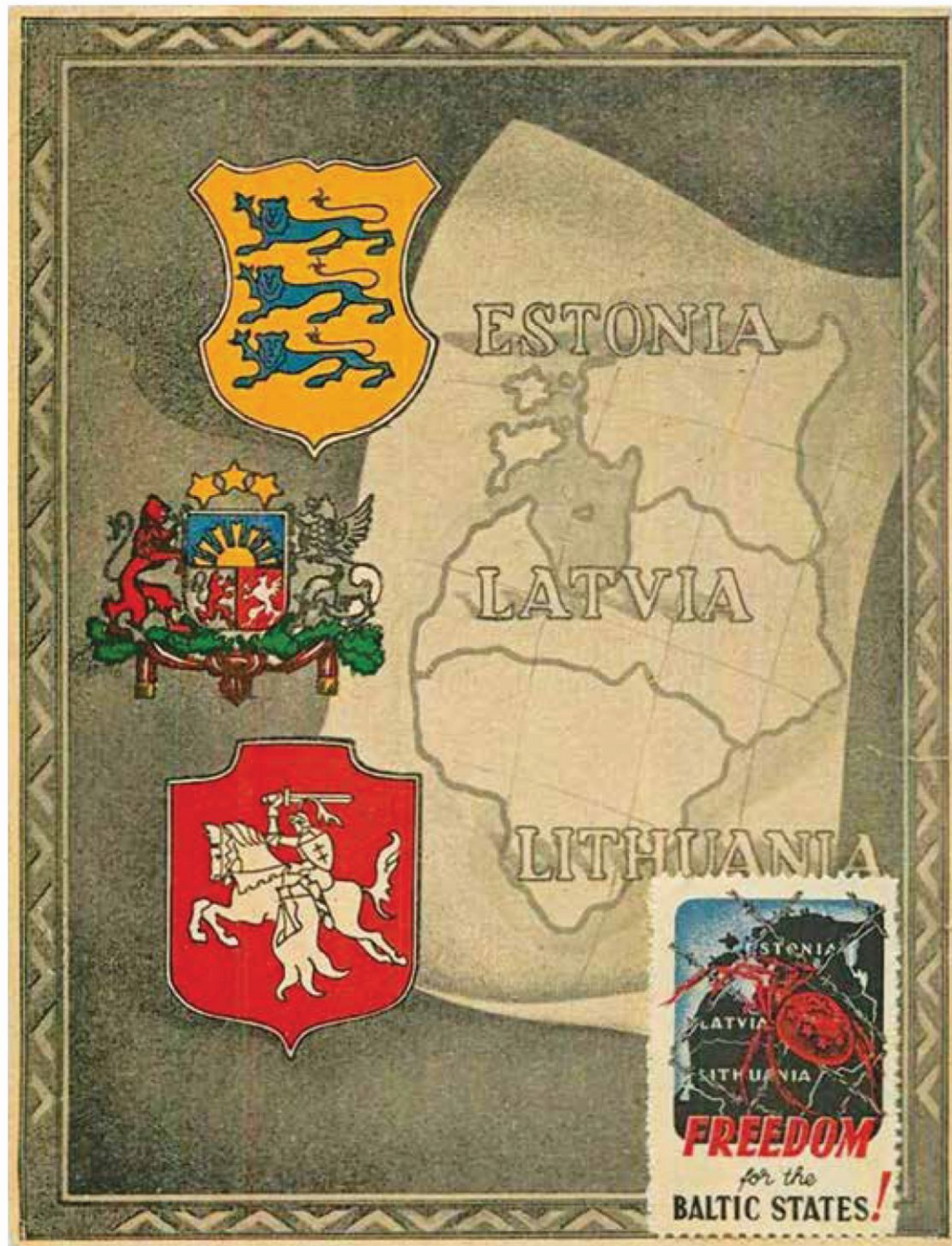

GENOCIDAS ir REZISTENCIJA

2025 1 (57)

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO
IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

ISSN 1392-3463

Vilnius 2025

GENOCIDE AND RESISTANCE RESEARCH
CENTRE OF LITHUANIA

ISSN 1392-3463

Vilnius 2025

Žurnalas leidžiamas du kartus per metus / The journal is published twice a year

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

ISSN 1392-3463; ISSN 2783-8293 (online); <https://doi.org/10.61903/GR.2025.100>

2025 / 1 (57)

REDAKcinė KOLEGIJA / EDITORIAL BOARD

- dr. Valdemaras Klumbys** Redakcinės kolegijos pirmininkas / Chairman of the Editorial Board
Lietuvos istorijos institutas
- dr. Tetiana Boriak** Vilniaus universitetas
- dr. Arūnas Bubnys** Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Vilnius
- dr. Marius Ėmužis** Vilniaus universitetas
- dr. Vladislav Hrynevych** Babin Jaro istorijos ir atminties kraštovaizdžio institutas, Ukraina /
Інститут дослідження території та ландшафту пам'яті
Бабиного Яру
- dr. Kārlis Kangeris** Stockholms universitet, Švedija
- dr. Ineta Lipša** Latvijos universitetas / Latvijas Universitāte, Latvija
- dr. Aigi Rahi-Tamm** Tartu Ülikool, Estija
- dr. Meelis Saueaak** Eesti Mälu Instituut, Estija
- dr. Arūnas Streikus** Vilniaus universitetas
- dr. Saulius A. Sužiedėlis** Millersville University, JAV
- dr. hab. Piotr Niwiński** Gdanskio universitetas, Tautos atminties institutas, Lenkija
- dr. Kristina Burinskaitė** Vyriausioji redaktorė / Editor-in-Chief
kristina.burinskaite@genocid.lt

ISSN 1392-3463; ISSN 2783-8293 (online); <https://doi.org/10.61903/GR.2025.100>

© Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2025

TURINYS / CONTENTS

STRAIPSNIAI

Andrius Tumavičius

Baudžiamoji akcija prieš kolaboravimu su sovietais įtariamus Onušio ir Daugų valsčių gyventojus 1945 m. rugpjūčio mėnesį **p. 8**

Rimantas Zizas

Pirčiupių kaimo 1944 m. birželio 3 d. tragedija: istoriografija ir šaltiniai **p. 26**

Arūnas Vyšniauskas

Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos 1939 metais – Antrojo pasaulinio karo katalizatorius? **p. 61**

Valdemaras Klumbys

Neginkluoto pasipriešinimo sovietmečio Vilniuje ypatybės **p. 89**

Juozas Banionis

Lietuvių tremtinių bendruomenė Vakaruose: sugrįžti į laisvą Lietuvos valstybę **p. 113**

ARTICLES

Christian Pletzing

Displaced Persons from the Baltic States in Northern Germany: The case of Lübeck and Flensburg **p. 144**

Pēteris Kalniņš

From Division to Solidarity: Latvian Refugees, the Latvian Central Council, and National Identity in Exile Post 1945 **p. 164**

RECENZIJĄ

Vytautas Jokubauskas

Prisiekę Lietuvos Respublikai: nauja Lietuvos kariuomenės istorijos dvitomė sintezė **p. 182**

KRONIKA

Arūnas Vyšniauskas

LGGRTC istorikai dalyvavo tarptautinėje mokslinėje konferencijoje Kembridžo universitete **p. 194**

Knygos **p. 201**

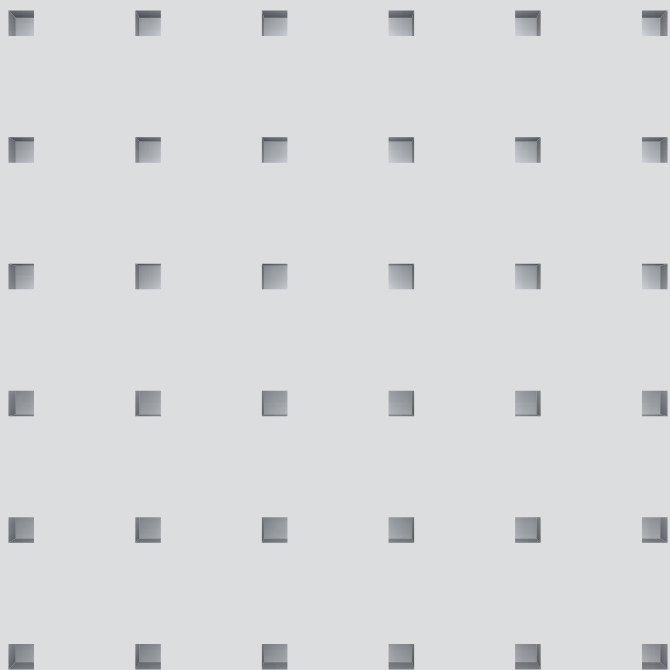
Apie autorius **p. 205**

Notes on Authors **p. 207**

Gairės autoriams **p. 209**

Guidelines for Authors **p. 215**

STRAIPSNIAI

Baudžiamoji akcija prieš kolaboravimu su sovietais įtariamus Onušchio ir Daugų valsčių gyventojus 1945 m. rugpjūčio mėnesį

Andrius Tumavičius

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ andrius.tumavicius@genocid.lt

ORCID 0000-0002-0405-7851

Šiame straipsnyje nagrinėta baudžiamoji operacija, kurios metu partizanai sušaudė kelias dešimtis žmonių, įtartų kolaboravimu su sovietais. Straipsniu siekta išsiaiškinti, ar ši operacija buvo organizuotas ir tikslingas kolaborantų baudimas, siekiant trikdyti sovietizacijos procesus, ar nepagrįstas teroristinis išpuolis, inspiruotas keršto ir desperacijos. Straipsnyje išnagrinėtas pasirengimas baudžiamajai operacijai ir identifikuoti kai kurie jos dalyviai, išanalizuotas išpuolio vykdymas bei nustatytos jo aukos. Atlikus tyrimą operacija vertintina kaip to meto sąlygas atitinkantis išpuolis: partizanai atliko atsakomąjį veiksmą, kurio tikslas – parodyti režimui savo jėgą. Viena vertus, operacija buvo suplanuota: surinkti duomenys apie pasmerktuosius, numatytas veiksmų planas ir pan. Kita vertus, ji buvo spontaniškas kelių vadų sprendimas, daugiau lemtas emocijų, o ne apgalvotų taktinių tikslų. Partizanai smogė labiausiai pažeidžiamiems gyventojams: žemiausios administracinės grandies atstovams, režimo šalininkų šeimų nariams arba valstiečiams. Per išpuolį nenukentėjo nei vienas valsčiaus administracijos pareigūnas ar asmuo, prisidėjęs prie 1945 m. liepos mėn. trėmimų.

Reikšminiai žodžiai: baudžiamoji operacija, partizanai, sribai, kolaborantai.

Įvadas

Partizanų vykdytoje, baudžiamoje praktikoje persipina daugybė ginkluotos kovos metodų ir taktikos, visuomenės socialinių santykių, kolaboravimo ir pan. aspektų, kuriuos tirti būtina, siekiant suvokti ir paaiškinti procesus, vykusius Lietuvoje stalinizmo laikotarpiu.

Straipsnyje nagrinėtas vienas partizanų vykdytos baudžiamosios praktikos epizodų – pirmoji masinė kolaboravimu įtariamų gyventojų baudimo operacija, kurios metu 1945 m. rugpjūčio naktį iš 4 d. į 5 d. gretimuose Trakų aps. Onušio ir Alytaus aps. Daugų valsčiuose partizanai sušaudė kelias dešimtis žmonių.

Sovietinio laikotarpio istoriografijoje šis atvejis nebuvo tirtas. Dokumentų rinkinyje¹, pateikiami liudininkų pasakojimai. Tačiau išpuolio aplinkybės nenagrinėtos.

Atgimusios Lietuvos istoriografijoje šį įvykį paminėjo Juozas Starkauskas. Jo nuomone, partizanai, atsakydami į kovotojų šeimų trėmimus, Onušio ir Daugų vlsč. nužudė okupantų rėmėjus ir informatorius². Autorius neįvardino nei nužudytųjų, nei išpuolyje dalyvavusių partizanų.

Kęstučio Kasparo nuomone, ši operacija – tai NKVD-NKGB šnipų bei talkininkų likvidavimo operacija, kurios pretekstu tapo neseniai įvykdyti ir vėl numatomi partizanų šeimų trėmimai. Autorius paskaičiavo, kad „Geležinio Vilko“ rinktinės partizanai sunaikino 32 Onušio ir 18–20 Daugų valsčių kolaborantų, tarp jų – 20 stribų, 3 apylinkių tarybų pirmininkus, informatorių. Be to, „[...] kai kuriais atvejais sužeisti ar žuvo šeimų nariai, kuriems tragišką likimą užtraukė jų artimųjų išdavikiška veikla“³.

Rimanto Zizo nuomone, baudžiamoji akcija – įsisenėjusios priešpriešos tarp buvusių sovietų partizanų ir jų rėmėjų bei kaimų savisaugininkų, tapusių partizanais, pasekmė. Apogėjų ši priešprieša pasiekė 1944 m. balandžio mėn., kai sovietų partizanai sudegino Bakaloriškių k. R. Zizas rašo, kad tai buvo „[...] masinis represinis aktas prieš sovietinį aktyvą, sovietų valdžios šalininkus“⁴.

Mindaugas Pocius pastebėjo, kad partizanai Onušio ir Daugų vlsč. 1945 m. rugpjūčio mėn. surengė pirmąją plataus masto baudžiamąją akciją prieš „[...] kolaboravimu kaltintus gyventojus. Iš viso buvo sušaudyta 48 tikri ir tariami kolaborantai [...] Apie daugelio nubaustų mirtimi žmonių kaltumą ar nekaltumą nieko konkretaus negalima pasakyti. Kiek iš žuvusių buvo agentų ar informatorių, nežinoma“⁵.

¹ *Buržuazinių nacionalistų gaujų siautėjimas Dzūkijoje*, Vilnius: Mintis, 1964.

² Juozas Starkauskas, *Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944–1953 metais*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998, p. 214–215.

³ Kęstutis Kasparas, *Lietuvos karas*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1999, p. 414.

⁴ Rimantas Zizas, „Sovietinės represijos ir pasipriešinimas joms Onušio valsčiuje (Trakų aps.)“, *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2003, Nr. 1, p. 123–124.

⁵ Mindaugas Pocius, Antisovietinis ginkluotas pasipriešinimas Valkininkų krašte 1944–1949 m., <http://www.ilt.lt/pdf/valkininkai/valkininkai-antisov.pdf>

M. Pocius monografijoje, nagrinėjančioje baudžiamuosius partizanų veiksmus, atkreipė dėmesį, jog „šioje masinėje tikrų ir tariamų kolaborantų baudimo akcijoje pasitaikė savavališkų, žiaurių kai kurių partizanų grupių veiksmų – vaikų ir nepilnamečių, senukų, aktyvistų, sribų artimųjų žudymų vien tik dėl jų giminystės. Tai buvo niekuo nepateisina mos ir beprasmiškos aukos“⁶.

Kai kurie nužudytieji minimi Povilo Masiulionio sudarytame pokariu nužudytų asmenų sąrašė⁷, tačiau išpuolio aplinkybės šioje knygoje nenagrinėjamos.

Andrius Tumavičius atliko šio išpuolio tyrimą Onušio valsčiaus teritorijoje⁸. Autorius identifikavo kai kuriuos išpuolyje dalyvavusius partizanus ir žuvusiuosius. Jo nuomone, per šią operaciją kovotojai smogė neapsaugotiems režimo šalininkams ar tokiais vertintais žmonėms: žemiausios administracijos grandies pareigūnams, naujakuriams, sribams ir administracijos darbuotojų šeimoms. Tačiau straipsnyje nenagrinėta operacija, vykusį Daugų vlsč. teritorijoje. Todėl bendras išpuolio vaizdas liko neatskleistas.

Straipsnio tikslas: išsiaiškinti, ar ši baudžiamoji operacija buvo organizuotas ir tikslingas kolaborantų baudimas, siekiant trikdyti sovietizacijos procesus, ar tai – išpuolis, inspiruotas keršto ir desperacijos.

Uždaviniai

1. Išnagrinėti pasirengimą baudžiamajai operacijai ir identifikuoti jos dalyvius.
2. Išanalizuoti išpuolio vykdymą ir nustatyti jo aukas.

Naujumas: tyrimo naujumas tas, jog straipsnis skirtas vieno įvykio tyrimui: naudo jantis įvairiais šaltiniais siekta išanalizuoti, kaip praktiškai veikė baudžiamieji partizanų veiksmi.

Metodas: rašant straipsnį, naudotasi analitiniu-aprašomuoju metodu. Remiantis pir miniais šaltiniais aprašytas operacijos pasirengimas ir jos vykdymas. Surinkti duomenys buvo analizuojami, o analizės pagrindu padarytos išvados.

Baudžiamosios operacijos rengimas

Antisovietinis pasipriešinimas Onušio ir Daugų vlsč. prasidėjo 1944 m. vasarą, tuoj po to, kai valsčiaus teritoriją užėmė Raudonoji armija. Onušio valsčiuje susiformavo keletas būrių: Juozo Matiukevičiaus (slap. Vilkas) 40 partizanų būrys, Edmundo Siniausko (slap. Liūtas), Jono Dambrausko (slap. Siaubas) ir kt. būriai⁹. Daugų valsčiuje pirmiausia susifor-

⁶ Mindaugas Pocius, *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2010, p. 135.

⁷ *Partizanų teroro aukų atminimo knyga*, Vilnius: Politika, 2011.

⁸ Andrius Tumavičius, „Baudžiamoji akcija prieš kolaboravimą su sovietais kaltintus Onušio valsčiaus gyventojus“, Onuškis, Vilnius: Versmė, 2017, p. 563–588.

⁹ Iki 1945 m. sausio 1 d. Trakų aps. veikiančių partizanų būrių sąrašas, *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – LYA), f. K-41, ap. 1, b. 1728, l. 3; Rimantas Zizas, *op. cit.*, p. 116.

mavo Žvirgždėnų k. gyventoją Alfonso Jonio (slap. Petras) vadovaujamas būrys¹⁰.

Baudžiamieji veiksmai prieš kolaborantų ir sovietams palankius asmenis prasidėjo 1944 m. antroje pusėje. Iš viso nuo 1944 m. vasaros iki 1945 m. rugpjūčio mėn. Onušio vlsč. nužudyti 52 žmonės: 5 milicininkai, 2 paruoštų agento įstaigos darbuotojai, 2 miškininkai, 8 valstiečiai, 5 sričių būrio nariai, 2 apylinkių tarybos sekretoriai, 1 apylinkės tarybos pirmininkas, 19 NKVD Vidaus kariuomenės kariškių, 4 administracijos pareigūnų, aktyvistų ar sričių būrio narių artimieji, apskrities socialinio aprūpinimo sk. vedėjas, apskrities finansų sk. sąskaitininkas, matininkas, aktyvistas. 40 iš jų žuvo pasalose: visi 5 nukauti milicininkai, abu žuvę paruoštų agentai, abu miškininkai, 5 valstiečiai, 5 sričiai, visi 19 kareivių, naikintojo tėvas, apskrities socialinio aprūpinimo sk. vedėjas, apskrities finansų sk. sąskaitininkas, matininkas. 12 asmenų nužudyti namuose arba išsivesti: milicininkas, 3 valstiečiai, sričiai, abu apylinkių tarybos sekretoriai ir pirmininkas, aktyvistas bei 3 aktyvistų ir pareigūnų šeimos nariai.

Tuo pačiu laikotarpiu Daugų valsčiuje nukauti 26 žmonės: 20 sričių, 1 valstietis, 2 apylinkės tarybos pirmininkai, apylinkės tarybos sekretorius, aktyvistas, administracijos darbuotojo šeimos narys. Iš jų 19 žmonių žuvo pasalose: 18 sričių ir vienintelis nužudytas valstietis. Nužudyti arba išsivesti iš namų 7 žmonės: 2 sričiai, 2 apylinkių tarybų pirmininkai bei sekretorius, aktyvistas ir administracijos darbuotojo šeimos narys.

Aptariamuoju laikotarpiui partizanai nevykdė plataus masto baudžiamųjų operacijų prieš palankius režimui arba tokiais vertintus asmenis, nes didžioji dalis žmonių žuvo per pasalas, t. y. per karines, o ne baudžiamąsias operacijas.

Remiantis tuo, jog iki 1945 m. rugpjūčio mėn. Onušio ir Daugų valsčiuose veikusių partizanų priklausymo rezistencijos centrums klausimai nebuvo galutinai išspręsti, darytina prielaida, kad būriai veikė savo nuožiūra ir vadovavosi to meto kovos prieš sovietų režimą logika: priešai yra tie, kurie dirba okupantų naudai (milicininkai, administracijos pareigūnai, sričių būrių nariai ir pan.), juos reikia perspėti, o pastariesiems nereaguojant į ultimatumus – sušaudyti. Tuo metu nuo partizanų išpuolių nukentėjo tik tikslinės gyventojų grupės, o civiliai gyventojai žūdavo atsitiktinai per susišaudymus.

Trėmimai, kaip ir kitos krašto sovietizavimo priemonės, sukėlė atsaką. Partizanai ginklu priešinosi režimui, kovojo dėl Lietuvos valstybingumo ir tradicinės gyvenimo sandoros atkūrimo. Sovietai, perduodami iš vadinamųjų „būžių“, ištremtų ar kitaip represuotų asmenų nusavintą žemę, gyvulius, trobesius ar padargus sau palankiems asmenims, pažeidė pagrindinius buvusios ūkininkavimo sistemos principus – žemės valdos ir kito turto neliečiamumą. Ištremtųjų turto nusavinimas lygus plėšimui, o partizanų nuostatos buvo

¹⁰ V. Šidlausko tardymo protokolas, 1945-08-23, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. P-20004, l. 41; B. Truncės tardymo protokolas, 1945-08-22, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. P-20004, l. 71-72.

tokios: už bet kokią vogimą „[...]“ atsakys plėšikaujančių šeimos, jie patys ir jų turtas“¹¹.

Trėmimuose dalyvavusius asmenis partizanai vertino ne vien kaip sovietų kolaborantus ar rėmėjus, bet ir kaip nusikaltimo prieš lietuvių tautą bendrininkus.

1945 m. liepos mėn. pabaigoje, pasibaigus LSRS NKVD kariuomenės siautimui ir trėmimams bei iš Onušio ir Daugų valsčių išvedus papildomus karinius dalinius, Onušio vlsč. Burbonių miške susirinko partizanų vadai: Leonas Tarasevičius (slap. Lūšis, Aras), Martynas Vičkačka (slap. Vasara), Jonas Jakubavičius (slap. Rugys), Jonas Dambrauskas (slap. Siaubas) ir Vaclovas Voveris (slap. Žaibas). Atsakant į partizanų šeimų trėmimus jie nutarė surengti išpuolį prieš sovietų rėmėjus ir talkininkus. Pasitarime nurodyta kovotojams surinkti duomenis apie konkrečių vietovių gyventojus, išsiaiškinti, kurie žmonės dirbo represinėse struktūrose, skundė ar kitaip padėjo sovietų valdžiai. M. Vičkačkos tardymo protokole užfiksuota, kad pagal surinktus duomenis buvo sudaromi pasmerktųjų sąrašai¹². Tarp išlikusių archyvinių dokumentų nerasta patvirtinimo, jog partizanai iš anksto sudarinėjo tokius sąrašus. Galima prielaida, jog numatyti nubauti asmenys pasirinkti iš anksto, nes išpuolis buvo ne spontaniška, o suplanuota atsako akcija. Kita vertus, informaciją apie išankstinius sąrašus galima vertinti kaip sovietų tardytojų išmonę, siekiant nutapyti kuo juodesnį išpuolio paveikslą. Rasti dokumentai byloja tik tai, jog kovotojai prieš eidami į kaimus buvo surinkę duomenų apie numatytus nužudyti asmenis.

Informaciją apie įtariamus asmenis partizanai surinkdavo apklausdami vietinius gyventojus. Manytina, kad žinias apie vieno ar kito žmogaus veiklą pateikė juos pažinę partizanai, jų kaimynai arba juos pažįstantys asmenys. Asmeninių motyvų ieškant smerktinų žmonių turėjo ir patys partizanai. Išsiaiškinti pasmerkimo motyvus yra problemiška. Išlikusi archyvinė medžiaga gali atskleisti tik objektyvias priežastis: asmens dalyvavimą sovietizuojant kraštą, bendradarbiavimą su represinėmis struktūromis arba darbą jose, priklausymą Komunistų partijai ar komjaunimui ir kt. Išsiaiškinti subjektyviųjų priežasčių, t. y. asmeninių kivirčių, neapykantos, tikrų ar menamų skriaudų arba kaltinimų pagrįstumą praktiškai neįmanoma.

Burbonių miške suformuotos penkios grupės, kurias sudarė jungtinės Siaubo ir Vasaros būrių pajėgos, turėjusios veikti Onušio vlsč. Jas sudarė:

- Koreivonių ir Verbiciškės k. grupė: vadas – Stasys Valatkevičius (archyviniuose dokumentuose nurodomas kitas pavardės variantas – Volodkevičius, slap. Nyva, Pieva), Adomas Kazlauskas, Stasys Kuodzevičius, Stasys Stravinskas (slap. Liepsna), Ambrutis Vincas (slap. Nevėžis), Vaclovas Kudzevičius (slap. Verbas), Juozas Stražnickas (archyviniuose dokumentuose nurodomi kiti pavardės variantai – Staržinskas, Spražinskas,

¹¹ *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998, p. 267.

¹² M. Vičkačkos tardymo protokolas, 1945-08-27, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 13.

slap. Aukštaitis), Jonas Vilkauskas (slap. Liepa)¹³.

- Kaniūkų k. – grupės vadas M. Vičkačka (slap. Vasara), partizanas (slap. Dania), Motiejus Glebus (slap. Ledas), vokietis (slap. Vilhelmas), Jonas Judickas (slap. Pėdas).
- Damononių ir Kalinų k. – vadas Mikas Žilionis (slap. Martynas)¹⁴, Vincas Rusas (slap. Ažuolas)¹⁵, Jonas Gaina (slap. Gruodis)¹⁶, Motiejus Glebus (slap. Epušė) ir Vincas Aliukonis (slap. Miškas)¹⁷,
- Gruožninkų, Smalių ir Gudakiemio k. – vadas Stasys Zaleckas (slap. Rytas), Stasys Kulklys (slap. Kirvis), Petras Stankevičius (slap. Rugpjūtis), Zidorius Masalskis, Jonas Valentukevičius (slap. Dobilas), Vaclovas Rėkus (slap. Neris), Juozas Aliukonis (slap. Girėnas), Algirdas Rusas (slap. Rėmas), vokietis (slap. Bruno).
- Dusmenų k. – vadas J. Dambrauskas (slap. Siaubas), Jonas Kazlauskas, Stasys Legetavičius (slap. Aušra), kovotojas (slap. Bijūnas), Vaclovas Budrevičius (slap. Lietus), partizanas (slap. Gardinas), jo žmona, Vladas Trakimavičius (slap. Patrimpas, slap. Mažiukas), Bronius Bingelis (slap. Pupa), Bronius Kriščiūnas (slap. Dėdė Andrius), Vaclovas Rusas, s. Juozo (slap. Ešerys), Stasys Arbačiauskas, s. Stasio (slap. Tigras), Jonas Mikalkevičius, s. Mato (slap. Sausis).

Informacija apie grupes, veikusias Daugų vlsč. yra skurdesnė, nes archyvinė medžiaga yra fragmentiška ir ne tokia informatyvi kaip Onušio vlsč. Tikėtina, jog grupių formavimas vyko pagal tokius pat principus kaip ir grupių, veikusių Onušio vlsč. Pavyko išsiaiškinti tik kai kurių grupių asmeninę sudėtį:

- Griciūnų, Būdos k turėjo veikti V. Voverio (slap. Žaibas) būrio II sk. partizanai, tikėtina: Jonas Radžiūnas (slap. Burokas), skyriaus vadas¹⁸, Jonas Turskas (slap. Kudirka).
- Daugų kolonijoje – vadas V. Voveris (slap. Žaibas), Alfonsas Mikailionis (archyviniuose dokumentuose pateikiamas ir kitas pavardės varinatas – Mikailiūnas, slap. Raktelis, Raktas), Kostas Mačionis (slap. Naganas, Žvalgas, Gluosnis), Alfonsas Jonys (slap. Gončius, Petras)¹⁹.

¹³ Yra duomenų, jog S. Valatkevičiaus grupėje buvo Vaclovas Alaburda, s. Juozo (slap. Dzūkai), į partizanų gretas įstojęs 1945-03-16, buvęs J. Dambrausko (slap. Siaubas) grupės partizanas, o 1945 m. liepos mėn. parėjęs į M. Vičkačkos būrį.

¹⁴ Pažyma apie Juozo Matukevičiaus (slap. Vilkas) gaują, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 25126/3, l. 353-3; M. Žilionio tardymo protokolas, 1945-09-02, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 169.

¹⁵ V. Ruso tardymo protokolas, 1949-09-02, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 19070/3, t. 1, l. 196-197.

¹⁶ J. Gainos tardymo protokolas, 1945-09-19, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 29523/3, l. 8-8 a. p.; areštuotojo J. Gainos anketa, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 29523/3, l. 67; 1945 m. liepos 27 d. nuosprendis, *ibid.*, l. 133.

¹⁷ B. Narinkevičiaus tardymo protokolas, 1945-09-08, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 38757, l. 20 a. p.; J. Gainos tardymo protokolas, 1945-09-19, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 29523/3, l. 9 a. p.

¹⁸ J. Plytniko tardymo protokolas, 1946-01-03, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 4978/3, l. 11 a. p.

¹⁹ Archyviniuose dokumentuose užfiksuoti kitokie jo slapyvardžio variantai: Čančus, Čuoba, Čanias, Čuožčius, Gančius. Manytume, kad tai A. Juonio slapyvardžio „Gončius“ variantai.

- Skabeikių, Bukauciškių, Žvirgždėnų ir Kančėnų k. – V. Voverio būrio I sk. partizanai, kurių nepavyko indentifikuoti.
- Arčiūnų ir Dvarčėnų k. – partizanas (slap. Sakalas), grupės vadas, Vladas Truncė (slap. Topolis), Viktoras Šidlauskas (slap. Audra), Alfonsas Paulauskas (slap. Suvalkietis).
- Nepavyko nustatyti partizanų, veikusių Grumiškių k., Krūminių k., Jančionių k., Pavarčių k., Užukalnių k., Tamašavos k.

Akcijoje dalyvavusiose grupėse, išskyrus partizanus, veikusius Dusmenų k., buvo nukentėjusių kaimų gyventojų. Tai reiškia, kad jos suformuotos taip, kad nors vienas jų narys tiksliai žinotų, kur gyvena pasmerktieji, juos asmeniškai pažinotų. Jie taip pat gerai pažinojo apylinkes, todėl galėjo greitai nuvesti į nurodytas vietas, o kilus pavojui sėkmingai pasitraukti. Kartu su iš nukentėjusių apylinkių kilusiais partizanais, grupėse buvo kovotojų iš tolimesnių kaimų. Nepažįstamų arba beveik nepažįstamų partizanų įtraukimą galima pagrįsti tuo, jog jie asmeniškai nepažinojo pasmerktųjų, todėl jų neturėjo veikti asmeniniai motyvai, taigi pasmerktųjų nebūtų pasigailėta. Dėl tos pačios priežasties užduočiai vykdyti Onušio vlsč. teritorijoje paskirti ir partizanų gretose buvę vokiečių kariai. Išskirtinis yra Dusmenų k. veikusios grupės atvejis. Joje nebuvo šio kaimo gyventojų. Grupei vadovavo bakaloriškietis J. Dambrauskas, o ją sudarė tik jo būrio partizanai.

Dalyvavimas akcijoje nebuvo savanoriškas. Jos dalyvius atrinko ir į grupes suskirstė vadai. Todėl darytina išvada, kad operacijoje dalyvavo patikimiausi kovotojai. Tuo tarpu pasmerktuosius sušaudyti turėjo savanoriai, o tokių neatsiradus – vokiečiai²⁰.

Akcijos data pasirinkta neatsitiktinai – naktis iš šeštadienio į sekmadienį. Tikėtasi, kad tuo metu į namus bus grįžę administracijos darbuotojai, sribai ir kt., dirbę ir gyvenę Onuškyje arba Dauguose.

Taigi pasirengimo keršto akcijai analizė atskleidė, kad ji planuota kaip išpuolis prieš režimo rėmėjus. Jos taikiniu pasirinkti kaimai nėra susiję su trėmimais, bet yra partizanams patogiose vietose. Vykdytojų atrankos principai rodo, kad siekta kuo tiksliau įvykdyti užduotį. Akcija planuota ne kaip bausmė konkreitiems trėmikams, o kaip smūgis režimo šalininkams, stengiantis išvengti atsakomojo smūgio.

Operacijos vykdymas

Išpuolis Daugų valsčiuje

V. Voverio (slap. Žaibas) kovotojai įvykdė akciją savo veiklos rajone – Daugų vlsč. Jo vadovaujami partizanai 1945 m. vasarą telkėsi Varčios miško šiaurės rytų dalyje. Kovojai, kurie liepos mėn. vykstant NKVD kariuomenės siautimui buvo paleisti namo, rugpjūčio mėn.

²⁰ Andrius Tumavičius, „Baudžiamoji akcija prieš kolaboravimą su sovietais kaltintus Onušio valsčiaus gyventojus“, Onuškis, Vilnius: Versmė, 2017, p. 563–588.

pradžioje susirinko Varčios miške. V. Voveris įsakė partizanams įvykdyti keršto akciją²¹.

Pirmiausia 1945 m. rugpjūčio 4 d. 18 val. Grumiškių k. nužudytas Juozas Laniauskas prieš mėnesį buvo grįžęs iš Vokietijos, kur buvo išvežtas prievartiniams darbams²². Nužudyme dalyvavę partizanai nenustatyti.

Be to, V. Voveris (slap. Žaibas) partizanams įsakė Dvarčėnų k. nužudyti Truncių šeimą, o Arciūnų k. – Keršio šeimą²³. Vykdydami įsakymą partizanai naktį užėjo į Povilo Truncės namus. Jo žmona Marijona Truncienė ir duktė Leonora Urbanavičienė miegojo name. M. Truncienę partizanai nusivedė į daržinę, kur miegojo jos vyras ir sūnus Vincas. P. Truncę ir M. Truncienę partizanai nuvedė už daržinės, o jų sūnui liepė eiti į namą. Nuvedus P. ir M. Trunces už daržinės, į juos buvo šauta. Apie įvykį sužeista M. Truncienė pranešė kitą rytą Daugų vlsč. poskyrio čekistams²⁴. Truncių šeima nuo partizanų jau buvo nukentėjusi. M. Truncienę partizanai 1945 m. liepos mėn. buvo sumušę ir žvaigždės forma išskutę palaukus. Tai buvo padaryta, nes M. Truncienė turėjo „[...] ilgą liežuvį“²⁵.

Po to grupė nuėjo į Arčiūnų k. gyventojų Juozo Keršio namus. Trys partizanai pastarąjį prikėlė ir išsivedė, po to pasigirdo šūviai. Paskui buvo išvesta jo dukra Ona Keršytė (g. 1921)²⁶, ir vėl pasigirdo šaudymas. Praėjus kiek laiko J. Keršio žmona krūmuose rado dukters lavoną ir sunkiai sužeistą vyrą, kuris paryčiui mirė²⁷.

Keršių šeimą partizanai baudė ne pirmą kartą. 1945 m. liepos mėnesį kovotojai atėjo pas juos, kaltino juos skundžiant „MVD organams“ ir rekvizavo turto²⁸. Archyvuiniuose dokumentuose užfiksuota, kad Keršiai „aktyviai dalyvaudavo sovietų valdžios organams

²¹ V. Truncės tardymo protokolas, 1945-08-25, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. P-20004, l. 20; J. Plytniko tardymo protokolas, 1946-08-16, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 4978/3, l. 16.

²² Asmenų, nukentėjusių per teroro aktą 1945 m. rugpjūčio 5 d. naktį Daugų vlsč. sąrašas, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 68, l. 154 a. p.; pažyma, 1945-08-15, *LYA*, f. K-11, ap. 1, b. 94, l. 168.

²³ V. Šidlausko tardymo protokolas, 1945-08-23, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. P-20004, l. 42.

²⁴ Lavono apžiūros protokolas, 1945-08-05, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 38534, l. 6; asmenų, nukentėjusių per teroro aktą 1945 m. rugpjūčio 5 d. naktį Daugų vlsč., sąrašas, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 68, l. 154; Alytaus aps. Daugų vlsč. Dvarčėnų k. butų ūkio lapas Nr. 10, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – *LCVA*), f. R-743, ap. 2, b. 475, l. 11 a. p.; M. Truncienės tardymo protokolas, 1945-08-13, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. P-20004, l. 109; M. Pitkevičienės tardymo protokolas, 1957-05-07, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 41597/3, l. 42; M. Pitkevičienės gyvenimo aprašymas, 1967-01-05, *LYA*, f. 2, ap. 3, b. 70, l. 5; *Buržuazinių nacionalistų gaujų siautėjimas Dzikijoje*, p. 88.

²⁵ V. Truncės ir M. Truncienės akistatos protokolas, 1945-08-05, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 41597/3, l. 11 a. p.

²⁶ Gimimo akto įrašas, Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – *LVIA*), f. 1441, ap. 1, b. 12, l. 296 a. p.

²⁷ M. Keršienės tardymo protokolas, 1945-09-11, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. P-20004, l. 112; Alytaus aps. Daugų vlsč. Arčiūnų k. butų ūkio lapas Nr. 25, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 476, l. 26 a. p.; B. Keršio tardymo protokolas, 1947-07-17, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. P-2419, l. 71-72; asmenų, nukentėjusių per teroro aktą Daugų vlsč. sąrašas, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 68, l. 154; pažyma apie nužudytus Daugų vlsč., 1945-08-09, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 74, l. 126; Alytaus aps. Daugų vlsč. Arčiūnų k. butų ūkio lapas Nr. 25, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 476, l. 26 a. p.; Mirimo akto įrašas, *LVIA*, f. 2000, ap. 5, b. 42, l. 268.

²⁸ I. Keršienės tardymo protokolas, 1957-04-17, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 41597/3, l. 33 a. p.

vykdant priemones²⁹. Kokius konkrečius veiksmus vykdė Keršiai, nežinoma.

Daugų Kolonijos k. partizanai ieškojo partinio darbuotojo Adomo Griškos (g. 1921)³⁰. Jis buvo komjaunuolis nuo 1941 m., SSRS-Vokietijos karo metais palaikė ryšius su sovietų partizanais, nuo 1944 m. liepos mėn. – sovietų administracijos darbuotojas: Daugų kolonijos, Daugų m. apylinkės vykdomojo komiteto pirmininkas, Daugų vlsč. žemės reformos komisijos pirmininkas, dirbo Alytuje LLKS komiteto instruktoriumi, Alytaus aps. vykdomojo komiteto kadrų sektoriaus vedėjas ir slaptosios dalies viršininkas³¹. Alytaus aps. Daugų vlsč. 1940 m. kandidatų žemei gauti sąrašuose, įrašytas jo tėvas Petras Griška, gyvenęs Daugų kolonijoje, ir jo 12 narių šeima. Jie turėjo 3 ha žemės, kuri skirta iš Daugų parapinės bažnyčios žemės valdos³². Nuo partizanų A. Griška pasislėpė tvarte, kuris buvo padegtas. Sudegę gyvuliai, o A. Griška stipriai apdegė³³. Archyvinuose dokumentuose nurodoma, kad per išpuolį nužudyta jo žmona Marytė Griškienė³⁴. Atlikus dokumentų analizę paaiškėjo, kad žuvo ne A. Griškos žmona, o motina Veronika Griškienė (mergautinė pavardė – Šidlauskaitė, g. 1900 m.)³⁵.

Būdos k. partizanai atėjo į LSSR NKVD Alytaus aps. skyriaus Daugų vlsč. poskyrio stribo Juozo Jegelevičiaus (g. 1924 m.)³⁶ namus. Tą naktį jis miegojo ne name, o daržinėje, kur partizanai jo nerado. Nužudyti jo tėvas Karolis Jegelevičius, s. Juozo (g. apie 1900 m.)³⁷, broliai Valentinas (g. 1932 m.)³⁸ ir Jonas (g. 1936 m.)³⁹, o motina Veronika Jegelevičienė (mergautinė pavardė – Damulevičiūtė, g. apie 1905 m.)⁴⁰ buvo sunkiai sužeista⁴¹.

Tame pačiame kaime nužudyta Elena Šmigelskienė (mergautinė pavardė – Janavičiūtė, g. apie 1897 m.)⁴² ir jos duktė Marijona (g. 1926 m.)⁴³.

²⁹ Asmenų, nukentėjusių per teroro aktą Daugų vlsč., sąrašas, *LVA*, f. K-21, ap. 1, b. 68, l. 154; pažyma apie nužudytus Daugų vlsč., 1945-08-09, *LVA*, f. K-21, ap. 1, b. 74, l. 126.

³⁰ Gimimo akto įrašas, *LVA*, f. 1441, ap. 1, b. 12, l. 305 a. p.

³¹ Partijos kandidato P. Griškos, įstojančio į VKP (b) narius, anketa, *LVA*, f. 1308, ap. 1308-8, b. 17, l. 2-2 a. p.

³² Alytaus aps. Daugų vlsč. 1940 m. kandidatų žemei gauti sąrašas, *LCVA*, f. R-61, ap. 1, b. 5, l. 16.

³³ Asmenų, nukentėjusių per teroro aktą Daugų vlsč., sąrašas, *LVA*, f. K-21, ap. 1, b. 68, l. 154.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ Mirimo aktas, *LVA*, f. 2000, ap. 5, b. 42, l. 270; santuokos metrikos įrašas, *LVA*, f. 1463, ap. 1, b. 23, l. 50.

³⁶ Gimimo akto įrašas, *LVA*, f. 1441, ap. 1, b. 15, l. 64.

³⁷ Santuokos akto įrašas, *LVA*, f. 1441, ap. 1, b. 16, l. 29 a. p.

³⁸ Gimimo akto įrašas, *LVA*, f. 1441, ap. 1, b. 18, l. 91 a. p.

³⁹ Gimimo akto įrašas, *LVA*, f. 1441, ap. 1, b. 18, l. 247.

⁴⁰ Santuokos akto įrašas, *LVA*, f. 1441, ap. 1, b. 16, l. 29 a. p.

⁴¹ Asmenų, nukentėjusių per teroro aktą Daugų vlsč., sąrašas, *LVA*, f. K-21, ap. 1, b. 68, l. 154; V. Jegelevičienės tardymo protokolas, 1951-09-06, *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 43471/3, t. 1, l. 34–346; Alytaus aps. Daugų vlsč. Būdos k. butų ūkio lapas Nr. 2, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 483, l. 65 a. p.; V. Jegelevičienės tardymo protokolas, 1951-02-15, *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 43471/3, t. 1, l. 204-206; O. Vasiliauskaitės tardymo protokolas, 1951-09-06, *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 43471/3, t. 1, l. 352–354; J. Plytniko tardymo protokolas, 1946-07-11, *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 4978/3, l. 41.

⁴² Santuokos akto įrašas, *LVA*, f. 1441, ap. 1, b. 16, l. 22 a. p.

⁴³ Gimimo akto įrašas, *LVA*, f. 1441, ap. 1, b. 15, l. 102 a. p. s.

Griciūnų k. Žaibo būrio II sk. partizanai nužudė Joną Degužį (archyviniuose dokumentuose nurodomas kitas pavardės variantas – Degutis)⁴⁴ ir eigulį Praną Bakšį (archyviniuose dokumentuose nurodomas kitas pavardės variantas – Bėkša)⁴⁵, kurio sūnus buvo apylinkės tarybos pirmininkas ir stribas. Jis mėgino pasislėpti, tačiau partizanams jį padėjo surasti to paties kaimo gyventojas⁴⁶.

Tamašavos k. nužudyta našlė Marija Kotlauskienė (mergautinė pavardė Seiliūtė, g. apie 1899 m.)⁴⁷ ir jos duktė Aldona Kotliauskytė (g. 1925 m.)⁴⁸.

Užukalnių k. kovotojai sušaudė Stasį Rasimą, o jo šeimos narius sumušė⁴⁹. Remiantis archyviniais dokumentais, Užukalnių k. negyveno žmogus pavarde Rasimas. Jame gyveno Stasys Arasimavičius (g. apie 1906 m.) ir jo žmona Marė Arasimavičienė (mergautinė pavardė – Kairytė, g. 1901 m.)⁵⁰. Manytina, jog būtent jie ir nukentėjo tą naktį. Tame pačiame kaime nužudyti Pranas Narkevičius (g. apie 1892 m.)⁵¹ ir jo sūnus (g. 1925 m.)⁵².

Jančionių k. nužudytas Janas Vasilevskis, o jo šeimos nariai sumušti⁵³.

Pavarčių k. kovotojai nužudė Juozą Kodikiną (archyviniuose dokumentuose nurodomas kitas pavardės variantas – Chodikinas)⁵⁴.

Krūminių k. partizanai sužeidė Šimą Višnevskį, kuris pabėgo. Jo šeimos narių kovotojai nelietė. Yra duomenų, jog jis buvo sovietinis aktyvistas, naujakurs, gavęs 10 ha „buožės“ žemės⁵⁵.

⁴⁴ Asmenų, nukentėjusių per teroro aktą Daugų vlsč., sąrašas, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 68, l. 154; Pažyma apie nužudytus Daugų vlsč., 1948-09-01, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 74, l. 126.

⁴⁵ Asmenų, nukentėjusių per teroro aktą Daugų vlsč., sąrašas, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 68, l. 154; Alytaus aps. Daugų vlsč. Griciūnų k. butų ūkio lapas Nr. 3, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 480, l. 32 a. p.; J. Plytniko tardymo protokolas, 1946-07-11, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 4978/3, l. 41; Mirimo akto įrašas, *LVIA*, f. 2000, ap. 5, b. 42, l. 271.

⁴⁶ NKVD-NKGB Vilniaus operatyvinio sektoriaus viršininko Rudyko ataskaita SSRS NKVD-NKGB įgaliotiniui LSSR Tkačenkai, 1945-08-03, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 68, l. 152.

⁴⁷ Santuokos akto įrašas, *LVIA*, f. 1441, ap. 1, b. 13, l. 62 a. p.; Mirimo akto įrašas, *LVIA*, f. 2000, ap. 5, b. 42, l. 274.

⁴⁸ Asmenų, nukentėjusių per teroro aktą Daugų vlsč., sąrašas, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 68, l. 154 a. p.; Alytaus aps. Daugų vlsč. Tamašavos k. butų ūkio lapas Nr. 58, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 481, l. 59 a. p.; Gimimo akto įrašas, *LVIA*, f. 1441, ap. 1, b. 15, l. 93 a. p.; Mirimo akto įrašas, *LVIA*, f. 2000, ap. 5, b. 42, l. 275.

⁴⁹ Asmenų, nukentėjusių per teroro aktą Daugų vlsč., sąrašas, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 68, l. 154 a. p.

⁵⁰ Alytaus aps. Daugų vlsč. Užukalnių k. butų ūkio lapas Nr. 25, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 481, l. 39 a. p.; Santuokos akto įrašas, *LVIA*, f. 1441, ap. 1, b. 16, l. 145.

⁵¹ Santuokos akto įrašas, *LVIA*, f. 1441, ap. 1, b. 13, l. 98 a. p.

⁵² Alytaus aps. Daugų vlsč. Užukalnių k. butų ūkio lapas Nr. 40, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 481, l. 41 a. p.; asmenų, nukentėjusių per teroro aktą Daugų vlsč., sąrašas, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 68, l. 154 a. p.; Gimimo akto įrašas, *LVIA*, f. 1441, ap. 1, b. 15, l. 91.

⁵³ Asmenų, nukentėjusių per teroro aktą Daugų vlsč., sąrašas, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 68, l. 154 a. p.

⁵⁴ Pažyma apie nužudytus Daugų vlsč., 1945-08-09, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 74, l. 126; Alytaus aps. Daugų vlsč. Pavarčių k. butų ūkio lapas Nr. 28, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 498, l. 28 a. p.; Mirimo akto įrašas, *LVIA*, f. 2000, ap. 5, b. 42, l. 273.

⁵⁵ Asmenų, nukentėjusių per teroro aktą Daugų vlsč., sąrašas, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 68, l. 154 a. p.

Po akcijos Žaibo partizanai turėjo susirinkti Alovės vlsč. Bogušiškių k. apylinkėse⁵⁶.

Daugų valsčiuje buvo grupių vadų, kurie atsisakė vykdyti įsakymą. Vienai kovotojų grupei įsakyta nužudyti Skabeikių k. apylinkės tarybos pirmininką bei pasmerktuosius Kančėnų, Bukauciškių, Žvirgždėnų k.⁵⁷ Tačiau grupės vadas P. Urbonas įsakymo nevykdė ir neleido to daryti savo kovotojams. Priežastis ta, kad jis buvo kilęs iš Skabeikių k. ir bijojo, jog po įvykio gali būti represuoti jo giminaičiai⁵⁸.

Operacija Onušio valsčiuje⁵⁹

Atlikus parengiamuosius darbus, Onušio vlsč. veikusiems partizanams įsakyta 1945 m. rugpjūčio 4 d. susirinkti Burbonių miške. Tada grupių vadai nuėjo gilyn į mišką tartis. Po to kovotojams paskelbta, jog vyks išdavikų baudimo akcija ir duotas nurodymas: nužudyti šeimas tų, kurie dirbo milicijoje ar skundė kaimynus. Partizanams buvo išvardyti kaimai ir pavardės asmenų, kuriuos reikia nužudyti. Kituose archyvinuose dokumentuose nurodoma, kad užduotį žinojo tik grupių vadai, kurie įsakymus partizanams perdavė pakeičiant. Pasmerktuosius sušaudyti galėjo savanoriai, o jei tokių neatsirastų, tai turėjo padaryti partizanų gretose esantys nuo fronto atsilikę vokiečiai. Grupių vyresnieji galėjo vietoje nutarti, kuriuos šeimų narius nužudyti. Jie turėjo vadovautis saugumo sumetimais – asmuo nužudomas, jei manoma, jog jis kelia grėsmę partizanų saugumui. Gavusios įsakymą, grupės išėjo į paskirtas vietas⁶⁰.

Nyvos vadovaujami partizanai 1945 m. rugpjūčio 5 d. naktį atėjo į Verbiciškės vns., kur sušaudė Juozą Lenkevičių (archyviniuose dokumentuose užfiksuotas ir kitoks jo pavardės variantas – Linkevičius), buvusį sovietų partizanų ir pagrindininkų rėmėją, tuoj po karo dirbusį apylinkės tarybos pirmininku, o 1945 m. rugpjūčio mėn. – apylinkės tarybos pirmininko pavaduotoju. Taip pat nužudytas ir jo sūnus Juozas⁶¹.

⁵⁶ B. Truncės tardymo protokolas, 1945-08-06, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 38534/3, l. 12.

⁵⁷ J. Plytniko tardymo protokolas, 1946-06-21, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 4978/3, l. 16; J. Plytniko tardymo protokolas, 1946-09-26, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 4978/3, l. 69 a. p.

⁵⁸ J. Plytniko tardymo protokolas, 1946-09-26, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 4978/3, l. 69 a. p.; J. Plytniko tardymo protokolas, 1946-07-11, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 4978/3, l. 41-41 a. p.

⁵⁹ Smulkiau apie išpuolį Onušio vlsč. teritorijoje žr.: Andrius Tumavičius, *op. cit.*, p. 274.

⁶⁰ M. Vičkačkos tardymo protokolas, 1945-08-27, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 13; V. Kodzevičiaus tardymo protokolas, 1945-08-30, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 110; J. Gainos tardymo protokolas, 1945-09-19, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 29523/3, l. 9 a. p.; pažyma apie teroro išpuolį naktį iš 1945 m. rugpjūčio 4 d. į rugpjūčio 5 d. Alytaus aps. Daugų vlsč. ir Trakų aps. Onušio vlsč., *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 67, l. 116. Legalizuoto partizano K. Stražnicko tardymo protokolas, 1945-08-04, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 25126/3, l. 213; Andrius Tumavičius, *op. cit.*, p. 270.

⁶¹ Verbiciškės k. butų ūkio lapas Nr. 48, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 7611, l. 42 a. p.; O. Linkevičienės tardymo protokolas, 1951-12-29, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 25126/3, l. 162-163; O. Linkevičienės apdovanojimo lapas, 1958-07-31, *LYA*, f. 2, ap. 2, b. 97, l. 1; S. Kodzevičiaus tardymo protokolas, 1945-09-04, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 96.

Koreivonių k.⁶² ta pati grupė sušaudė Joną Zinkevičių⁶³. Taip pat nužudyti jo sūnūs – penkiolikmetis Jonas⁶⁴ ir trylikametis Vaclovas⁶⁵.

Vasaros vadovaujama grupė į Kaniūkų k. atėjo apie 2 val. Jie sušaudė stribo Juozo Lebednyko⁶⁶ motiną Eleną Dambrauskienę (po pirmos santuokos – Lebednykienė) ir jo seserį Eleną (kitur – Anelę) Lebednykaitę. Tą naktį jų namuose nakvojo giminaitė, kurią partizanai paliko gyvą⁶⁷.

Martyno vadovaujami partizanai Kalinų k.⁶⁸ sušaudė stribo komjaunuolio Andriaus Kalvedžio⁶⁹ motiną ir netikrą seserį Marcelę Putienę (po pirmos santuokos – Kolvedienė; archyvuose dokumentuose užfiksuotas ir kitas vardo variantas – Martyna), jos dukrą Ievą.⁷⁰ Tame pat kaime partizanai nužudė Motiejų Vičkačką, jo žmoną Marę, dukteris Anelę ir Genę (kituose dokumentuose – Stasė)⁷¹.

Ta pati grupė apie 4 val. atėjo į gretimą Damonionių k. Kovotojai pažadino daržinėje miegojusį Juozą Radžių. Jis išvestas iš namų ir nušautas⁷².

Ryto grupė Gruožninkų k. sušaudė naujakurį apylinkės tarybos pirmininką Antaną Gliebų ir jo sūnų Stasį⁷³. Po to partizanai tame pačiame kaime nužudė apylinkės tarybos

⁶² LSSR NKVD-NKGB Vilniaus operatyvinio sektoriaus viršininko pavaduotojo Smirnovo raportas LSSR NKVD-NKGB operatyvinio sektoriaus viršininkui Rudyko, 1945-08-05, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 75, l. 119; 1945 m. rugpjūčio 5 d. aktas, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 29523/3, l. 91.

⁶³ S. Kodzevičiaus tardymo protokolas, 1945-09-04, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 96.

⁶⁴ Mirimo akto įrašas, *LVIA*, f. 2000, ap. 14, b. 20, l. 424.

⁶⁵ Trakų aps. Onušio vlsč. Koreivonių k. butų ūkio lapas Nr. 16, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 7610, l. 18 a. p.; O. Židenienės tardymo protokolas, 1951-12-29, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 25126/3, l. 135; O. Židenienės tardymo protokolas, 1952-01-02, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 25126/3, l. 140-141; aktas, 1945-08-05, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 177; Mirimo akto įrašas, *LVIA*, f. 2000, ap. 14, b. 20, l. 425.

⁶⁶ Buvusių stribų, gyvenančių Trakų r. sąrašas, *LYA*, f. K-11, ap. 2, b. 1857, l. 3; buvusių stribų, 1984 m. gyvenusių Trakų r., sąrašas, *LYA*, f. K-11, ap. 2, b. 1857, l. 14-4; J. Lebednyko kortelė, *LYA*, f. K-1, ap. 61, kartoteka Nr. 45.

⁶⁷ M. Vičkačkos tardymo protokolas, 1945-09-01, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 24 a. p.; M. Vičkačkos. tardymo protokolas, 1945-09-08, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 40; aktas, 1945-08-06, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 29523/3, l. 93-93 a. p.; Trakų aps. Onušio vlsč. Kaniūkų k. butų ūkio lapas Nr. 6, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 7594, l. 7 a. p.

⁶⁸ LSSR NKVD-NKGB Vilniaus operatyvinio sektoriaus viršininko pavaduotojo Smirnovo raportas LSSR NKVD-NKGB operatyvinio sektoriaus viršininkui Rudyko, 1945-08-05, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 75, l. 120.

⁶⁹ Stojancio į LKJS A. Kalvėdžio anketa, *LYA*, f. 3108, ap. 3108, b. 19, l. 20-20 a. p.

⁷⁰ LSSR NKVD-NKGB Vilniaus operatyvinio sektoriaus viršininko pavaduotojo Smirnovo raportas LSSR NKVD-NKGB operatyvinio sektoriaus viršininkui Rudyko, 1945-08-05, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 75, l. 120; Trakų aps. Onušio vlsč. Kalinų k. butų ūkio lapas Nr. 30, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 7595, l. 29 a. p.

⁷¹ Aktas, 1945-08-05, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 29523/3, l. 94-94 a. p.; Trakų aps. Onušio vlsč. Kalinų k. butų ūkio lapas Nr. 25, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 7595, l. 26 a. p.

⁷² Aktas, 1945-08-07, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 29523/3, l. 96-96 a. p.; Trakų aps. Onušio vlsč. Damanionių k. butų ūkio lapas Nr. 23, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 7595, l. 24 a. p.; Mirimo akto įrašas, *LVIA*, f. 2000, ap. 14, b. 20, l. 428.

⁷³ O. Glebienės tardymo protokolas, 1945-08-06, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 142-142 a. p.

sekretorių Joną Gainą⁷⁴. Be to, partizanai buvo pasmerkę myriop Gruožninkų k. gyventoją Antaną Kutišių – apylinkės tarybos pirmininką. A. Kutišius išsigelbėjo iššokęs pro langą ir pabėgęs. Partizanai mirtinai sužeidė jo žmoną Liudviką⁷⁵.

Ryto vadovaujami partizanai Smoliūkų k. nužudė naujakurį Vladą Skromną ir jo žmoną Sofiją⁷⁶.

Ta pati grupė Gudakiemio k. nužudė agronomo motiną Oną Radzevičienę⁷⁷.

Siaubo grupės partizanai Dusmenų k. nušovė Semioną Lukjanovą⁷⁸. Taip pat nužudytas Jokūbas Varanavičius, dirbęs pradinės mokyklos sargu⁷⁹. Partizanai namuose rado ir sušaudė: Vincą Kantakevičių ir jo žmoną Leonidą⁸⁰. 1942 m. visuotinio Lietuvos gyventojų surašymo butų-ūkių lapuose nurodoma, jog V. Kantakevičius buvo našlys⁸¹. Taigi su Leonida jis susituokė po 1942 m. gegužės mėn., vadinasi, ji nebuvo tiesioginė sovietų pareigūno giminaitė. Aukščiau aptartais atvejais partizanai netiesioginių giminių neliesdavo. Šis atvejis byloja, jog galutinis sprendimas – ką sušaudyti, o ką palikti gyvą, priklausė nuo grupių vadų. Tame pačiame kaime nušautas Vaclovas Bubelevičius – valstietis, lojalus sovietų santvarkai⁸² ir naujakuris Juozas Beniulis (g. apie 1890 m.)⁸³.

⁷⁴ LSSR NKGB 2-ojo skyriaus poskyrio viršininko Zausejevo specialusis pranešimas LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojui Jefimovui, 1945-08-05, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 75, l. 154; Trakų aps. Onušio vlsč. Gruožnykų k. butų ūkio lapas Nr. 16, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 7581, l. 17 a. p.; Onušio vlsč. vykdomojo komiteto visų skyrių tarnautojų sąrašas, *VRVA*, f. 694, ap. 3, b. 4, l. 1; Mirimo akto įrašas, *LVIA*, f. 2000, ap. 14, b. 20, l. 420.

⁷⁵ S. Zalecko apklausos protokolas, 1945-08-17, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 157; Trakų aps. Onušio vlsč. Gruožnykų k. butų ūkio lapas Nr. 29, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 7581, l. 30 a. p.; aktas, 1945-08-05, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 176; Mirimo akto įrašas Nr. 108, *LVIA*, f. 2000, ap. 14, b. 20, l. 417.

⁷⁶ Mirimo akto įrašas, *LVIA*, f. 2000, ap. 14, b. 20, l. 421; Mirimo akto įrašas, *LVIA*, f. 2000, ap. 14, b. 20, l. 422.

⁷⁷ LSSR NKVD-NKGB Vilniaus operatyvinio sektoriaus viršininko pavaduotojo Smirnovo raportas LSSR NKVD-NKGB operatyvinio sektoriaus viršininkui Rudyko, 1945-08-05, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 75, l. 120; S. Zalecko tardymo protokolas, 1945-08-17, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 157; aktas, 1945-09-05, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 186; Trakų aps. Onušio vlsč. Gudakiemio k. butų ūkio lapas Nr. 28, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 7583, l. 29 a. p.; Mirimo akto įrašas Nr. 159, *LVIA*, f. 2000, ap. 14, b. 20, l. 481.

⁷⁸ Mirimo akto įrašas, *LVIA*, f. 2000, ap. 14, b. 20, l. 431.

⁷⁹ V. Budrevičiaus tardymo protokolas, 1945-09-05, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 29523/3, l. 75 a. p.; Trakų aps. Onušio vlsč. Dusmenų k. butų ūkio lapas Nr. 50, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 7567, l. 51 a. p.; J. Mikalevičiaus tardymo protokolas, 1945-09-13, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 29523/3, l. 28; Mirimo akto įrašas, *LVIA*, f. 2000, ap. 14, b. 20, l. 433.

⁸⁰ Aktas, 1945-08-05, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 29523/3, l. 92; Trakų aps. Onušio vlsč. Dusmenų k. butų ūkio lapas Nr. 25, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 7567, l. 26 a. p.; Mirimo akto įrašas, *LVIA*, f. 2000, ap. 14, b. 20, l. 426; Mirimo akto įrašas, *LVIA*, f. 2000, ap. 14, b. 20, l. 427.

⁸¹ Trakų aps. Onušio vlsč. Dusmenų k. butų ūkio lapas Nr. 25, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 7567, l. 26 a. p.

⁸² LSSR NKVD-NKGB Vilniaus operatyvinio sektoriaus viršininko pavaduotojo Smirnovo raportas LSSR NKVD-NKGB operatyvinio sektoriaus viršininkui Rudyko, 1945-08-05, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 75, l. 118; aktas, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 29523/3, l. 92; Trakų aps. Onušio vlsč. Dusmenų k. butų ūkio lapas Nr. 2, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 7567, l. 2 a. p.

⁸³ Santuokos metrikos įrašas, *LVIA*, f. 1691, ap. 1, b. 2, l. 40; M. Beniulytės tardymo protokolas, 1945-08-30, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 29523/3, l. 86; M. Rakštienės autobiografija, 1960-04-08, *LYA*, f. 50, ap. 2, b. 66, l. 4; M. Rakštienės-Beniulytės apdovanojimo lapas, 1960-07-06, *LYA*, f. 50, ap. 2, b. 66, l. 1.

Tą pačią naktį nenustatyti partizanai Taučionių k. iš namų išsivedė milicininko⁸⁴ tėvą Praną Dailydą⁸⁵ ir Feliksą Korsaką, kuris 1940 m. buvo miškininkas, o 1945 m. dirbo savo ūkyje⁸⁶.

Genionių k. nežinomi kovotojai išsivedė šaukiamojo amžiaus jaunuolių rengimo būrio vadą Feliksą Balkų ir Martyną Gudaitį⁸⁷. Rugpjūčio 7 d. jų kūnai rasti senuose apkasuose šiaurės vakariniame Burbonių miško pakraštyje⁸⁸.

Po operacijos partizanams įsakyta išsiskirstyti ir slapstytis bei griežtai uždrausta legalizuotis, o tiems, kurie sulaužys įsakymą, grėsė sušaudymas⁸⁹.

Operacijos rezultatai

Iš viso per partizanų išpuolį Onušio vlsč. nukentėjo 20 šeimų – nužudyti 34 žmonės, o Daugų vlsč. – 14 šeimų, nužudyta 20 žmonių.

Remiantis archyviniais dokumentais, pavyko išnagrinėti daugiau nei pusę nužudymų. Tai reiškia, jog rasta archyvinė medžiaga įrodo didesnės dalies (56 proc.) nužudytųjų žmonių giminystės ryšį su represinių struktūrų darbuotojais, aktyvistais ar sovietų administraciniais pareigūnais, jų pačių darbą administracinėse įstaigose ir pan. Detali likusios dalies (44 proc.) įvykių analizė, remiantis vien tik archyviniais dokumentais, negalima. Informacija apie juos apsiriboja įrašais bendruose nužudytųjų sąrašuose. Nagrinėta medžiaga sudaro tik prielaidą manyti šiuos asmenis buvusius lojaliais režimui, tačiau duomenų apie jų veiklą nerasta.

Nužudyti asmenys priklausė tokioms grupėms:

- administracijos tarnautojai;
- administracijos tarnautojų šeimų nariai;
- naujakuriai;
- įtariamais skundimu;

⁸⁴ Stasys Dailyda, Taučionių k. gyventojas, nuo 1943 m. rudens sovietų partizanų Trakų brigados ryšininkas, nuo 1944 m. Onušio vlsč. milicininkas, nukautas per pasalą Ginakiemio k. apylinkėse 1945 m. kovo 7 d.

⁸⁵ LSSR NKVD-NKGB Vilniaus operatyvinio sektoriaus viršininko pavaduotojo Smirnovo raportas LSSR NKVD-NKGB operatyvinio sektoriaus viršininkui Rudyko, 1945-08-05, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 75, l. 120; Trakų aps. Onušio vlsč. Taučionių k. butų ūkio lapas Nr. 7, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 7580, l. 8 a. p.; atsiliepiamas apie S. Dailydą, *LYA*, f. 51, ap. 3, b. 26, l. 4; M. Dailydos tardymo protokolas, 1945-08-07, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 145-146; aktas, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 29523/3, l. 89; Onušio vlsč. vykdomojo komiteto tarnautojų 1941 m. kovo mėnesio algų lapai, *VRVA*, f. 694, ap. 3, b. 3, l. 3 a. p.

⁸⁶ LSSR NKVD-NKGB Vilniaus operatyvinio sektoriaus viršininko pavaduotojo Smirnovo raportas LSSR NKVD-NKGB operatyvinio sektoriaus viršininkui Rudyko, 1945-08-05, *LYA*, f. K-21, ap. 1, b. 75, l. 120; Trakų aps. Onušio vlsč. Taučionių k. butų ūkio lapas Nr. 15, *LCVA*, f. R-743, ap. 2, b. 7580, l. 16 a. p.; aktas, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 29523/3, l. 89; aktas, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 178.

⁸⁷ Aktas, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 181-181 a. p.; S. Stadalnyko tardymo protokolas, 1950-12-26, *LYA*, f. V-5, ap. 1, b. R-4844, l. 38; Mirimo akto įrašas, *LVIA*, f. 2000, ap. 5, b. 42, l. 272.

⁸⁸ Aktas, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 181-181 a. p.

⁸⁹ M. Vičkačkos tardymo protokolas, 1945-09-04, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 39213/3, l. 26.

- sribų artimieji;
- asmenys, kurių pasmerkimo motyvai neišaiškinti.

Iš viso nužudyti keturi vietinės valdžios pareigūnai. Visi jie gyveno Onušio vlsč. Be to, čia nukentėjo šešios šeimos, o Daugų vlsč. – viena administracijos darbuotojo šeima. Nužudyti trys žmonės, kuriuos partizanai įtarė skundimu, o vienas sunkiai sužeistas. Įtariamus skundikus partizanai žudė tik Daugų vlsč. Onušio vlsč. nukentėjo trys sribų šeimos, o Daugų vlsč. – viena. Nukentėjo trys Onušio vlsč. naujakurių šeimos.

Archyvinių duomenų apie nužudytus aštuonis Onušio vlsč. ir šešis Daugų vlsč. gyventojų ryšius su sovietais nerasta. Trijų Onušio vlsč. ir septynių Daugų vlsč. gyventojų sąsajas su sovietų režimu mini tik vienas archyvinis dokumentas. Šie atvejai yra kebliausi, nes informacija apie asmens „dalyvavimą sovietų valdžios akcijose“ nėra patvirtinama kitais dokumentais, taip pat neaišku, kokius veiksmus jie atliko.

Nerasta archyvinių dokumentų bylojančių, jog nukentėjo nustatyti asmenys, kurie dalyvavo ar prisidėjo prie 1945 m. liepos 17 d. trėmimų. Nerasta vienareikšmiškų duomenų apie nužudytus čekistų agentus arba informatorius, ar nukentėjusias jų šeimas. Operacijoje dalyvavusių partizanų ar įvykių liudininkų apklausų protokoluose rasta informacija, kad nužudytieji skundė ar buvo pasmerkti „dėl per ilgo liežuvio“ nereiskia, kad jie buvo čekistų informatoriai ar skundikai.

Nenužudytas nei vienas represinių struktūrų darbuotojas, nukentėjo tik sribų šeimų nariai.

Nagrinėjant atvejus, apie kuriuos yra detalių duomenų, paaiškėjo, kad per operaciją daugiausia nukentėjo sovietinių įstaigų tarnautojų artimieji. Jų šeimos represuotos abiejuose valsčiuose. Sribų artimieji nukentėjo abiejose valsčiuose. Informacijos apie nukentėjusias naujakurių šeimas rasta tik Onušio vlsč. Tai galima paaiškinti tuo, jog nerasta Alytaus aps. 1944–1945 m. naujakurių sąrašų.

Archyviniai dokumentai atskleidė, kad nužudymai nebuvo savavališki ar spontaniški keršto veiksmai. Operacija vertintina kaip tikslinis veiksmas: ją organizavo partizanų rinktinės vadas ir keturių būrių vadai. Vykdam išpuolį vadovautasi vadovybės nurodymais; surinkti duomenys apie pasmerktuosius; daugiausia sušaudyti vyrai ir paaugliai; nukentėjo asmenys, kurių kaltė, partizanų nuomone, buvo įrodyta; neliesti tie, kurie vertinti kaip nenusikaltę; moterys, jei jos nubuvo pasmerktosios, atskirtos nuo vyrų.

Onušio vlsč. nužudytos keturios šeimos, o Daugų – viena. Dusmenų k. sušaudyta sovietų darbuotojo ir naujakurio šeima, Kaniūkų k. nužudyta M. Vičkačkos šeima, apie kurios veiklą nerasta duomenų, ir stribo pamotė bei sesuo. Daugų vlsč. Būdos k. buvo žudoma visa stribo šeima, liko gyva sunkiai sužeista motina.

Vyriausias iš nužudytų buvo P. Truncė – 77 m. amžiaus, o jauniausias – stribo brolis J. Jegelevičius – 9 m.

Operacija neturėjo teigiamos reikšmės rezistencijai: po jos valsčiuose sustiprintos čekistų pajėgos, vykdytos partizanų gaudynės, nužudyti, suimti ir represuoti žmonės, įvykdyti papildomi partizanų šeimų trėmimai, paspartėjo partizanų legalizacija.

Išvados

1. Onušio ir Daugų valsčiuose veikę partizanai nuo 1944 m. antros pusės iki 1945 m. rugpjūčio mėn. nevykdė plataus masto baudžiamųjų veiksmų prieš palankius režimui arba tokiais vertintus asmenis, nes didžioji dalis žmonių žuvo per pasalas, t. y. per karines, o ne baudžiamąsias operacijas. Daugiausia žūdavo sovietų administracijos ir represinių struktūrų darbuotojai.
2. Nagrinėtoji operacija vertintina kaip to meto sąlygas atitinkantis išpuolis: partizanai atliko atsakomąjį veiksmą, kurio tikslas – parodyti režimui savo jėgą. Viena vertus, operacija buvo suplanuota: surinkti duomenys apie pasmerktuosius, numatytas veiksmų planas ir pan. Kita vertus, ji buvo spontaniškas kelių vadų sprendimas, daugiau lemtas emocijų, o ne apgalvotų taktinių tikslų.
3. Partizanai smogė labiausiai pažeidžiamiems gyventojams: žemiausios administracinės grandies atstovams, režimo šalininkų šeimų nariams arba valstiečiams. Per išpuolį nenukentėjo nei vienas valsčiaus administracijos pareigūnas ar asmuo, prisidėjęs prie 1945 m. liepos mėn. trėmimų.
4. Šiuo atveju partizanai surengė baudžiamąją operaciją, per kurią suduotas smūgis tiems gyventojams kuriuos galėjo pasiekti, nes stambesnio masto karinį išpuolį, pvz., valsčių centrų puolimą įvykdyti neturėjo galimybių. Apie tai byloja nesėkmingi Onušio miestelio puolimai 1944 m. rudenį.
5. Operacija neturėjo teigiamos reikšmės rezistencijai: po jos valsčiuose sustiprintos čekistų pajėgos, vykdytos partizanų gaudynės, nužudyti, suimti ir represuoti žmonės, įvykdyti papildomi partizanų šeimų trėmimai, paspartėjo partizanų legalizacija.

Šaltiniai ir literatūra

Archyvai

Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA)

1. f. K-1, ap. 58 – Lietuvos SSR valstybės saugumo komitetas (KGB). Baudžiamosios bylos.
2. f. K-11 – Lietuvos SSR valstybės saugumo komiteto (KGB) rajonų (miestų) poskyriai.
3. f. K-41 – Lietuvos SSR valstybės saugumo komiteto (KGB) 2-oji valdyba.
4. f. K-21 – SSRS vidaus reikalų ministerijos (MVD) ir valstybės saugumo ministerijos (MGB) operatyviniai sektoriai.
5. f. 2 – tarybinių partizanų „Dainavos partizano“ būrys.
6. f. 50 – tarybinių partizanų Trakų brigados „Laisvosios Lietuvos“ būrys.
7. f. 3108 – Lietuvos Lenino komunistinės jaunimo sąjungos (LLKJS) Trakų apskrities komitetas.

Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA)

1. f. R-61 – Respublikinė žemės komisija prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos.
2. f. R-743, ap. 2 – Lietuvos statistikos vadyba. Buto ūkio lapų apyrašas.

Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA)

1. f. 1441 – Daugų Dievo Apvaizdos Romos katalikų bažnyčia.
2. f. 1691 – Dusmenų Šv. Apaštalo Simono ir Judo Tado Romos katalikų bažnyčia.
3. f. 2000 – Lietuvos SSR miestų ir valsčių civilinės būklės aktų įstaigos.

Vilniaus regioninis valstybės archyvas (VRVA)

1. f. 694 – Trakų apskrities valsčių darbo žmonių deputatų tarybų vykdomieji komitetai.

Literatūra

1. *Buržuazinių nacionalistų gaujų siautėjimas Dzūkijoje*, Vilnius: Mintis, 1964.
2. Kasparas Kęstutis, *Lietuvos karas*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1999.
3. *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998.
4. *Partizanų teroro aukų atminimo knyga*, Vilnius: Politika, 2011.
5. Pocius Mindaugas, „Antisovietinis ginkluotas pasipriešinimas Valkininkų krašte 1944–1949 m.“, <http://www.llt.lt/pdf/valkininkai/valkininkai-antisov.pdf>
6. Pocius Mindaugas, *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2010.
7. Starkauskas Juozas, *Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944–1953 metais*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998.
8. Tumavičius Andrius, „Baudžiamoji akcija prieš kolaboravimą su sovietais kaltintus Onušio valsčiaus gyventojus“, Onuškis, Vilnius: Versmė, 2017.
9. Zizas Rimantas, „Sovietinės represijos ir pasipriešinimas joms Onušio valsčiuje (Trakų aps.)“, *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 1, Vilnius, 2003.

Andrius Tumavičius

Punitive Action Against Residents of Onuškis and Daugai Suspected of Collaboration With The Soviets in August 1945

Summary

The present article focuses on a punitive operation in which partisans shot several dozen people suspected of collaborating with the Soviets. The objective of the present study is to ascertain whether this operation constituted an organised and targeted reprisal against collaborators with the intention of disrupting the process of Sovietisation, or whether it was an unwarranted terrorist attack motivated by revenge and desperation. The article examines the preparations for the punitive operation and identifies some of the participants. It also analyses the execution of the attack and identifies its victims. The study concludes that the operation was an attack in keeping with the conditions of the time: the partisans were retaliating in order to demonstrate their power to the regime. On the one hand, the operation was planned: the data on the condemned was collected, the action plan was in place, etc. On the other hand, it was a spontaneous decision by a few commanders, driven more by emotion than by well-thought-out tactical objectives. The partisans targeted the most vulnerable: the lowest administrative ranks, family members of the regime's supporters or peasants. The attack did not target any official from the municipal administration or any individual involved in the deportations of July 1945.

Keywords: punitive operation, partisans, stribai, collaborators.

Pirčiupių kaimo 1944 m. birželio 3 d. tragedija: istoriografija ir šaltiniai

Rimantas Zizas

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras

✉ rimantas.zizas@genocid.lt

Straipsnyje keliamas tikslas apžvelgti ir įvertinti 1944 m. birželio 3 d. vokiečių baudėjų įvykdytos itin žiaurios masinės teroro akcijos Lietuvoje Pirčiupių (Naujųjų Pirčiupių) sudeginimo, masinio žmonių žudynių istoriografiją ir šaltinius. Siekiama išsiaiškinti jos priešistorę (istorinį kontekstą), priežastis, vyksmą, pasekmes. Taip pat – kaip kaimo egzekucijos istorija buvo politizuojama, panaudojama propagandos tikslams: sovietinėje istoriografijoje stengiasi įrodyti, kad egzekucijoje dalyvavo „buržuaziniai nacionalistai“. Išeivijos autoriai teigia, esą sovietų partizanai buvo Pirčiupių naikinimo bendrininkai, išprovokavę vokiečius keršto akcijai. Propaganda įvykdytą nusikaltimą lygino su sovietų represinių struktūrų įvykdytomis masinių represijų akcijomis Lietuvoje vokiečių ir sovietų okupacijų metais. Aiškinama, kokius faktus sovietinėje istoriografijoje stengiasi nutylėti, kokių netikslumų pasitaiko visoje istoriografijoje. Pateikiami archyviniai šaltinių duomenys, iki šiol likę istorinių tyrinėjimų apie Pirčiupius nuošalyje. Apžvelgiami svarbiausi žinomi N. Pirčiupių kaimo sunaikinimo istorijos šaltiniai, kai kurių jų atsiradimo istorija.

Reikšminiai žodžiai: Pirčiupiai, sovietų partizanai Lietuvoje, totalitarinių režimų nusikaltimai Antrajame pasauliniame kare.

Įvadas

Pirčiupiai įsikūrę 44 km į pietvakarius nuo Vilniaus, abipus Vilniaus–Eišiškių–Gardino–Varšuvos plento. Dabar ties Pirčiupiais plentas išsišakoja, veda ir į Alytų. Administraciniu požiūriu kaimas priklausė Trakų apskrities Valkininkų valsčiui. 1942 m. pavasarį Vokietijos okupacinei valdžiai prie Lietuvos generalinės srities priskyrus kai kurias Vakarų Baltarusijos teritorijas, sudarius naują Eišiškių apskritį, Pirčiupių kaimas ir visas Valkininkų valsčius priskirtas šiai apskričiai. Lietuvos generalinės srities gyventojų 1942 m. gegužės mėn. visuotino surašymo duomenimis, Pirčiupių kaime gyveno 49 šeimos, iš viso 210 gyventojų¹. Pirčiupiai – išskirtinai lietuviškas kaimas. 1942 m. surašymo duomenyse lenku užrašytas vienintelis kaimo gyventojas – Jonas Dziemenčiukas². Reikia pastebėti, kad surašymo duomenys gali būti ne visai tikslūs, kai kurie kaimo žmonės galėjo būti neužrašyti, jie slapstėsi, gyveno nelegaliai ir pan.

Kai kada istoriografijoje Pirčiupių kaimas skirstomas į du kaimus – Senuosius ir Naujuosius Pirčiupius. Taip, pvz., pateikiama išeivijoje išleistoje Lietuvių enciklopedijoje (toliau – LE), kaimai vadinami dviem gretutiniais kaimais³. Tačiau nei vietiniai gyventojai, nei administracija taip neskirstė. Pirčiupiai – vientisas kaimas, į dvi dalis perskirtas plento: į rytus nuo jo – Senieji, į vakarus – Naujieji Pirčiupiai. Be abejo, tokį skirstymą sustiprino Pirčiupių kaimo 1944 m. tragedija, kai nacistinės Vokietijos baudėjai sudegino Naujuosius Pirčiupius su jų žmonėmis, o Senujų Pirčiupių nelietė. Ši aplinkybė istorinėje literatūroje dažnai nutyliama, nes propagandine, psichologinio poveikio prasme stipriau, įtaigiau yra kalbėti, kad sudegintas visas kaimas, o ne jo dalis.

Pirčiupių kaimo tragedijos istoriografijos apžvalga: sovietinė istoriografija

Pirčiupių kaimo sunaikinimo istoriografiją sąlyginai galima suskirstyti į: 1) sovietinę, 2) lietuvių išeivijos Vakaruose, 3) Atgimimo ir persitvarkymo Sąjūdžio laikotarpio, 4) atsikūrusios Nepriklausomos Lietuvos laikotarpio istoriografiją. Tokio skirstymo sąlygiškumą lemia tai, kad istoriografijos darbai kiekybine ir kokybine prasme labai nevienodi. Sovietinę kaimo sunaikinimo istorinę literatūrą kaip istoriografiją galima vertinti bent iš dalies sąlygiškai. „Tikrąja“ mokslinė istoriografija ji nebuvo. Sovietiniai autoriai negalėjo laikytis mokslinių tyrimo metodų, turėjo menkas (ribotas) galimybes panaudoti istorinius šaltinius, buvo veikiami išankstinių, iš „viršaus“ padiktuočių nuostatų, buvo ideologiškai angažuoti ir kontroliuoti. Lietuvių išeivijos istoriografijoje mokslinio tiriamojo pobūdžio darbų tikrąja to žodžio prasme taip pat beveik nebuvo. Visų pirma, žinoma, dėl archyvinių šaltinių ir liudininkų stokos. Tačiau išeivijoje gyvai domėtasi Pirčiupių istorija, jos politinė bendruomenė sekė, reagoavo

¹ Eišiškių apskritis, Valkininkų valsčius, Pirčiupių kaimas, LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 1346, l. 1-91. Surašė mokytojas Kazys Astaška.

² *Ibid.*, l. 2-3.

³ „Pirčiupis, Senasis ir Naujasis“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 23, S. Boston (USA), p. 35-36.

ir kritiškai vertino, kaip kaimo sunaikinimo istorijos klausimai nušviečiami sovietinėje istorinėje literatūroje ir spaudoje. Išeivijos autorių kritiškas požiūris į kai kuriuos Pirčiupių kaimo tragedijos istorijos aspektus, ypač sovietų partizanų vaidmenį tragiškuose įvykiuose, jų moraliniai vertinimai sovietinei istoriografijai darė nemenką poveikį.

Pirčiupių tragedijos įvykiais 1944–1945 m. domėjosi Ypatingoji valstybinė komisija (vokiečių bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir ištirti – šios komisijos „respublikinis“ Lietuvos TSR padalinys). Komisijos pranešimo išrašas apie Pirčiupių sudeginimą paskelbtas 1944 m. gruodžio 24 d. *Tiesos* ir *Sovietskaja Litva* laikraščiuose. Dar anksčiau, (1944 m. rugpjūtį) *Tiesoje* pasirodė tautosakininko Jurgio Dovydaičio didelė publikacija⁴. Taigi jau 1944 m., tuoj pat „išvadavus“ didžiąją Lietuvos teritorijos dalį, tebesitęsiant karui domėtasi dar „karštais“ Pirčiupių tragedijos įvykiais, atskleistas bendrasis jų vaizdas. Surastų dokumentų ir įvykių liudininkų parodymų pagrindu sudėliotas palyginti detalus istorijos naratyvas.

Vėliau, stalinizmo laikotarpio metais Pirčiupių istorija primiršta, spaudoje prisimenuama tik retkarčiais⁵. (Matyt, tokią padėtį lėmė tai, kad kaimo egzekucija buvo susijusi su sovietų partizanų veikla, pradėjusios aiškėti kai kurios jų vaidmens nepalankios aplinkybės). Prie Pirčiupių sunaikinimo istorijos kaip ir prie daugelio kitų Lietuvos istorijos karo ir Vokietijos okupacijos laikotarpio klausimų sugrįžta tik vadinamojo „chruščiovinio“ atšilimo metais XX a. 6-ojo dešimtmečio pabaigoje – 7-ojo dešimtmečio pradžioje.

Apie Pirčiupių sudeginimą rašė daugiausia žurnalistai. Jo istorijai skirtos žurnalistų Vinco Uždavinio (1902–1983), Petro Kežinaičio (1906–1969) dokumentinės apybraižos⁶.

Iš šių darbų bene vertingiausias yra V. Uždavinio apybraiža apie Pirčiupius. Įdomios ir šio autoriaus istorijos aplinkybės – kaip jis tapo Pirčiupių kaimo sudeginimo istorijos tyrinėtoju⁷.

⁴ Jurgis Dovydaitis, 120 gyvų lietuvių ugnyje: Baisioji Pirčiupių kaimo tragedija, *Tiesa*, 1944-08-12, Nr. 31 (92), p. 2, 4. Apie šį šaltinį plačiau žr.: šio straipsnio p. 13.

⁵ Antai *Valstiečių laikraštyje* 1955 m. rašyta, kad Pirčiupiuose 1944 m. nužudyta 150 žmonių, žr.: B. Bazevičius. A. Stankevičius, „Penkiolika metų“, *Valstiečių laikraštis*, 1955-07-21.

⁶ Vincas Uždavins, *Pirčiupio kaimo tragedija*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958, 95 p.; P. Kežinaitis, „Lietuva hitlerinių žudikų valdžioje“, *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1961, p. 39–158; P. Štaras, „Partizaninis judėjimas okupacijos metais“, *ibid.*, p. 241–348.

⁷ V. Uždavins (1902 m. Alytaus apskr. Varėnos vlsč. Paručių k. – 1983 m. Vilniuje) – Vilniaus krašto lietuvis, Lietuvos žurnalistas. 1925 m. baigė Vilniuje Vytauto Didžiojo gimnaziją, iki 1930 m. studijavo Kauno VDU, bendradarbiavo spaudoje, dirbo Vilniui vaduoti sąjungoje, redagavo jos leidinį „Mūsų Vilnius“. Vokiečių okupacijos metais dirbo žurnalistu Vilniuje leistame laikraštyje „Naujoji Lietuva“. Dėl to 1944 m. spalį NKGB buvo suimtas, 1945-05-08 nuteistas 10 m. kalėti ir 5 m. tremties, kalėjo Vorkutos lageryje. Iš kalinimo vietos 1945-09-25 parašė laišką J. Paleckiiui, teigė, kad jo darbas lageryje „neproduktyvus“, esą žymiai daugiau naudos būtų, jei jis dirbtų žurnalisto darbą Lietuvoje, pasižadėjo būti lojalus sovietų valdžiai. J. Paleckis jį užtarė, pripažino jo nuopelnus lietuvių tautai kovojant su lenkais dėl Vilniaus. 1953 m. V. Uždaviniui leista sugrįžti į Lietuvą. Sovietų valdžiai aktualu buvo parodyti užsienio lietuviams, kad žinomas žurnalistas su ja bendradarbiauja. Matyt, „atgailaudamas“ už padarytas „klaidas“ priėmė LKP CK pasiūlymą parašyti knygelę apie Pirčiupius. 1959 m. buvo priimtas į LTSR žurnalistų sąjungą, žr.: V. Uždavinio baudžiamoji byla, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 697/3, p. 3–4, 33–35, 42–43, 46; S. Uždavinytė–Sudikienė, „Esu dar gyvas ir baigta...“, *Lietuvos aidas*, 1992-05-27, p. 8; Vincas Uždavins, *MLTE*, t. 3, Vilnius, p. 618.

Apybraiža, išleista 1958 m., susilaukė keleto papildytų, pataisytų leidimų⁸. Remdamasis daugiausia savo ir liudininų atsiminimais, autorius nušvietė bendrąją kaimo sunaikinimo eigą, įvairiais aspektais (pjūviais) apibūdino jos aukas, pateikė daug įvairių statistinių duomenų bei detalių. Jo duomenimis, 1944 m. birželio 3 d. N. Pirčiupiuose gyveno 143 gyventojai – 74 moterys ir 69 vyrai⁹. Nužudyti (sudeginti ar nušauti) – 104 kaimo žmonės (56 moterys ir 48 vyrai). Gyvi liko 39 kaimo žmonės: 16 jų buvo išvykę, 14 slapstėsi miškuose, dirbo laukuose ir pan., iš mirties rato ištrūko 9 žmonės¹⁰. V. Uždavinio pateiktas detalus Pirčiupių tragedijos vaizdas ir aukų skaičius iki šiol tyrinėtojų nesukritikuotas, nepaneigtas.

Kaimo sudeginimą autorius vertina kaip vokiečių fašistų ir „buržuazinių nacionalistų“ nusikaltimą, nors apie pastarųjų vaidmenį jis duomenų nesurado ir nepateikė. Apybraižos poskyryje „Kuo kaltas Pirčiupis?“ autorius tvirtina, kad iš kaimo į partizanus buvo išėję „keli vyrai ir keletas moterų“¹¹. Šiuos žodžius galima suprasti ir vertinti kaip prieštaravimą sovietinėje istoriografijoje pradėtam kurti vaizdiniui, kad Pirčiupiai buvo sovietų partizanų rėmęs kaimas. Kita vertus, ir kaip mėginimą sumenkinti nemažos dalies pirčiupiečių bei sovietų partizanų (tai rodo tiesioginiai ir netiesioginiai archyviniai duomenys) gana glaudžius ryšius.

Rašydamas apybraižą V. Uždaviny sieturėjo galimybės susipažinti su sovietiniais Pirčiupių tragedijos tematikos šaltiniais. Veikė nepalankios (nors ir „chruščiovinio atlydžio“) sovietinės politinės tikrovės, griežtos tiesioginės sovietinės cenzūros ir vidinės „autocenzūros“ bendrosios sąlygos ir realijos. Dėl archyvinių šaltinių stokos ir kitų priežasčių autorius nuėjo publicistinio pasakojimo keliu.

Pažymėtina, kad 1958 m. išleista V. Uždavinio apybraiža Lietuvos sovietinėje spaudoje iš pradžių teigiamai sutikta ir vertinta. Jos autorius buvo giriamas *Tiesoje*, *Pergalės* žurnale už pateiktus „grynus faktus“, intrigą, už užrašytus ir paskelbtus gyvus „liaudies žmonių žodžius“, verkavimus-raudas. Vėliau vertinimai keitėsi, atsirado ir kitokių nuomonių. An-tai, 1963 m. rusų kalba išleista apybraiža *Komjaunimo tiesoje* buvo pavadinta „ištaisyta ir papildyta banalybe“, pats autorius pavadintas „sužūlėjusiu literatu“ ir kt.¹²

Pažymėtina, kad tais pačiais 1958 m., kai buvo išleista ir V. Uždavinio apybraiža, Pirčiupių sudeginimo istoriją vokiečių masinio teroro politikos Vilniaus krašte kontekste trumpai nušvietė istorikas Juozas Jurginis¹³.

⁸ 1958–1965 m. lietuvių kalba apybraiža išleista 3 kartus, 1963 m. išleista ir rusų kalba, žr.: *Lietuvos TSR istorijos bibliografija 1940–1965*, Vilnius, 1965, p. 553, 554.

⁹ V. Uždaviny, *Pirčiupio kaimo tragedija*, Vilnius, 1958, p. 65.

¹⁰ V. Uždaviny, *ibid.*, p. 65.

¹¹ *Ibid.*, p. 9–10.

¹² Žr.: R. Beniušis, „Istorija kaltina“, *Tiesa*, 1958-10-08; J. Radzevičius, „Liaudies kančių ir kovų pėdsakais“, *Pergalė*, 1958, Nr. 10, p. 182–184; I. Rudas, „Ištaisyta ir papildyta banalybė“, *Komjaunimo tiesa*, 1963-06-11 ir kt.

¹³ J. Jurginis, *Šiurpus Lietuvos istorijos puslapis*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958, p. 56–58.

Žurnalisto P. Kežinaičio dokumentinė apybraiža paskelbta 1961 m. išleistoje knygoje (apybraižų-straipsnių rinkinyje) „Hitlerinė okupacija Lietuvoje“¹⁴. Autorius palyginti plačiai nušvietė Pirčiupių sudegimą, pateikė įvairių detalių, tačiau panašu, kad netyrinėjo jokių šaltinių, išskyrus paskelbtus sovietinėje spaudoje. Didelės apimties tekste tėra vienintelė nuoroda į šaltinį – tai nuoroda į *Tiesos* laikraščio 1957-06-16 Nr., kuriame paskelbta Pirčiupių kaime 1957 m. birželio 15 d. įvykusio iškilmingo mitingo medžiaga. Matyt, jis rėmėsi ir gyvų liudininkų parodymais (atsiminimais). Įdomu tai, kad autorius nemini „buržuazinių nacionalistų“ dalyvavimo kaimo egzekucijoje, aiškiai pasako, kad ją įvykdė vokiečiai, keršydami už 2–3 km nuo kaimo įvykusiame susidūrimo su tarybiniais partizanais žuvusius jų karius¹⁵.

Kartu su P. Kežinaičio apybraiža knygoje „Hitlerinė okupacija Lietuvoje“ paskelbta ir istoriko Povilo Štaro apybraiža apie sovietinį partizaninį judėjimą Lietuvoje¹⁶. Autorius tvirtina, kad hitleriniai okupantai ir jų talkininkai – „lietuvių tautos išdavikai“, įbauginanti stiprėjančio Lietuvoje sovietinio partizaninio judėjimo, ėmė naikinti ištisus „lietuvių kaimus“. Iš tikrųjų vokiečiai represavo dažniausiai ne lietuvių, o rusų (sentikių) ir lenkų gyvenamus kaimus Rytų Lietuvoje. Neaišku, kokiais šaltiniais remdamasis jis paleido į „mokslinę apyvertą“ teiginį, kad iš viso Lietuvoje vokiečiai sudegino 21 kaimą. Tvirtino, jog Pirčiupiuose žiaurumu ypač pasižymėjo „recidyvistas Ulbinas“, deginant kaimą dalyvavo Eišiškių apskrities viršininkas P. Kazakevičius ir kiti lietuviškosios administracijos Eišiškių apskrities pareigūnai lietuviai¹⁷.

Pirčiupiai net nepaminėti P. Štaro 1966 m. išleistoje monografijoje apie „sovietinį partizaninį judėjimą Lietuvoje“¹⁸ (tai svarbiausias sovietmečio Lietuvos istoriografijos darbas šia tematika). Nušviesdamas „Lietuvos liaudies“ kovą prieš hitlerinius okupantus, autorius tik lakoniškai Pirčiupius paminėjo dar beveik po dešimtmečio autorių kolektyvo išleista straipsnių rinkinyje¹⁹, pateikė tuo metu jau gerai žinomus faktus, pakartojo ir netikrą, propagandinį teiginį apie „buržuazinių nacionalistų“ dalyvavimą naikinant kaimą²⁰.

Kitas „Lietuvos liaudies sovietinės kovos“ tyrinėtojas, istorikas Algirdas Rakūnas 1970 m. išleistoje monografijoje tvirtino, kad kai kur Lietuvoje „ištisi Lietuvos kaimai rėmė sovietų partizanus“. Pirčiupių kaimą, su kuriuo buvo susidorota itin žiauriai, minėjo atskirai nuo kitų vokiečių sudegtų Lietuvos kaimų²¹.

¹⁴ Petras Kežinaitis, „Lietuva hitlerinių žudikų valdžioje“, *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, autorių kolektyvas: Vilnius, Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961, p. 39–158.

¹⁵ *Ibid.*, p. 121–123.

¹⁶ Povilas Štaras, „Partizaninis judėjimas okupacijos metais“, *ibid.*, p. 241–348.

¹⁷ *Ibid.*, p. 304.

¹⁸ P. Štaras, *Partizaninis judėjimas Lietuvoje Didžiojo Tėvynės karo metais*, Vilnius: Mintis, 1966.

¹⁹ J. Dobrovolskas, K. Rukšėnas ir kt., *Tarybų Lietuva Didžiojo Tėvynės karo metais*, Vilnius: Mintis, 1975.

²⁰ *Ibid.*, p. 113.

²¹ A. Rakūnas, *Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją*, Vilnius: Mintis, 1970, p. 124, 128.

Žurnalistų tyrimų tąsa buvo žurnalisto Sigito Sinkevičiaus 1974 m. išleista dokumentinė apybraiža „Pirčiupiai“²². Autorius joje sureiškė sovietų partizanų veiklą, sustiprino jos ideologinius motyvus Rūdninkų girioje ir visoje Lietuvoje. Šių dalykų buvo galima pasigesti V. Uždavinio apybraižoje. S. Sinkevičiaus darbe kiek praplėstas kaimo sudegimo istorinis kontekstas, pateikta informacijos apie vokiečių SS ir policijos 16-ojo pulko 3-iojo bataliono 9-osios ir 10-osios kuopų narius – Pirčiupių egzekutorius²³.

Naujų archyvinių duomenų apie Pirčiupius iš vokiškųjų šaltinių paskelbta 1975 m. išleistame dokumentų rinkinyje „Pirčiupių tragedijos kaltininkai“²⁴, (sudarytojas – istorikas Kazimieras Rukšėnas). Autorius aiškiai pasako, kad 1944 m. birželio 3 d. rytą pasalą vokiečiams prie Pirčiupių įvykdė raudonieji (tarybiniai) partizanai, iš vokiečių šaltinių pateikia iki tol istoriografijoje nežinomą žuvusių vokiečių skaičius²⁵ ir kt. Rinkinyje neapsieita ir be aiškių propagandinių teiginių: kaimo sudegimas vadinamas „planingo Lietuvos gyventojų naikinimo“ epizodu, o greta vokiečių budelių „stovėjęs“ lietuvių saugumo policijos Eišiškių rajono viršininkas S. Ulbinas ir kt.

Galima konstatuoti, kad tarp istorikų K. Rukšėnas Pirčiupių tematikos tyrinėjamuose nusipelnė daugiausia, sudarydamas minėtą dokumentinės medžiagos rinkinį gilinasi į kaimo sudegimo problematiką. Kiti istorikai (P. Štaras, A. Rakūnas) įvykius minėjo tik fragmentiškai, rėmėsi kitų autorių tyrimais.

Pirčiupių tragedijos sovietinę istoriografiją vertinti sudėtinga. Netikslinga kalbėti apie daugybę sovietmečių pasirodžiusių „proginų“ rašinių, skirtų kaimo tragedijos metinėms paminėti. Aptartos trys dokumentinės apybraižos (V. Uždavinio ir S. Sinkevičiaus apybraižų išėjo keletas leidimų) bei archyvinių dokumentų rinkinys – tai pagrindiniai sovietinės istoriografijos darbai Pirčiupių kaimo sudegimo tematika. Tačiau be didesnių išimčių šie darbai parengti nesilaikant mokslinių tyrinėjimų metodų bei tikslų, jų autoriai buvo valdžios kontroliuojami, turėjo vykdyti ideologinius (propagandinius) uždavinius. Menka darbuose panaudotų archyvinių ir kitų šaltinių duomenų bazė. Per visą sovietmetį istorinės literatūros tematika apie Pirčiupius plėtota mažai kitusia, siaura, schematiška, besikartojančio turinio vaga. Daugiausia dėmesio skirta Pirčiupių kaimo žmonių „geriems“ santykiams su sovietiniais partizanais, smurtiniam Pirčiupių įvykio aspektui, vokiečių esesininkų ir policininkų bei tariamai lietuvių „buržuazinių nacionalistų“ įvykdytam nusikaltimui nušviesti ir pasmerkti.

Savaime suprantama, kad sovietinėje istoriografijoje negalėjo būti polemikos, nekel-

²² S. Sinkevičius, *Pirčiupiai*, Vilnius, 1974, 96 p.; 1977 m. išleistas 2-asis papildytas apybraižos leidimas.

²³ S. Sinkevičius, *Pirčiupiai*, Vilnius: Mintis, 1977, p. 62–76.

²⁴ *Pirčiupių tragedijos kaltininkai*, dokumentų rinkinys, parengė K. Rukšėnas, Vilnius: Mintis, 1975.

²⁵ Ostlando ir Rusijos šiaurės aukštesniojo SS ir policijos vado Kovos prieš banditus Lietuvoje štabo I c skyriaus 1944-06-06–1944-06-07 raportai Nr. 1920. „VI. 3 d. 1,5 km į pietus nuo Pirčiupių policijos konvojų užpuolė 40–50 banditų. Savi nuostoliai 6 nukauti, 8 dingę be žinios“, *ibid.*, p. 12, 14, 31, 33.

ti nauji klausimai ir neieškota atsakymų į juos, nebuvo alternatyvaus, kritinio požiūrio ir įvykių vertinimo.

Kita vertus, buvo žinomų, tačiau neviešinamų kaimo sudeginimo įvykio faktų ir detalių. Sovietiniai autoriai turėjo ne tik rašyti, bet ir nutylėti tai, kas vyko iš tikrųjų. Visų pirma, tai buvo informacija, susijusi su tragiško įvykio priežastimis, sovietinių partizanų vaidmeniu jame, vokiečių baudėjų motyvais vykdyti baudžiamąją akciją ir pan. Sovietinėje istoriografijoje ilgai (iki XX a. 6-ojo dešimtmečio pabaigos–7-ojo dešimtmečio pradžios) slėptas faktas arba aiškiai nebuvo viešinamas, kad pasalą vokiečiams prie Pirčiupių įvykdė sovietų partizanai. Antai J. Dovydaičio 1944 m. rugpjūtį *Tiesos* publikacijoje, kurią galima laikyti oficialaus sovietinio požiūrio reprezentacija, tvirtinta, kad keršto akcijai atvykę vokiečiai 2–3 km už Pirčiupių kaimo pakeleje rado 2-jų vokiečių kareivių lavonus. Teigiama, kad „kas nudėjo vokiečius, niekas nežinojo“²⁶. O Lietuvos istorijos instituto 1947 m. iš Jurgio Dovydaičio įsigytime dokumente, kurio pagrindu parengta laikraštinė publikacija, aiškiai pasakyta, kad vokiečius iš miško apšaudė tarybiniai partizanai²⁷. Ir vėliau sovietmečiu dažnai vengta konkretizuoti, kad pasalą įvykdė sovietų partizanai²⁸.

Sovietinė Lietuvos istoriografija apskritai nutylėjo, kas, kokios konkrečios sovietinių partizanų struktūros įvykdė pasalą, kad ją įvykdė Raudonosios armijos generalinio štabo vyriausiosios žvalgybos valdybos grupė. Be abejo, taip atsitiko dėl politinių motyvų. Politiniu požiūriu buvo nepatogu su Pirčiupių kaimo sunaikinimu sieti Lietuvoje veikusius SSRS centrinių žinybų diversantus, atsižvelgiant į išeivijos spaudoje populiarių teiginį, kad kaimas „sunaikintas Maskvos rankom“. Taip pat galima išvelgti analogijų su sovietinės istoriografijos pastangomis pokario laisvės kovose nutylėti NKVD kariuomenės ar Raudonosios armijos veiksmus bei iškelti ir sureikšminti vietinių liaudies gynėjų (stribų) vaidmenį.

Apie tai, kas konkrečiai 1944 m. birželio 3 d. įvykdė vokiečiams pasalą, nulėmusią Pirčiupių kaimo tragediją, Lietuvos istoriografijoje pirmąkart viešai paskelbta tik Atgimimo metais. Remdamasis buvusių sovietinių partizanų pirčiupiečių liudijimais tai padarė Vytautas Saulėnas, tai rašyta Lietuvos spaudoje žurnalistės J. Mušinskienės straipsnyje apie Pirčiupius²⁹.

Kita vertus, atkakliai, tačiau nesėkmingai, kalbant netiesą, falsifikuojant istorinius faktus ieškota kaimo deginimo, žmonių žudynių egzekucijos vykdytojų, hitlerininkų ben-

²⁶ J. Dovydaitis, „120 gyvų lietuvių ugnyje: Baisioji Pirčiupių kaimo tragedija“, *Tiesa*, 1944-08-12, Nr. 31 (92).

²⁷ J. Dovydaitis, „Pirčiupių kaimo 1944-06-03 d. tragedija“, Lietuvos istorijos institutas, Rankraščių skyrius, f. 4-239, p. 1.

²⁸ Straipsnyje MLTE apie Pirčiupius nurodoma, kad vokiečius prie kaimo apšaudė Rūdninkų girios partizanai, MLTE, t. 2, K-P, Vilnius, 1968, p. 859; Dokumentiniame filme „Faktas“ 1980 m. taip pat nėra sovietinių partizanų motyvo, nurodoma tik apie abstraktų „sprogimą ant plento“, užsimenama apie kai kurių vyrų išėjimą į mišką, žr.: Z. Vitkus, „Degintas, bet nesudegęs“..., p. 44.

²⁹ V. Saulėnas, „Pirčiupių kaimo praeitis“, www.voruta.lt/pirciupiu-kaimo-praeitis/; Skaitytojų atsiliepimai paskelbus J. Mušinskienės straipsnį „Netiesa apie Pirčiupį“, *Gimtas kraštas*, 1990-11-29–12-05.

drininkų, jų pagalbininkų – lietuvių „buržuazinių nacionalistų“ dalyvavimo ir vaidmens egzekucijoje įrodymų. Buvę sovietiniai partizanai, SSRS didvyriai – B. Urbanavičius ir S. Apyvala 1959 m. rašė, kad dėl Pirčiupių 119 žmonių sunaikinimo kalti ne tik hitleriniai budeliai, bet ir lietuvių tautos išdavikai – buržuaziniai nacionalistai, kuriems vadovavo, „recidyvistas“ Ulbinas. Net ir neradus įrodymų nevengta teigti, kad „buržuaziniai nacionalistai“ vienaip ar kitaip joje dalyvavo³⁰. Įrašai apie lietuvių „buržuazinių nacionalistų“ dalyvavimą vykdant egzekuciją atsirado ir Pirčiupių memoriale. Beje, įdomus buvo šių įrašų „likimas“: prasidėjus Atgimimui, 1988 m. Pirčiupių muziejaus darbuotojai, pakritikuoti vienoje Lietuvos televizijos laidoje, juos išskuto arba nuėmė su visomis lentelėmis³¹.

Kalbant apie sovietmečio istoriografiją, Pirčiupių egzekucijos reprezentavimą mene, paminėtina poeto Justino Marcinkevičiaus poema „Kraujas ir pelenai“, joje kaimo deginimas, žmonių žudynės atspindimos įtaigiomis meninėmis priemonėmis³². Kaimo sunaikinimą mene reprezentavo ir režisieriaus Almanto Grikevičiaus 1980 m. sukurtas dokumentinis filmas „Faktas“. Šis filmas 1981 m. buvo parodytas ir apdovanotas Kanų kino festivalyje Prancūzijoje.

Pirčiupių tragedija išeivijos lietuvių spaudoje

Remiantis sovietine istoriografija, Pirčiupių tragedija detalai nušviesta Lietuvių enciklopedijos (toliau – LE) straipsnyje apie Pirčiupius³³. Pateikiamas kaimo sunaikinimo vaizdas, paminėtas ir tikslus Pirčiupiuose nužudytų aukų skaičius – 119. Pirčiupių sudegimą 1985 m. Čikagoje išleistoje knygoje „Vienų vieni“ mini Juozas Brazaitis. Autorius rašė, kad 1960 m. „bolševikai“ (sovietų valdžia) Pirčiupio kankiniams pastatė paminklą, kuris turėjo kalbėti apie barbariškus vokiečių darbus. Autorius kėlė klausimą: kas tą sunaikinimą išprovokavo? Anot jo, iš pradžių buvo versija, kad vokiečių karius nužudė lenkų partizanai. Vėliau, jau po 1960 m., kai bolševikai ėmė skelbti savo partizanų veiklos aprašymą, aiškėjo, kad tvirtesnį pagrindą turi antra versija – Pirčiupio sunaikinimo „ko-autorius“ (bendraautorius) yra Maskvos partizanai. G. Jokūbonio „skausmingos motinos“ paminklą J. Brazaitis vertino kaip simbolį tautos, kenčiančios dėl vaikų, nekaltai sunaikintų ar tebenaikinamų barbarybės iš Rytų ir Vakarų³⁴.

³⁰ B. Urbanavičius, S. Apyvala, „Žudikai nenuplaus kruvinų rankų“, *Tiesa*, 1959-03-29; Pirčiupių muziejaus darbuotojo J. Kašėtos 1974-05-05 rašte LTSR revoliucijos muziejaus direktoriui tvirtinama, kad šaudant ir deginant kaimą S. Ulbinas, P. Kazakevičius ir kiti „nacionalistai“ dalyvavo kaip stebėtojai, *LYA*, f. 3377, ap. 58, b. 829, l. 2.

³¹ J. Mušinskienė, „Netiesa apie Pirčiupį“, *Gimtas kraštas*; Z. Vitkus, „Degintas, bet nesudegęs“, *Istorija*, 2022, t. 127, Nr. 3, p. 52.

³² J. Marcinkevičius, *Kraujas ir pelenai*, Vilnius: Mintis, 1960.

³³ A. Mž., „Pirčiupis, Senasis ir Naujasis“, *Lietuvių Enciklopedija*, t. 23, Boston, USA, 1961, p. 35–36. Galbūt A. Mž. – tai Antano Mažiulio LE etnografijos skyriaus redaktoriaus inicialai? Jo pavardė įrašyta tarp LE, t. 23 autorių ir bendradarbių pavardžių (aut. past.).

³⁴ Juozas Brazaitis, *Vienų vieni*, fotografinis leidimas, Vilnius, fondas „Į laisvę“, 1990, p. 157–158.

Pirčiupius minėjo ir kiti išeivijos veikėjai. Antai, Adolfas Damušis 1987 m. publikacijoje žurnale „Į laisvę“ Pirčiupių žudynes pačioje karo pabaigoje Lietuvoje laikė dėsningu nacių neapykantos ir keršto pasireiškimu prieš rezistuojančią lietuvių tautą. (*Tai, kaip vokiečiai vertino lietuvių tautos antinacinės rezistencijos (pasipriešinimo) ir kolaboravimo su jų okupacine valdžia klausimus, yra diskutuoti dalykai* – R. Z.). Autoriaus įsitikinimu, vokiečiai neįvykdė masinių žudynių tik todėl, kad paskubomis buvo priversti bėgti iš Lietuvos, vėliau lietuvių tauta turėjo pakelti „sunkiai įsivaizduojamą“, „be galo milžinišką sovietinio teroro kraujo kainą“³⁵.

Išeivijos autorių dėmesį patraukė ir jų sovietų valdžiai politiškai nepalankias reakcijas sukėlė Lietuvoje pasirodę darbai Pirčiupių sudeginimo tematika. Galbūt todėl apie Pirčiupius po karo Tarybų Lietuvoje ilgai, iki XX a. 6-ojo dešimtmečio pabaigos tylėta.

Apie Pirčiupius nemažai rašyta JAV lietuvių spaudoje. Antai Bostone ir Niujorke leistame laikraštyje „Darbininkas“ 1964 m. paskelbta serija rašinių³⁶.

Laikraštyje „New York Times“ 1964-07-26 pasirodžius specialiojo korespondento Maskvoje Theodoro Shabado informacijai apie Pirčiupių kaimo sudeginimą, G. Zimaną ir sovietų partizanus, *Darbininke* paskelbta publikacija, pavadinta „Pirčiupio vyriausias žudikas išaiškėjo – G. Zimanas“³⁷. Šią informaciją pakartojo JAV lietuvių dienraštis „Draugas“³⁸, matyt, ir kiti išeivijos laikraščiai.

Darbininke ir kitoje išeivijos spaudoje Pirčiupių sudeginimas vadintas barbarybe, daryta išvada, kad vokiečiai žinojo apie pirčiupiečius – sovietų partizanus (esą juos išdavė ryšinininkai provokatoriai), G. Zimanas vadintas vyriausiuoju, pagrindiniu Pirčiupių žudynių kaltininku, pabrėžiama, kad kaimas sunaikintas Maskvos rankomis. Pirčiupių žudynės buvo lyginamos su sovietinių represinių struktūrų įvykdytomis žudynėmis Pravieniškėse³⁹, Červenėje, Rainiuose ir kitur vokiečių okupacijos metais ir kaimų deginimu pokaryje kovojant su Lietuvos partizanais. Pirčiupių aukos vertintos kaip nekaltos aukos „dėl svetimos tėvynės“, „Maskvos imperializmo ir kolonializmo tikslų“. Kelti sovietų partizanų moralinės atsakomybės klausimai dėl jų abejingumo ir pasyvumo kaimo tragedijos akivaizdoje.

Išeivijos spaudos teiginiuose pateiktos sovietams nemalonios tiesos, tačiau iš esmės tai propagandiniai, kategoriški teiginiai, kuriuose sovietų partizanų kaltė sureikšminama, suabsoliutinama. Jie propagandinėje priešpriešoje išeivijos autorių naudoti kaip „atsako-

³⁵ Adolfas Damušis, „Pirčiupis – Lietuvos Lidicė“, *Į laisvę*, 1987, Nr. 99, p. 25.

³⁶ „Pirčiupis sunaikintas Maskvos rankomis: faktai iš sovietinės spaudos“, *Darbininkas*, 1964-06-19, Nr. 44; „Ugnyje žuvo partizanų tėvai, žmonos, vaikai: Pirčiupį sunaikino Maskvos rankom“ (2), *ibid.*, 1964-06-23 (2). (*Šio rašinio pavadinimas paimtas iš pirčiupiečio Stasio Babilčiaus pasisakymo sovietinėje spaudoje* – R. Z.), „Pirčiupis ir Pravieniškės – koks skirtumas? Pirčiupį sunaikino Maskvos rankom“ (3), *ibid.*, 1964-06-26, Nr. 46; „Išreiškia visų Lietuvos motinų sopulius: Pirčiupis ir sovietų teroras“, *ibid.*, 1964-07-01, Nr. 47.

³⁷ *Darbininkas*, 1965-08-11, Nr. 54.

³⁸ „Pirčiupio vyriausias žudikas yra Zimanas: New Yorko korespondento atskleidimai“, *Draugas*: laisvojo pasaulio lietuvių dienraštis, 1965 m. rugpjūčio 16 d., Nr. 191.

³⁹ Traukdamasis Raudonosios armijos dalinys 1941-06-26 Pravieniškėse nužudė apie 260 žmonių, Pravieniškės, *Wikipedia*.

mieji“ propagandiniai teiginiai, duodant atkirtį sovietinės propagandos ir istoriografijos klišėms tvirtinančioms, kad „buržuaziniai nacionalistai“ dalyvavo Pirčiupių egzekucijoje ir pan. Vienas kraštutinis gimdė kitą.

Nėra pagrindo abejoti, kad Pirčiupių kaimo tragedijos tiesioginiai vykdytojai ir kaltininkai buvo vokiečių policinės represinės struktūros. Sovietų partizanams (diversantams), išprovokavusiems žiaurų vokiečių kerštą, taip pat tenka kaltė, tačiau ji buvo netiesioginė.

Apskritai išeivijos autorių ir spaudos reakciją į Pirčiupių kaimo sudegimą galima priskirti prie neištirtų (tyrinėtinų) šios tematikos istorijos aspektų.

Atgimimo ir atkurtos Nepriklausomos Lietuvos valstybės laikotarpio pradžios istoriografija

Šiam laikotarpiui būdinga tai, kad Lietuvos spaudoje įvairiomis istorijos temomis pasirodė vertingų žurnalistų publikacijų, užpildančių vadinamąsias „baltąsias dėmes“, įvairiomis detalėmis papildančių, patikslinančių ar paaiškinančių sovietinės istoriografijos darbus. Daugiausia tai buvo žurnalistiniai tyrimai. Ne išimtis ir Pirčiupių tematika. Galima paminėti Julijos Mušinskienės, Aldonos Zinkevičiūtės, Vytauto Saulėno ir kitų autorių publikacijas⁴⁰. Atskirai paminėtina istoriko Petro Stankero publikacija žurnale „Veidas“, joje autorius kvietė Pirčiupių tragedijos istoriją ištyrinėti giliau, tvirtino, kad kaimą sudegino ne vokiečiai, o SS latvių legionas. Jo nuomone, Pirčiupių sudegimą planingai išprovokavo sovietiniai partizanai, nes Lietuvos kaimų gyventojai jų nerėmė, sukūrė daugybę ginkluotų savigynos būrių ir kt.⁴¹ Deja, autorius savo teiginių nepagrindė istorijos šaltiniais, jų neišplėtojo.

Bendrieji ir kai kurie specialūs Pirčiupių kaimo egzekucijos klausimai nušviečiami vėlesnio Nepriklausomos Lietuvos laikotarpio istoriografijoje, istoriko A. Bubnio, šių eilučių autoriaus ir kitų autorių darbuose⁴².

Paminėtinas svarbus Pirčiupių istoriografijos įvykis – paminklo „Pirčiupių motina“ autoriaus, skulptoriaus Gedimino Jokūbonio atsiminimų publikacija 2009 metais.⁴³ Atsiminimuose pateikiama įdomių faktų bei detalių apie monumento idėjos realizavimą, jo sukūrimą ir atidengimą 1960 m.

⁴⁰ E. Mušinskienė, „Netiesa apie Pirčiupį“, *Gimtas kraštas*, 1990-09-27–1990-10-03; 1990-10-04–1990-10-10; A. Zinkevičiūtė, „Pirčiupių istorija: sudeginti, privilegijuoti ir... užmiršti“, *Lietuvos rytas*, 1994-06-03, p. 1; 3. L. Kalasauskienė, „Jį sudegino gyvą (45-osioms Pirčiupių tragedijos metinėms)“, *Merkio kraštas*, 1989-06-03; S. Uždavinytė-Sudikienė, „Esu dar gyvas ir baigta“, *Lietuvos aidas*, 1992-05-27; V. Saulėnas, „Pirčiupių kaimo praeitis“, *Voruta*, 1997-03-22–1997-03-31, Nr. 12 (294); 1997-04-01–1997-04-11, Nr. 13, (295), 1997-04-12–1997-04-18, Nr. 14 (296) ir kt.

⁴¹ P. Stankeras, „Didelė mažo kaimo tragedija“, *Veidas*, 2009-06-01, Nr. 22, p. 42–43.

⁴² A. Bubnys, „Vokiečių SS ir policijos 16-as pulkas“, *Voruta*, 2014-05-31, Nr. 9 ((799)), p. 1, 15 ir 2014-06-28, Nr. 10 (800), p. 14–15; naujais duomenimis papildytas ir patikslintas straipsnis paskelbtas straipsnių ir dokumentinės medžiagos rinkinyje: *Pirčiupių tragedija*, Vilnius, Lietuvos gyventojų ir rezistencijos tyrimų centras, 2024, p. 22–42; R. Zizas, *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2014.

⁴³ Gediminas Jokūbonis, *Kai žaidė angelai: atsiminimai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009: skyrius „Pirčiupių MOTINA“, p. 89–109.

2022 m. apie Pirčiupius sudegimo istorijos tematika didelės apimties straipsnį paskelbė istorikas, publicistas Zigmas Vitkus⁴⁴. Šis autoriaus straipsnis vertintinas kaip reikšmingiausias, kompleksinis, mokslškai pagrįstas kaimo sudegimo istoriografijoje pasirodęs darbas. Autorius aptarė sovietinėje istoriografijoje konstruotus pagrindinius vaizdinius šia tematika. Konstatavo svarbią Pirčiupių tragedijos vietą sovietmečio kolektyvinėje Lietuvos visuomenės atmintyje, puoselėtų istorijos vaizdinių likimą 1990 m. atkūrus Lietuvos nepriklausomybę. Daro išvada, kad Pirčiupių sunaikinimas sovietų atminimo kultūroje reprezentavo hitlerinio režimo smurtą prieš lietuvių tautą ir savo reikšme nusileido tik Kauno IX forto aukų vaizdiniai. Pirčiupiai lietuvių kolektyvinėje atmintyje buvo svarbus objektas kaip „savų“ žūtis vieta.

Autorius kelia Pirčiupių istorijos dalinio sugrąžinimo į kolektyvinę atmintį klausimą. Jo nuomone, Pirčiupius reikia sugrąžinti į lietuvių kolektyvinę istorinę atmintį, nacionalinį Antrojo pasaulinio karo atminties kraštovaizdį. Savaime suprantama, kad autoriaus pamąstymus ir pasiūlymus dėl Pirčiupių tragedijos atminimo išsaugojimo nereikia suprasti kaip raginimą sugrįžti į sovietinių laikų pompastiką, ypač atsižvelgiant į Rusijos 2022 m. pradėtą agresiją prieš Ukrainą ir Lietuvoje bei kitose Vakarų šalyse kiek pakitusį požiūrį į istorinę atmintį.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC) Pirčiupių tragedijos jubiliejiniais metais organizuoja mokslines konferencijas, skirtas kaimo 1944 m. tragedijai paminėti, jos tematika vykdo istorinius tyrimus. Tokios konferencijos suorganizuotos 2014 ir 2024 m. 2024 m., išleista abiejų konferencijų medžiaga. Knygos autoriai, LGGRTC darbuotojai (dr. Arūnas Bubnys, Rytas Narvydas, Andrius Tumavičius) plačiau atskleidė ir pagilino Pirčiupių tragedijos tyrinėjimų, ją lėmusių priežasčių ir aplinkybių vaizdą, papildė istorinę informaciją naujais archyviniais duomenimis. A. Bubnys, remdamasis pirminiais archyviniais šaltiniais, pateikė tyrinėjimą apie kaimo egzekucijos vykdytojus – vokiečių SS ir policijos 16-ąjį pulką, jo susikūrimą, veiklos raidą, veiksmus Rytų fronto užnugaryje, taip pat ir Lietuvoje. Autorius kruopščia argumentuote įrodo, kad Pirčiupių tragedijos vykdytojais vis dėlto buvo šis vokiečių SS ir policijos pulkas, o ne kitos vokiečių represinės struktūros.

R. Narvydas pateikė atnaujintą, kaimo aukų statistiką, autentiškus išgyvenusių pirčiupiečių apklausų protokolus bei archyvinius liudijimus. Leidinys gausiai iliustruotas kaimo žmonių gyvenimo atspindžiais ir veidais⁴⁵.

A. Tumavičius nušvietė sovietų partizanų veiklą Rūdninkų girioje, glaudžius Pirčiupių kaimo žmonių santykius su jais, pateikia įdomių apibendrinimų ir įžvalgų. Aiškindamas palyginti didelį pirčiupiečių skaičių, autorius tvirtina, kad jie nebuvo sovietų santvarkos

⁴⁴ Z. Vitkus, „Degintas, bet nesudegęs“: Pirčiupių reikšmės ir jų kaita sovietinėje ir nepriklausomoje Lietuvoje, *Istorija*, 2022, t. 27, Nr. 3, p. 27–64.

⁴⁵ Autorių kolektyvas, *Pirčiupių tragedija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2024, 128 p.

simpatikai, jų ryšius su sovietų partizanais lėmė ne ideologiniai ir politiniai motyvai, o asmeniniai interesai: represijų baimė, parama besislapstantiems giminačiams, baimė būti išvežtiems darbams į Vokietiją ir pan.⁴⁶

Apibendrinant įvairių kryptių istoriografijų apžvalgą galima daryti išvadą, kad nušviečiant Pirčiupių istoriją nuveikta nemažai. Vis dėlto šios tragiškos istorijos mazgas nėra iki galo išpainiotas. Dėl nepakankamo įvykių Pirčiupiuose žinomumo visuomenėje atsiranda naujų prasimanymų. 2024 m. Lietuvos respublikos seimo narys Remigijus Žemaitaitis savo antisemitinių požymių turinčiuose FACEBOOK'o įrašuose supainiojęs Pirčiupių ir Kaniūkų kaimų sudeginimo istorijas teigė, kad Pirčiupius sudegino ne naciai, o žydai (partizanai)⁴⁷. Taigi Pirčiupių istorijos tyrinėjimus reikia tęsti. Ji neturi išnykti iš nacionalinės Lietuvos atminties kultūros.

Svarbiausi Pirčiupių (Naujųjų Pirčiupių) kaimo sunaikinimo šaltiniai

Svarbiausi sovietiniai šaltiniai ir dokumentai apie Pirčiupius buvo kaupiami buvusio KGB, vadinamojo Partinio (kompartijos) archyvo prie Lietuvos KP CK, Lietuvos VRM archyvo fonduose, (dabar šie archyvai sudaro Lietuvos Ypatingąjį archyvą (toliau – *LYA*). Tačiau negalima pamiršti, kad sovietmečiu Lietuvos archyvai nebuvo atviri. Net ir atrinktiems, „patikrintiems“ tyrinėtojams toli gražu ne visi šaltiniai buvo prieinami.

Visų pirma, paminėtina buvusiame KGB archyve saugojama byla, pavadinta „byla apie Pirčiupių kaimo sudeginimą“⁴⁸. Jos atsiradimo istorija tokia: NKGB Kauno miesto 2-ojo skyriaus viršininkas Voroncovas 1944 m. lapkričio 18 d. Lietuvos SSR NKGB vadovybei Vilniuje rašė, kad 1944 m. rugpjūtį Kaune surasta referento Rytų Lietuvos reikalams Zeno Blyno 1944 m. birželio 22 d. medžiaga, adresuota Lietuvos generalinės srities vidaus reikalų generaliniam tarėjui ir kitiems – apie 120 žmonių sudeginimą Pirčiupiuose⁴⁹. Voroncovas informavo, jog į Pirčiupius pasiūsta operatyvinė grupė, kad ištirtų ir patikrintų

⁴⁶ *Pirčiupių tragedija*, p. 112, 121, 123. Šis autoriaus teiginys diskutuotinas, atrodytų kiek kategoriškas (vienprasmisškas). Vis dėlto kaime buvo žmonių, dalyvavusių sovietų partizanų veikloje ir politiniais-ideologiniais motyvais.

⁴⁷ Edvardas Čiuldė, „Ar tai jau turėtų būti traktuotina kaip Pirčiupiai II?“, 2024-11-12, www.pozicija.org/edvardas-ciulde... [2025-02-04].

⁴⁸ Dokumentai apie Pirčiupių kaimo sudeginimą 1944-08-15–11-18, *LYA*, f. K-41, ap. 1, b. 155, l. 1-24. Bylą sudaro NKGB Kauno miesto viršininko Voroncovo 1944-11-18 pranešimas NKGB Lietuvos SSR liaudies komisarui A. Guzevičiui apie surastą dokumentą, kai kurie duomenys apie Pirčiupių kaimą, (l. 1-7), surasto dokumento vertimas į rusų k., (l. 8-11), NKGB tardytojų 1944-08-27–28 apklaustų kai kurių Pirčiupių kaimo gyventojų protokolų medžiaga, (l. 12-24).

⁴⁹ *Ibid.*, l. 1. Zenonas Blynas (1908–1946) – voldemarininkas, vokiečių okupacijos pradžioje (1941-07) tapo įkurtos Lietuvių nacionalistų partijos (LNP) generaliniu sekretoriumi. (1941 m. pabaigoje vokiečių okupacinei valdžiai atsisakius pripažinti kad ir ribotą Lietuvos valstybingumą, uždarius visas Lietuvos politines partijas ir organizacijas (taip pat ir LNP), jis nuo 1942 m. pradžios įsitraukė į lietuvių antinacinio pogrindžio (Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos) veiklą, aktyviai bendradarbiavo antinacinio pogrindžio spaudoje, gynė lietuvių tautos nacionalinius interesus. Nors ir simpatizuodamas nacių Vokietijai, kritikavo nacių okupacinio režimo politiką Lietuvoje, siekė, kad LNP netaptų okupacinio režimo priedėliu. Z. Blynas dirbo vyriausiuoju referentu Rytų Lietuvos referentūroje, įsikūrusioje Vilniuje, Gedimino pr. 4-8a, žr.: *Ateitis*, 1943-05-22; *Karys*, 1943-06-05. Z. Blynas 1944 m. nepasitraukė į Vakarų, pasiliko Lietuvoje, atsisakė sovietinio paso, gyveno nelegaliai Kaune. 1944 m. sausį pradėjo leisti laikraštį „Naujasis žygis“, (žr. priedą prie jo baudžiamosios bylos). 1945 m. liepą suimtas, tardytas, 1946 m. spalį Archangelsko karo apygardos Karo tribunolo nuteistas mirties bausme, ji įvykdyta 1946 m. gruodžio 12 d., žr.: Z. Blyno baudžiamoji byla, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 41865/3, l. 90–91, 118, 124.

„vokiečių žvėriškumus“. Faktai esą pasitvirtino⁵⁰. Taigi NKGB jau 1944 m. pradėjo Pirčiupių kaimo tragedijos tyrimą.

Į NKGB (MGB) pareigūnų rankas patekęs, jų su Z. Blynu ir „buržuaziniu nacionalistų pagrindžiu“ sietas dokumentas yra bene svarbiausias šaltinis apie Pirčiupių sudeginimą. Deja, minėtoje byloje yra tik šio dokumento vertimas iš lietuvių į rusų kalbą. Pagal Z. Blyno užrašytą rekomendaciją, dokumentas turėjo būti slapstas, su juo galėjo susipažinti tik Lietuvos generalinės srities Vidaus reikalų generalinis tarėjas, dviejų departamentų direktoriai. Įdomi Z. Blyno informacija, kad apie įvykį Pirčiupiuose jis jau buvo girdėjęs Vilniaus gatvėse, apie tas nuogirdas jau buvo rašęs lietuviškosios savivaldos administracijai savo 1944 m. birželio 14 d. rašte Nr. 675.

Z. Blynas pateikė tokią dokumento atsiradimo istoriją: esą jį rado savo įstaigoje, užkištą tarp durų iš gatvės pusės. Ant voko buvo užrašytas prašymas perskaičius dokumentą jį sunaikinti. Z. Blynas, jo žodžiais, taip ir padarė, prieš tai perrašęs jo turinį informacijos tikslams, nes dokumentas, esą, koregavo ir papildė pasakojimus, girdėtus mieste, viską pateikė kitaip ir galbūt „labiau teisingoje šviesoje“⁵¹. Z. Blynas dokumento dviejų paskutinių eilučių neįskaitė, todėl jį neperrašė⁵².

Sunku pasakyti, ar taip buvo iš tikrųjų. Galėjo būti, kad jis šią istoriją sukūrė norėdamas nuslėpti savo ryšius su lietuvišku antinaciniu pagrindžiu, iš kurio žmonių ar su juo susijusių asmenų paprasčiausiai gavo šį dokumentą.

Kalbant apie Z. Blyno dokumentą galima būtų išskirti dvi jo dalis: 1) informacija apie Pirčiupių egzekuciją, kurios pagrindu istoriografijoje susiformavo kaimo sunaikinimo vaizdas ir 2) Z. Blyno komentarus, įvykio vertinimus.

Apie dokumente aprašytą įvykį Z. Blynas rašė:

[...] vaizdas toks, kad net sunku juo patikėti. Jeigu [jo pabraukta] visa tai tiesa, tai reikia pasakyti, kad iš vokiečių pusės tai yra nedovanotinas žiaurumas. Vietiniai gyventojai negali [pabraukta] atsakyti už banditų veiksmus, ypač tose vietose, kur įsikūrę vokiečių atsparos punktai, [toks punktas veikė Pirčiupiuose – R. Z.], jie privalo žinoti, kur veikia banditai ir nuo jų ginti vietinius gyventojus. Šią žiaurią represiją tenka aiškinti tuo, kad vokiečiai nervinasi ir nesitvardo. Jei tai, kas atsitiko Pirčiupiuose – tiesa, ją reikėtų vertinti kaip patį kraštutinį kovos su banditais būdą.

Z. Blyno įsitikinimu ir apgailestavimu, tai buvo puiki medžiaga sovietinei ir „dar geresnė“ lenkų propagandai. Z. Blynas siūlė įpareigoti lietuviškosios administracijos Eišiškių apskrities viršininką atlikti tyrimą. Jeigu pastarasis to negalėtų padaryti, siūlė tyrimo imtis vidaus reikalų vadybai arba sudarytai specialiai mišriai lietuvių ir vokiečių komisijai.

Jeigu tyrimas dėl gerai žinomų aplinkybių ir neatskleistų tiesos, pats jo procesas leistų vokiečių civilinei valdžiai giliau pažvelgti į savo veiklos metodus ir jų pasekmes. Z. Blyno

⁵⁰ NKGB Kauno miesto viršininko Voroncovo 1944–11–18 pranešimas, *ibid.*, l. 1.

⁵¹ Z. Blyno dokumentas, *ibid.*, l. 11.

⁵² *Ibid.*, l. 10.

nuomone, šio reikalo ištyrimas, faktų išaiškinimas ir teisingas nušvietimas būtų naudingas visiems – ir vokiečiams, ir lietuviams. Tokios piktadarybės neleistinos. Jos veikia stipriau negu bet kokia prieš propaganda. Z. Blynas tokius vokiečių kovos su banditizmu metodus lygino su bolševikų jau įvykdytais ir galimais naujais lietuvių trėmimais⁵³.

Z. Blyno minimas dokumento nuorašas lietuvių kalba saugomas LYA, LKP dokumentų skyriuje⁵⁴. Šio dokumento faksimilė paskelbta Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti leidinyje⁵⁵. Tačiau Z. Blyno tekstų apie dokumento atsiradimo istoriją ir kitus minėtus jo įvykio vertinimus nuoraše nėra.

Su šiuo šaltiniu apie įvykius Pirčiupiuose, matyt, galima sieti informaciją, pasirodžiusią lietuvių antinacinio pagrindžio spaudoje. Lietuvių enciklopedijos 23-iajame tome, išleistame 1961 m., straipsnyje apie Pirčiupius⁵⁶ rašoma, kad kaimo tragediją 1944 m. birželį plačiai aprašė pagrindinis leidinys „Į laisvę“. Dokumentacijai surinkti buvo pasiūsti įgaliotiniai, (studentas J. Kakarieka ir kiti), jiems pavyko gauti svarbių dokumentų. Išėivijos autoriaus A. Damušio duomenimis, jie paskelbti *Į laisvę*, Nr. 11 (34), 1944 m. birželio 20 d.⁵⁷ Tačiau šio laikraščio numerio surasti nepavyko, jo nėra ir internete, skaitmeniniame laikraščio archyve.

Matyt, ši LE informacija ne visai tiksli: apie Pirčiupių įvykius rašyta ne laikraštyje „Į laisvę“, o antinacinio pagrindžio tos pačios politinės krypties (katalikiškojo sparno) periodiniame leidinyje „Lietuvių fronto biuletenis“.

Šio leidinio 1944 m. birželio 16 d. paskelbta trumpa informacija apie vokiečių „bolševikinį“ (t. y., „žiaurų darbą“): birželio 3 d. prie lietuvių gyvenamų Pirčiupių vokiečių žandarų užpuolė banditai. Kitame po savaitės išleistame leidinio numeryje paskelbta daug išsamesnė, detalesnė informacija, pavadinta „Pirčiupių kaimo tragedija“⁵⁸.

⁵³ *Ibid.*, l. 9–11.

⁵⁴ „Pirčiupių kaimo Eišiškių apskrityje Valkininkų valsčiuje kruvinoji tragedija Vokiečiai sudegino gyvus 120 žmonių“, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 1121, l. 181–183; *ibid.*, b. 820, l. 97–102.

⁵⁵ Ch. Dieckmann, V. Toleikis, R. Zizas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje/ Murders of Prisoners of War and of Civilian Population in Lithuania, 1941–1944*, Vilnius: Margi raštai, 2005, p. 204–206, (tai tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti leidinys). Šio dokumento dabartinė signatūra – LYA, f. 3377, ap. 58, b. 1121, l. 181–183. Išverstas į rusų kalbą dokumento fragmentas panaudotas Vlado Uždavinio baudžiamojame byloje, ji pradėta 1945 m., žr.: LYA, f. K-1 ap. 58, b. 42953/3, l. 99. Pažymima, kad dokumentas sudarytas lietuvių buržuazinių nacionalistų 1944 m. birželį.

⁵⁶ A. Mž., „Pirčiupis, Senasis ir Naujasis“, *Lietuvių Enciklopedija*, t. 23, Bostonas, USA, 1961, p. 35–36. Galbūt A. Mž. – tai Antano Mažiulio, LE etnografijos skyriaus redaktoriaus, inicialai? Jo pavardė įrašyta tarp LE, t. 23 autorių ir bendradarbių pavardžių.

⁵⁷ A. Damušis, „Pirčiupis – Lietuvos Lidicė“, *Į laisvę*, 1987, Nr. 99, p. 25.

⁵⁸ Šioje informacijoje yra duomenų, kurie neatspindi kituose minimuose šaltiniuose. Tvirtinama, kad vokiečius prie Pirčiupių užpuolė „lenkų banditai“, per susirėmimą 5 vokiečiai žuvo, tiek pat jų pateko į nelaisvę. Įvykio vietoje nieko neradę jie atvyko į artimiausią kaimą – Pirčiupius. Vokiečiai Senuosius Pirčiupius paliko ramybėje atsparos punkto komentanto prašymu. Vykdydami akciją vokiečiai pirmiausia atskyrė vyrus nuo moterų. Pradėjus degti kaimui iš Eišiškių atvyko lietuvių saugumo policijos valdininkas Steponas Ulbinas. Jam vokiečiai leido iš suvartų žmonių būrio atrinkti 8 asmenis, (tarp jų tik du vyrus), jiems liepta iš kaimo išeiti. Pirmąjį vyrų būrį pradėjo deginti 14 val., paskutinį moterų būrį – 17 val. Žuvusiųjų skaičius – per 120; „Pirčiupių kaimo tragedija“, *Lietuvių fronto biuletenis*, 1944-06-23, Nr. 24 (38), p. 6–7.

Dar vienas svarbus šaltinis yra Jurgio Dovydaičio rankraštis „Pirčiupių kaimo 1944 m. birželio 3 d. tragedija: (žinios iš 1941–1944 m. vokiečių okupacijos Valkininkų valsčiaus)“. Dokumento rankraščio originalas saugojamas Lietuvos istorijos instituto rankraščių skyriuje. Jurgis Dovydaitis (1907–2001) – Lietuvos tautosakininkas, pedagogas⁵⁹. Jis 1944 m. birželio viduryje (taigi netrukus po kaimo sudeginimo) užrašė pirčiupietės Veronikos Brazaitytės⁶⁰ pasakojimą. Kaip minėta, Jurgis Dovydaitis 1944 m. rugpjūtį jos pateiktų įvykių pagrindu apie Pirčiupių kaimo sudeginimą paskelbė didelę publikaciją „Tiesos“ laikraštyje⁶¹. Lietuvos istorijos instituto komisija (Povilas Pakarklis, Konstantinas Jablonskis, D. Štembokas), 1947 m. birželio 23 d. įvertinusi J. Dovydaičio 1947 m. perrašytą ir sutvarkytą 13 puslapių mašinraščio apimties dokumento rankraštį, jį įsigijo⁶².

Šioje Jurgio Dovydaičio publikacijoje tvirtinama, kad buvo suskaičiuota „lygiai“ 120 žuvusių žmonių lavonų, pateikiamas nužudytų žmonių sunumeruotas juodraštinis (pribaurotas) sąrašas. Jame šeimomis (pavardėmis ir vardais) išvardinti 112 žmonių. Kitų aukų pavardės nebuvo žinomos: Nr. 113 įrašytas Pirčiupių kaimo kerdžius, „labai senas“, 80–90 metų žmogus, jis, grįžęs namo iš ganyklų, baudėjų buvo įstumtas į ugnį. Nr. 114–120 – tai du keleiviai (svečiai) apsinakvoję kaime ir nespėję išvykti; trys vyrai, važiuavę dviračiais plentu ir sustoję kaime pailsėti, du į kaimą atėję iš Pirčiupių apylinkių nepažįstami vaikai.

Sovietų partizanų šaltiniai

Sovietų partizanų Lietuvoje šaltiniai – įvairaus pobūdžio: veiklos ataskaitos, operatyvaus ryšio – radijo siųstuvais siųstos šifruotės, specialiai kaimo sudeginimo faktui nušviesti parašytas aktas, neskelbti atsiminimai, liudijimai ir kt. Šie šaltiniai, nors toli gražu ne visada patikimi, yra svarbūs Pirčiupių tragedijos istorijai nušviesti, sovietiniam požiūriui į įvykius suprasti ir kt.

Iš šių šaltinių galima išsiskirti sovietų partizanų sudarytos komisijos 1944 m. birželio 5 d. aktą apie Pirčiupių kaimo sudeginimą. Jis pavadintas „Aktu apie vokiškųjų fašistų

⁵⁹ Jurgis Dovydaitis gimė 1907 m. Marijampolės apskr. Višakio Rūdės vlsč. Runkių kaime. 1935–1939 m. studijavo Kauno universitete, 1940–1947 m. mokytojavo Kauno ir Vilniaus mokyklose. Tėvas Pranas Dovydaitis (1886–1942) – Lietuvos Nepriklausomybės akto signataras, 1919 m. Lietuvos III ministrų kabineto vadovas, 1922–1940 m. Kauno universiteto profesorius. Sovietų represuotas (nužudytas) Sverdlovskė. Brolis Jonas Dovydaitis (1914–1983) lakūnas, sklandytojas, žurnalistas, 1944–1947 m. dirbo „Tiesos“ laikraščio redakcijoje [pastaroji aplinkybė, matyt, prisidėjo prie to, kad brolio Jurgio publikacija buvo paskelbta *Tiesoje* – R. Z., žr.: Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija (MLTE) t. 1, A–J, Vilnius, 1966, p. 421–422. Jurgio Dovydaičio rankraščio originalas saugomas Lietuvos istorijos instituto rankraščių skyriuje, f. 4–239.

⁶⁰ Veronika Brazaitytė (g. 1928 m. Pirčiupiuose) vokiečių okupacijos metais mokėsi gimnazijoje Vilniuje, 1950 m. baigė Vilniaus universitetą. 1953 m. Maskvoje apgynė teisės mokslų kandidato disertaciją. 1954–1955 m. dirbo Lietuvos TSR mokslo akademijos (MA) Istorijos institute, 1956–1964 m. – Partijos istorijos institute prie LKP CK, nuo 1964 m. – Vilniaus aukštosios partinės mokyklos dėstytoja. V. Brazaitytė 1943–1944 m. buvo sovietinių partizanų ryšininkė, žr.: MLTE, t. 1, A–J, Vilnius, 1968, p. 261.

⁶¹ J. Dovydaitis, „120 gyvų lietuvių ugnyje“, *Tiesa*, 1944-08-12, Nr. 31, p. 2, 4.

⁶² Lietuvos istorijos instituto komisijos 1947 m. birželio 23 d. aktas apie rankraščio įsigijimą, Lietuvos istorijos institutas, Rankraščių skyrius, f. 4–239, l. 1. Jurgis Dovydaitis dokumento rankraščio nuorašą nusiuntė Šiaulių „Aušros“ muziejui. Savo ruožtu šio muziejaus darbuotojai dokumento nuorašą 1962 m. padovanojo Pirčiupių memorialiniam muziejui.

žvėriškumus ir klastą susidorojant su taikiais Pirčiupio kaimo gyventojais“. Aktą parašiusios komisijos narių sudėtis nurodyta tokia: Lietuvos KP(b) CK ir 1942 m. Maskvoje sudarytam vadinamajam Lietuvos partizaninio judėjimo štabui (toliau – LPJŠ) operatyviniu požiūriu pavaldžios Trakų partizanų brigados vadas Teofilis Mončiunskas (slap. Žvirblis), brigados štabo viršininkas Sergejus Sergejevas (Sergo), Jonas Čiulada (Bevardis), Antanas Gibneris (Antanas), ypatingojo skyriaus viršininkas Sergejus Nevedomskis (Orlovas), vado pavaduotojas politiniams reikalams Makarovas, brigados būrių gydytojas Fredokas⁶³, Pirčiupių kaimo valstiečiai Juozas ir Andrius Uždaviniai⁶⁴. Akto data rodo, kad jis parašytas tuoj po įvykio, dar ruseniant sudeginto kaimo pelenams. Akte nurodoma, kad vokiečių fašistai sušaudė ir sudegino Pirčiupių kaimo 119 gyventojų (21 vyrą, 29 moteris, 69 vaikus)⁶⁵. Toliau išvardijamos kai kurios gausiausios išžudytos Pirčiupių gyventojų šeimos. Stebina šio akto parašymo data (dokumento parašymo operatyvumas), pretenzija į aukų skaičiaus tikslumą – 119. Šis skaičius istoriografijoje įsigalėjo, nebuvo tikslinamas, jo laikomasi iki šiol. Jis akte, galimas daiktas, įrašytas kiek vėliau. 119 žmonių žūtis Pirčiupių egzekucijoje pirmąkart paminėta Lietuvos TSR Ypatingosios valstybinės komisijos pranešimo išraše, paskelbtame 1944 m. gruodžio 24 d. laikraščiuose „Tiesa“ ir „Sovietskaja Litva“.

Buvęs Lietuvos KP(b) Trakų apskrities pagrindinio komiteto sekretorius M. Afoninas, NKVD Trakų apskrities SMERŠ įgaliotiniui Minosianui 1945 m. balandžio 26 d. rašė, kad remiantis 1944 m. birželio 5 d. aktu, Pirčiupiuose sudeginta: 26 vyrai, 29 moterys, 69 vaikai⁶⁶. Taigi susumavus šias aukų kategorijas išeitų, kad iš viso nužudyti 124 žmonės. Beje, toks skaičius nurodomas ir LKP(b) Trakų apskrities aktyvo 1944 m. lapkričio 11 d. susirinkimo protokole⁶⁷.

Sovietų partizanų komisijos 1944 m. birželio mėn. akto nuorašas yra ir Pirčiupių egzekucijos vykdytojų 16-ojo SS ir policijos pulko dalyvių baudžiamojoje byloje. NKGB-NKVD pareigūnai sovietinių partizanų akto nuorašą kiek redagavo, todėl nuorašas nuo originalo skiriasi kai kuriomis smulkiomis detalėmis; beje, ten dar labiau iškraipytos kai kurios lietuviškos pavardės. Dokumentas kiek paredaguotas: „būriai“ tapo „būriu“ be pavadinimo, supainiotas kaime nužudytų moterų ir vyrų skaičius, tarp akto autorių nelieta Juozo Uždavinio ir pan.⁶⁸

⁶³ Tai iškraipytas vardas – slapyvardis. Tikslus vardas ir pavardė – Fredakas Kalmanovičius, žr.: T. Mončiunsko ir M. Afonino 1945 m. jam išduotą pažymėjimą apie partizanavimą Trakų brigadoje, *LYA*, f. 164, ap. 1, b. 24, l. 113.

⁶⁴ Trakų partizanų brigados štabas: „Laisvosios Lietuvos“ būrio byla, *LYA*, f. 51, ap. 51-1, b. 5, l. 2-3;

⁶⁵ *LYA*, f. 51, ap. 51-1, b. 5, l. 2-3. Jau 1944-06-09 Raudonosios armijos Generalinio štabo žvalgybos skyrius aktą perdavė SSRS Ypatingajai komisijai. Aktas saugojamas SSRS Centriniam valstybiniame Spalio revoliucijos archyve, f. 70210, ap. 94, b. 3, l. 71. (dabar – Rusijos Federacijos centrinis valstybinis archyvas).

⁶⁶ Lietuvos KP(b) Trakų apskrities sekretoriaus M. Afonino 1945-04-26 raštas NKVD Trakų apskrities SMERŠ įgaliotiniui Minosianui, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 42953/3, l. 27.

⁶⁷ *LYA*, f. 164, ap. 164, b. 1, l. 8.

⁶⁸ *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 33899/3, l. 47.

Apie įvykį Pirčiupiuose pirmasis iš Rūdninkų girioje veikusių sovietinių partizanų būrių vadų LKP(b) CK sekretorių A. Sniečkų Maskvoje informavo Lietuvos KP(b) Trakų apskrities pagrindinio komiteto sekretorius Michailas Afoninas (slap. Petras). Jis šifruotę pasiuntė 1944 m. birželio 6 d. (14. 50 val. Maskvos laiku). Taigi informuoti neskubėta, šifruotėje pakartota sovietų partizanų komisijos parašyto akto informacija⁶⁹.

A. Sniečkų Maskvoje apie Pirčiupių tragediją informavo ir kiti Rūdninkų girioje veikę sovietinių partizanų vadai⁷⁰.

Lietuvos partizaninio judėjimo štabo (LPJŠ) Maskvoje 2-asis (informacijos) skyrius parengė slaptą informacinių žinių suvestinę Nr. 50, pavadintoje „Vokiečių žvėriškumai Lietuvoje“. Joje LPJŠ viršininkas A. Sniečkus 1944 m. birželio 29 d. užrašė rezoliuciją, skirtą LKP(b) CK sekretoriui K. Preikšui: „Jei dar neskelbta apie šio kaimo sudeginimą ir žmonių išžudymą, reikia paskelbti. Pirčiupių kaimą statyti visos antihitlerinės propagandos centru“⁷¹. Lietuvos kompartijos propagandinis aparatas tą ir darė.

Pirčiupių egzekucijos vykdytojų ir kai kurios kitos baudžiamosios bylos

Į atskirą Pirčiupių istorijos šaltinių grupę galima išskirti vokiečių policininkų ir esesininkų – kaimo tragedijos vykdytojų baudžiamąsias bylas, (jos saugomos buvusiam KGB archyve – LYA ir Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA).

1946–1947 m. vokiečių karo belaisvių stovyklų Lietuvoje MGB operatyvinių–čekistinių skyrių valdybų, visų pirma, karo belaisvių stovyklos Nr. 57 Klaipėdoje bei Šilutėje, Vilniuje įgaliotiniai per savo užverbuotą agentūrą išsiaiškino Pirčiupių kaimo tragedijos kai kuriuos vykdytojus. Stovykloje Nr. 57 Klaipėdoje išsiaiškinti Alfonsas Lorencas, Berngardas Šmidėmanas, Vilhelmas Gehlis, Otas Gofmanas, Otas Georgas Cherneris⁷², Šilutės karo belaisvių stovykloje – SS ir policijos 16-ojo pulko obervachmistras Karlas Heimannas⁷³ ir kt.

LCVA yra saugomi išrašai iš vokiečių esesininkų ir policininkų baudžiamųjų bylų, gautų

⁶⁹ LYA, f. 1, ap. 1, b. 412, l. 439.

⁷⁰ Tą pačią 1944 m. birželio 6 d. A. Sniečkų informavo ir Lietuvos KP(b) Kauno miesto ir apskrities pagrindinio komiteto sekretorius Leiba Solominas (Pranas), (jis su Kauno geto partizanų būriu „Mirtis okupantams“ buvo įsikūręs Rūdninkų girioje netoli Pirčiupių). Įdomu pastebėti, kad jis Pirčiupių kaimo sudeginimą „su žmonėmis ir gyvuliais“ siejo su vokiškos mašinos „sudaužymu“ Zigmantiškių (Žygantiškės, Tetėnų apyl.) ir Pirčiupių apylinkėse, *ibid.*, LYA, f. 1, ap.1, b. 412, l. 447; LKP(b) Vilniaus miesto ir apskrities pagrindinio komiteto sekretorius Marijonas Miceika apie kaimo sudeginimą A. Sniečkų informavo 1944 m. birželio 9 d. Jo žodžiais, visus kaimo gyventojus suvarė į daržinę ir sudegino gyvus, tai esą įvyko birželio 4 d., *ibid.*, b. 412, l. 479. G. Zimanas A. Sniečkui Pirčiupius paminėjo tik 1944 m. birželio 19 d. iš Lazdijų–Kapčiamiesčio miškų, kur buvo nusigavęs spręsti sovietinių partizanų skverbimosi iš Rūdninkų girios gilyn į Lietuvą klausimus. Šifruotėje jis kalbėjo apie propagandinius įvykių Pirčiupiuose aspektus: „Apie vokiečių žvėris (taip šifruotėje) Pirčiupyje turi kuo plačiau būti žinoma Lietuvoje ir užsienyje. Pirčiupio pavyzdžiu kviesime gyventojus imtis ginklo“, *ibid.*, b. 413, l. 65.

⁷¹ LYA, f. 1771, ap. 7, b. 269, l. 35.

⁷² A. Lorencas ir kitų (iš viso 5 asmenų) baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33899/3, 270 lapų.

⁷³ V. Tininis, *Vokietijos ir jos sąjungininkų karo belaisviai Lietuvoje 1944–1949 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2016, p. 224–225.

iš *LYA*, taip pat Baltarusijos TSR KGB archyvo⁷⁴.

Pirčiupių egzekucijos vykdytojai buvo vieninteliai Pirčiupių naikinimo liudininkai, todėl jų baudžiamosios bylos, parodymai – vertingas istorijos šaltinis. Tačiau suprantama, kad kaltinamieji stengėsi nutylėti, neigti savo kaltę, buvo linkę kalbėti ne apie žmonių žudynes, o apie smulkaus turto grobstymą deginamajame kaime. Atviresni buvo vokiečių policininkai ir esesininkai, baudžiamosiose bylose tapę ne kaltinamaisiais, o liudininkais. Vokiečių policininkų pateikti Pirčiupių tragedijos parodymų fragmentai sovietmečiu paskelbti spaudoje⁷⁵.

Iš kitų baudžiamųjų bylų galima paminėti buvusio Eišiškių apskrities viršininko Povilo Jono Kazakevičiaus baudžiamąją bylą⁷⁶.

P. Kazakevičius visuose parodymuose griežtai neigė savo dalyvavimą Pirčiupių kaimo egzekucijoje. Jis tvirtino, kad 1944 m. gegužės pabaigoje nustojo eiti Eišiškių apskrities viršininko pareigas, atvyko į Vilnių. Artėjant frontui išvyko į Klaipėdą, 1945 m. spalį pasitraukė į Vokietiją⁷⁷. Tai buvo tiesa.

Kita Pirčiupių istorijai vertinga byla – Vlado Uždavinio baudžiamoji byla⁷⁸. V. Uždavinyš bene vienintelis pirčiupietis, kuris pokario metais buvo suimtas ir nuteistas. Kaltintas, kad buvo gestapo agentas, sekė ir išdavinėjo sovietų partizanus, po karo trumpam išėjo į mišką, vėliau dirbo milicininku (stribu). Už antisovietinę veiklą nuteistas 8 metams kalėti.

Vertingas šaltinis – likusių gyvų pirčiupiečių ir kitų įvykio liudininkų (amžininkų) parodymai baudžiamosiose bylose⁷⁹.

Lenkiškasis veiksnys Pirčiupių tragedijoje

Pirčiupietė V. Brazaitytė minėtame J. Dovydaičio 1944 m. užrašytame pasakojime apie Pirčiupių kaimo sudeginimą tvirtino, esą jai teko girdėti, kad prie tragedijos labai daug, (jos žodžiais, „gal daugiausia“) prisidėjo buvusios Lenkijos valstybės valdininkai, vokiečių okupacinėse įstaigose turėję daug įtakos ir visuomet kaltę vertę lietuviškųjų kaimų dūkams⁸⁰.

⁷⁴ „Hitlerinių okupantų tarybiniais organams parodymai apie Pirčiupių kaimo gyventojų sudeginimą“, dokumentų fotokopijos, LCVA, f. 1742, ap. 1, b. 3, l. 1–40.

⁷⁵ Švyturys, 1967, Nr. 10; 1971, Nr. 12; S. Sinkevičius, „Siuntiniai su lašiniais iš Pirčiupių“, Švyturys, 1974, Nr. 10, p. 8–9.

⁷⁶ *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. P-17502, t. 1–3. P. Kazakevičius gimė 1901 m. Dusetose (Zarasų apskr.). 1944 m. pasitraukė į Vakarų, gyveno Vokietijoje, Didžiojoje Britanijoje. 1952 m. pradžioje kaip repatriantas (savanoriškai - ?) grįžo į Lietuvą. Sovietinio saugumo suimtas, kalintas Gardine, Vilniuje, 1952 m. lapkričio 22 d. nuteistas 25 metus kalėti lageryje ir 5 metams tremties. 1969 m. grįžo į Lietuvą, mirė 1975 m. Žr.: *Lietuvos gyventojų genocidas*, V tomas (A–M), 1950–1953, Vilnius, 2019, p. 502.

⁷⁷ P. Kazakevičiaus 1952-08-13 ir 1952-10-09 parodymai, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. P-17502, t. 1, l. 189; *ibid.*, t. 2, p. 195–198.

⁷⁸ *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 42953/3.

⁷⁹ Onos Dausevičienės, M. Norkūno, M. Uždavinytės-Nešukaitienės ir kitų parodymai, b. P-17502, t. 3, l. 32–36, 37–42, 43–48, 55–62, 63–70, 71–77.

⁸⁰ Jurgis Dovydaitis, Pirčiupių kaimo 1944-06-03 tragedija, Lietuvos istorijos institutas, Rankraščių skyrius, f. 4-239, l. 13.

Vargu ar ji turėjo kokių nors konkrečių duomenų ir argumentų apie tai, ką kalbėjo. Matyt, tokius autorės teiginius lėmė bendro pobūdžio tautinė priešprieša tarp lenkų ir lietuvių Rytų Lietuvoje, lenkų valdžios okupacinės politikos, lietuviškumo persekiojimo sukeltos nuotaikos.

Taip galima aiškinti ir pirminę informaciją lietuviškuose šaltiniuose, kad vokiečiams 1944 m. birželio 3 d. rytą prie Pirčiupių kelių pastojo lenkų partizanai. Šis teiginys nepasitvirtino, buvo netikslus, politizuotas.

Lenkiškojo veiksnio problema istoriografijoje visiškai netyrinėta. Tačiau atsižvelgiant į konkrečias to meto aplinkybes, minėtus teiginius negalima vertinti kaip visiškai neturėjusius pagrindo ar absurdiškus. Lenkų partizanai šeimininkavo Vilniaus krašte, dėl valstybinių pretenzijų į Vilnių jų propaganda lietuvius dažnai įvardijo kaip vienus iš savo priešų. Lenkų ir lietuvių tautiniuose santykiuose tvyrojo nuolatinė įtampa. Jau 1943 m. lenkų AK Vilniaus apygardos vadovybė tarp galimų bausmių už aktyvią kovą su lenkų partizanais minėjo „kaimų deginimą“⁸¹. 1944 m. gegužę vyko lenkų Armijos Krajovos (toliau – AK) ir Lietuvos vietinės rinktinės (LVR) susidūrimai Vilniaus krašte, jos dalinius lenkų AK siekė išstumti iš Vilniaus krašto. AK Vilniaus apygardos vadovybė 1944 m. gegužės 20 d. paskelbė atsisaukimą, kuriame lietuvių visuomenei ultimatyviai iškėlė reikalavimą sustabdyti „aštrų antilenkišką kursą“, iš lietuvių policijos, saugumo, lietuviškosios administracijos pareikalauta liautis tarnavus vokiečiams. Nepaklusus lietuviams, žadėta „beatodairiška kova“⁸².

Įtempti lietuvių ir lenkų tautiniai santykiai, lenkų AK teroro grėsmė lėmė, kad Rytų Lietuvos gyventojai-lietuviai sovietų partizanus kartais vertino kaip mažesnę blogybę, net kaip savo gynėjus ir gelbėtojus. Deja, tokios buvo istorinės laikmečio realijos.

Vokiečiai karo pabaigoje siekė susitarti su lenkų partizanais, sudaryti taiką (paliaubas), nukreipti juos kovai su sovietų partizanais. Tarp vokiečių ir AK Vilniaus apygardos vadovybės vyko derybos. Nors susitarti nepavyko, 1944 m. pradžioje derybos nutrūko, susitarimui prieštaravo AK vyriausioji komendantūra Varšuvoje, bet vokiečiai ir toliau tikėjosi pasiekti susitarimą, rodė lenkams geros valios ženklus. Tai lėmė kompromisines nuotakas jų tarpusavio santykiuose. Lenkų AK išplėtė veiklą Rytų ir Pietryčių Lietuvoje. 1944 m. pavasarį lietuviškosios administracijos veikla Eišiškių apskrityje buvo paralyžuota, jos pareigūnai išvaikyti. Tai objektyviai nulėmė faktą, jog lietuviškosios administracijos Eišiškių apskrities pareigūnai nedalyvavo Pirčiupių egzekucijoje.

Vokiečių ir lietuvių policijos nuostoliai kovoje su AK buvo nepalyginti didesnio masto negu kovojant su sovietų partizanais, tačiau vokiečiai nesiėmė jokių keršto akcijų prieš vietos gyventojus. Antai 1944 m. gegužės 21 d. plente netoli Kalesninkų AK pastojo kelią

⁸¹ AK Šiaurės operacijos grupės vado Witoldo (J. Kulikovskio) 1943-11-04 laiškas Eišiškių apskrities lietuvių policijos vadui, *LYA*, f. 3377, ap. 58, b. 273, l. 44.

⁸² AK Vilniaus apygardos vadovybės 1944 m. gegužės 20 d. „Atsisaukimas į lietuvius“, *LYA*, f. 3377, ap. 58, b. 273, l. 19.

dviem sunkvežimiuose vykusiams 29 lietuvių policininkams ir 19 vokiečių. 38 lietuviai ir vokiečiai buvo nukauti ir sužeisti. Po šio įvykio AK 6-osios brigados vadas F. Koprovskis (Konaras) kalbėjosi su Eišiškių apskrities vokiečių *ortskomendantu* (vietos komendantu), kuris pareiškė, kad šioje akcijoje žuvę vokiečių policininkai yra menka netektis, atsižvelgiant į lenkų partizanų vaidmenį kovojant su raudonaisiais partizanais. Teigė, kad jis suprantą, jog lenkai siekė užpulti tik lietuvių policininkus. AK brigados vadas padarė išvadą, kad vokiečiai bijo ir „žūtbut nori su mumis susitarti, kad jų neliestume“⁸³.

Sovietiniuose šaltiniuose pabrėžiama, kad lenkų AK ypač aktyvią veiklą išplėtojo 1944 m. pavasarį, kai iš esmės veikė legaliai, kovojo su sovietų partizanais, žudė sovietinius aktyvistus, telkė jėgas užimti Vilnių⁸⁴.

Sunku pasakyti, koku mastu buvo paplitęs įsitikinimas, kad pasala prie Pirčiupių – lenkų partizanų darbas. Pažymėtina, kad kai kurie lenkų istorikai mini Pirčiupių tragediją, tačiau ją nesigilina. Antai, Pavelo Rokickio, monografijos apie Glitiškių ir Dubingių žudynes autoriaus nuomone, lietuvių 258-ojo savisaugos bataliono kuopos vado leitenanto Petro Polekausko 1944 m. birželio 20 d. sprendimui sušaudyti Glitiškių dvaro gyventojus lenkus (sušaudyti 26 žmonės) įtakos turėjo Pirčiupių kaimo sudeginimas⁸⁵. Nelabai aišku, ką autorius turi galvoje: ar tai, kad žudynės Glitiškėse paskatino lietuvius pakartoti kraštutinį kovos su „banditais“ partizanais veiksmą, ar tai, kad lietuviai keršijo lenkams už Pirčiupius.

Kalbant apie lenkiškąją veiksnį Pirčiupių įvykiuose reikia pažymėti, kad kai kurie vokiečių baudėjai buvo įsitikinę, kad Pirčiupiai – lenkiškas kaimas. Savotiškai įdomūs SS ir policijos 16-ojo pulko raštininko Kurto Glaserio savanoriški parodymai, kuriuose jis tvirtino, kad nužudyti aiškiai nekalti žmonės, beginkliai valstiečiai ir jų šeimos, kurie, be to, buvo lenkai⁸⁶. Taigi lenkiškumas traktuojamas kaip sunkinanti nusikaltimo aplinkybė. Kai kurie vokiečiai baudėjai mokėjo lenkų kalbą ir ją bendravo su savo aukomis.

Kai kurie su Pirčiupių tragedija susiję klausimai sovietinių partizanų archyvinuose šaltiniuose

Pirčiupiečių ir sovietų partizanų santykiai

Iš esmės – tai kaimo sunaikinimo priežasčių ir vokiečių baudžiamosios akcijos motyvų sudėtingas, diskusinis klausimas. Archyvinuose šaltiniuose ir buvusių partizanų vie-

⁸³ Žr.: A. Bubnys, *Pasipriešinimo judėjimai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais: Lenkų pogrindis 1939–1945 m.*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015, p. 209–210; *Armija Krajova Lietuvoje: antroji dalis*, Vilnius-Kaunas: „Vilnijos draugija“, 1999, p. 210–211.

⁸⁴ 1944 m. informacija apie baltųjų lenkų ir lietuvių nacionalistų organizacijų veiklą išvaduotuose Lietuvos SSR rajonuose, *LYA*, f. 1771, ap. 7, b. 91, l. 58–59.

⁸⁵ P. Rokicki, *Gliniczki i Dubinki: Zbrodnie Wojenne na Wilenszczyznie w polowie 1944 roku i ich konsekwencje we wspolczesnych relacjach polsko-litewskich*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, Instytut Studiów Politycznych PAN, 2015, p. 175–176.

⁸⁶ *Pirčiupių tragedijos kaltininkai*, p. 46.

šuose pasisakymuose yra nemažai Pirčiupiams palankių atsiliepimų. Sovietų partizanas S. Juozapavičius, kalbėdamas 1957 m. birželio 15 d. iškilmingame mitingo atidaryme Pirčiupiuose, paminėjo 13-os kaimo gyventojų, „didvyriškai“ kovojusių sovietų partizanų eilėse, pavardes, teigė, kad kaimo gyventojai visomis jėgomis jiems padėjo⁸⁷.

Trakų brigados vado T. Mončiunsko duomenimis, Pirčiupių kaimo 16 gyventojų aktyviai veikė partizanų būriuose. Rašydamas apie veiklos sąlygas Rūdninkų girioje, jis minėjo „didelį“ Pirčiupių kaimą, kurio gyventojais sovietų partizanai galėjo pasitikėti. Jo žodžiais, tiek, kiek partizanams padėjo pirčiupiečiai, antro tokio kaimo apskrityje tikrai nebuvo⁸⁸.

G. Zimanas taip pat tvirtino, kad tarp sovietų partizanų buvo daug Pirčiupių kaimo gyventojų. Ryšius su kaimo gyventojais palaikė Albertas Barauskas (slap. Greitas), Juozas Olekas (slap. Naktis), Stasys Maziliauskas (slap. Kriauklys). G. Zimanas pabrėžė, kad santykiuose su Pirčiupių kaimo gyventojais didesnių nesėkmių nebuvo⁸⁹. *[Vis dėlto buvo sušaudytas kaimo gyventojas Vincas Jalmokas, įtartas išdavystė, – R. Z.]*⁹⁰. Užverbuota pirčiupietė Marytė Uždavinytė dirbo Eišiškių apskrities savivaldybėje, teikė sovietiniams partizanams įvairias žvalgybos žinias, laikraščius, medikamentus. Siekdamas demoralizuoti „buržuazinių nacionalistų“ pagrindį, G. Zimanas per ją mėgino užmegzti ryšius su S. Ulbinu ir kitais lietuviškosios administracijos Eišiškių apskrities pareigūnais, per juos – ir su lietuvių antinacinio pagrindžio centro atstovais Vilniuje ir Kaune⁹¹. Tokių atsiliepimų galima pateikti ir daugiau.

Sovietų partizanų vadų pateikti skaičiai neatrodo „išpūsti“. Sovietų partizanų būrių sąrašai, archyvinės asmens bylos rodo, kad pirčiupiečių būta įvairiuose būriuose⁹². Minėtos V. Brazaitytės tėvas Vincas Brazaitis nuo 1942 m. buvo sovietų partizanų ryšininkas, 1943 m. kartu su sūnumi Vytautu išėjo į būrį Nr. 14, buvo sužeistas. Išėjęs iš miško tapo sovietiniu aktyvistu, nužudytas lenkų (?) partizanų⁹³. Partizanavo pirčiupiečiai Stasys ir

⁸⁷ „Tarybų Lietuvos darbo žmonės pagerbė Pirčiupio kankinius: buvusio Didžiojo Tėvynės karo partizano drg. S. Juozapavičiaus kalba mitinge, skirtame Pirčiupio kankiniams pagerbti“, *Komjaunimo tiesa*, 1957-06-18.

⁸⁸ T. Mončiunskas, „Rūdninkų girios partizanai“, *Partizaninis judėjimas Trakų apskrityje 1942–1944 m.*, atsiminimai, (rankraštis), 1956 m., *LYA*, f. 3377, ap. 36, b. 168, l. 93; T. Mončiunskas, *Rūdninkų girios partizanai*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959, p. 322–323.

⁸⁹ G. Zimano 1958-03-16 paaiškinimas Pabaltijo karo apygardos Karo prokurorui V. Uždavinio baudžiamojoje byloje, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 42953/3, l. 87.

⁹⁰ V. Brazaitytės 1958-03-20 parodymai, *ibid.*, b. 42953/3, l. 65.

⁹¹ R. Zizas, „Antinacinė rezistencija: Lietuvių nacionalinio ir sovietinio pagrindžio Lietuvoje ryšiai 1943–1944 m. sovietinio pagrindžio dokumentuose“, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare: straipsnių rinkinys*, sudarė A. Anušauskas ir Č. Laurinavičius, Vilnius, LII, 2007, p. 597, 606.

⁹² Žr.: A. Mickevičiaus būrio partizanų asmens bylos, *LYA*, f. 8, ap. 1, b. 94, 95, 96, 99; *ibid.*, ap. 2, b. 19, 24, 25, 31.

⁹³ V. Brazaičio 1958-05-27 charakteristika, parašyta būrio Nr. 14 vado pavaduotojo M. Pročiuchanovo, *LYA*, f. 14 ap. 2, b. 1, l. 1. Šio būrio sąrašuose įrašyti pirčiupiečiai Jonas ir Stanislovas Kavaliauskai, Juozas Saulėnas, Teklė Kavaliauskaitė-Matkevičienė, Karolina Saulėnienė, Dominika Urbelionytė, *LYA*, f. 14 ap. 1, b. 3, 45, 47; *ibid.*, ap. 3, b. 7, 8, 25 ir kt.

Kazys Babilčiai, jų tėvai Antanas ir Jadvyga Babilčiai buvo ryšininkai⁹⁴, ryšininkas buvo ir Juozas Uždavinys⁹⁵, Jonas Saulėnas priklausė būriui „Už tėvynę“⁹⁶ ir kt.

Sovietų partizanų būrių sąrašuose iš viso galima priskaičiuoti apie 20 Pirčiupių kaimo gyventojų – partizanų. Tai palyginti didelis skaičius. Ypač atsižvelgiant, kad Pirčiupiai buvo lietuviškas kaimas, o kitų Pietryčių Lietuvos kaimų sovietinio ginkluoto pogrindžio veikloje jie dalyvavo tik pavieniai asmenys arba tokių iš viso nebuvo.

Skirtingai negu kaimyniniai Dargužiai ir daugelis kitų Pietryčių Lietuvos kaimų, Pirčiupiai gyventojai nebandė ginkluotis ir kovoti su sovietų partizanais⁹⁷. Apsiginklavę kaimai stengėsi tų partizanų neįsileisti, dažnai kildavo įvairūs ginkluoti konfliktai. Sovietų partizanai Dargužių kaimą grasino sudeginti, 1943 m. rudenį jie šį kaimą užpuolė ir nuginklavo. O Pirčiupiuose, pastebi S. Sinkevičius, partizanai lankydavosi beveik kiekvieną naktį⁹⁸ ir jokių problemų nekildavo. Apie tai liudijo ir G. Zimanas.

Vokiečių ir lietuvių policijos (savisaugos) batalionų šaltiniuose duomenų apie pirčiupiečius-partizanus ar jų rėmėjus nėra daug. Tai galima įvairiai traktuoti; (viena iš galimų versijų gali būti ta, kad vokiečių ir lietuvių policijos struktūros kaime nesugebėjo turėti ir neturėjo savo agentūros). Antai, 253-iojo lietuvių policijos bataliono fonde saugojamoje medžiagoje apie „banditus“ ir jų rėmėjus pastarieji išvardinti pagal kaimus. Paminėti Pirčiupių gyventojai Markevičius, Antanas ir Juozas Uždaviniai, Brazaitis ir jo sūnus bei kiti (iš viso 6 asmenys). Pavardės labai netikslios, iškraipytos⁹⁹.

Apie Pirčiupius kaip partizaninį kaimą 1949 m. liudijo Liucija Biekšaitė, (g. 1927 m. Šarkiškių kaime). Tada P. Štaro (būsimo sovietinės istoriografijos žymiausio sovietinių partizaninio judėjimo istorijos tyrinėtojo) užrašytuose atsiminimuose ji tvirtino, kad prie Pirčiupių 1944 m. birželio 3 d. vokiečiams kelią pastoję tarybiniai partizanai. Įvykusiose kautynėse beveik visi vokiečiai buvo iššaudyti, nemažai žuvo ir partizanų, tarp jų ir pirčiupiečių. Kai vokiečiai atvyko ir apsupo kaimą, jie aptiko Pirčiupių kaimo partizanų lavonų. Vokiečiai per egzekuciją sudegino 130 žmonių¹⁰⁰. Taigi atsiminimuose daug įvairių netikslumų, tačiau įdomu konstatuoti ne juos, o tai, kad autorė vertina Pirčiupius kaip sovietų partizanų kaimą.

Atgimimo metais užfiksuota liudijimų, esą visi aplinkiniai kaimai kalbėjo, kad Pirčiupiai banditų kaimas, o po tragedijos ne vienas sakė, kad kaimas pats save pradžė, nes pir-

⁹⁴ Sovietinių partizanų asmens byla, *LVA*, f. 51, ap. 3, b. 4, l. 6.

⁹⁵ Sovietinių partizanų asmens byla, *LVA*, f. 51, ap. 2, b. 46, l. 3, 7.

⁹⁶ Būrio partizanų sąrašas, *LVA*, f. 47, ap. 1, b. 1a.

⁹⁷ R. Zizas, *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.* ..., p. 448–449.

⁹⁸ S. Sinkevičius, *Pirčiupiai*, p. 65.

⁹⁹ Policijos 1944 m. birželio 7 d. informacija apie banditus, juos remiančius asmenis, *LCVA*, f. R-666, ap. 1, b. 5, l. 178.

¹⁰⁰ Liucijos Biekšaitės (g. 1927 m.) Šarkiškių (1943 m.) ir Pirčiupių (1944 m.) kaimų sudeginimas: atsiminimai, 1949 m. užrašė P. Štaras, *LVA*, f. 3377, ap. 68, b. 103, l. 2–3.

čiupiečiai skundė vieni kitus¹⁰¹, t. y., kaimas nebuvo vieningas. Kita vertus, yra liudijimų, kad „rimtesnių“ sovietų partizanų ar jų rėmėjų Pirčiupiuose nebuvo, sovietų partizanai tarp pirčiupiečių gero vardo neturėjo¹⁰².

Kokios aplinkybės lėmė, kad pirčiupiečiai rėmė sovietų partizanus, buvo palankiai nusistatę jų atžvilgiu? Pirčiupiuose vokiečių okupacijos metais gyveno buvusių sovietinių darbuotojų, dirbusių įvairiose valdžios įstaigose Vilniuje, valsčiaus centre Valkininkuose ir kitur, sovietinės santvarkos šalininkų, jos ideologijos propaguotojų. Galima spręsti apie komunistinių elementų įtaką daliai kaimo žmonių, jų psichologijai (pasaulėžiūrai), žmogiškojo faktoriaus subjektyvų vaidmenį. Bene žymiausias iš jų buvo Viačeslavas Gerulovskis (1888–1944, slap. Batia; jo pavardės rašyba įvairuoja). Dar būdamas gimnazistas Vilniuje dalyvavo 1905–1906 m. Rusijos revoliucijos įvykiuose, Pirmojo pasaulinio karo dalyvis. 1920 m. jis apsigyveno Pirčiupiuose (taigi jį galima laikyti pirčiupiečiu), čia dirbo įvairius darbus. 1939 m. rudenį buvo Valkininkų valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininkas, vėliau – milicininkas¹⁰³. Kai kuriuose šaltiniuose pažymima, kad V. Gerulovskis visiems darė didelę įtaką. Karo pradžioje pasitraukė į SSRS, su NKVD grupe „Pionieriai“ atsiūstas partizaninei kovai. Sovietų partizanų vadai Rūdninkų girioje rekomendavo jį A. Sniečkui paskirti įvairioms atsakingoms pareigoms, tačiau šis nepritarė šioms rekomendacijoms, (nes buvo atsargus NKVD grupių žmonių atžvilgiu, laikėsi nuomonės, kad jų veikloje trūko konspiracijos ir pan.)¹⁰⁴. Stoti į sovietų partizanus agitavo Antanas Gibneris bei kiti kaime ir jo apylinkėse veikę sovietinio pagrindžio veikėjai.

Sovietų partizanų šaltiniuose minima nemažai įvairių veiklos faktų, įvykdytų Pirčiupiuose, „prie Pirčiupių“ ar kaimo apylinkėse. Matyt, tai lėmė ne tik kaimo geografinė padėtis, bet ir kaimo gyventojų palankumas bei parama sovietų partizanams. Sovietinių šaltinių duomenimis, vien tik būrys „Mirtis okupantams“, sudarytas iš Kauno geto žydų ir sovietinių karo belaisvių, surengė pasalas vokiečiams prie Pirčiupių kaimo 1944 m. vasario 15 d., buvo nukauti 9 vokiečių kareiviai, daug jų sužeista; 1944 m. kovo 15 d. bei 21 d. buvo nukauti 3 vokiečiai, 1 sužeistas, paimti trofėjai; 1944 m. balandžio 15 d., kai vokiečiai neteko 9 kareivių, daug jų sužeista, trofėjų surinkti nepavyko¹⁰⁵.

Istoriko A. Tumavičiaus duomenimis, iki 1944 m. birželio 3 d. Pirčiupių kaimo apylinkėse sovietų partizanai įvykdė 12 išpuolių, kurių metu žuvo ar buvo sužeista keliasdešimt

¹⁰¹ A. Zinkevičiūtė, „Pirčiupių istorija...“, *Lietuvos rytas*, 1994-06-03.

¹⁰² Varėnos viešosios bibliotekos Pirčiupių filialo vedėjos, kraštotyrininkės O. Dičkancienės liudijimas, Z. Vitkus, *De-gintas, bet nesudegęs*, p. 47.

¹⁰³ A. Tumavičius, „Sovietų partizanai Rūdninkų girioje 1941–1944m.“, *Pirčiupių tragedija*, Vilnius, 2024, p. 123.

¹⁰⁴ R. Zizas, *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius, 2014, p. 109.

¹⁰⁵ Būrio „Mirtis okupantams“ partizano F. Gorjačėvo asmens byla, (apdovanojimo lapas), *LYA*, f. 32, ap. 1, b. 43, l. 3; *ibid.*, ap. 1, b. 124, l. 1; būrio „Mirtis okupantams“ ataskaita apie kovinę veiklą 1944 m. balandžio mėnesį, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 1, l. 68; *LYA*, f. 1, ap. 1, b. 412, l.?

vokiečių kareivių ir karininkų¹⁰⁶. Taigi sovietų partizanų antivokiškos akcijos Pirčiupių kaimo apylinkėse vykdytos dažnai ir reguliariai. 1944 m. birželio 3 d. rytą įvykdyta pasala buvo sovietų partizanams tik eilinė diversija. Neeilinis buvo vokiečių atsakas – žiaurus, negailestingas kerštas.

Vokiečių žinias apie kaimo gyventojų ryšius su sovietų partizanais liudija faktas, kad Walteris Titelis Pirčiupių baudžiamosios akcijos dieną parašė grasinamo pobūdžio raštelį-atsišaukimą sovietų partizanams. Jame skelbta, kad taip bus susidorota su visais vietiniais gyventojais, užpuldinėjančiais vokiečių karius. Atsišaukimą pirčiupiečiai (Andrius Urbelionis ir Stasys Jalmokas) turėjo pristatyti sovietiniams partizanams, tačiau jie to nepadarė, atsišaukimą sudegino¹⁰⁷.

Taigi Pirčiupiai, matyt, neatsitiktinai tapo keršto objektu dėl sovietų partizanų diversijų Pirčiupių apylinkėse. Jų gausa subrandino kerštą kaimui, keršto akcija nebuvo atsitiktinė ar akla. Prie 1944 m. birželio 3 d. tragedijos vedė daugelis sovietų partizanų įvykdytų veiksmų.

Vis dėlto manytina, kad Pirčiupių egzekucija įvykdyta nustačius kaimo žmonių „kalnę“ dėl palankumo ir paramos sovietų partizanams. Vokiečiai turėjo pakankamai argumentų laikyti Pirčiupius sovietų partizanus remiančiu, „partizaniniu“ kaimu.

Kas buvo tikrieji 1944 m. birželio 3 d. pasalos prie Pirčiupių vykdytojai?

Sovietų partizanų būrių ataskaitose, kituose jų veiklos šaltiniuose, saugojamuose *LYA*, nerasime paminėta, kas ją įvykdė.

Išpuolį įvykdė Raudonosios armijos Generalinio štabo vyriausiosios žvalgybos valdybos būrio Nr. 14 diversantai. Šis faktas užfiksuotas Rūdninkų girioje veikusių LPJS (A. Sniečkaus) būrių ypatingojo skyriaus viršininko Juozo Žemaitaičio (slap. Stankevičius, Varpas) 1950 m. užrašytuose atsiminimuose. Jis tvirtino:

1944 m. birželio 3 d. naktį partizanai iš „Groznyj“ būrio suorganizavo pasalas per kokius du kilometrus nuo Pirčiupio kaimo. Vokiečiai važiavo dviem mašinomis ir tankete prieky. Partizanai praleido tanketę pro pirmą ir antrą pasalą, o paskutinioji [ją] turėjo sunaikinti. Bet pirmoji pasala iš prieštankinių šautuvų numušė tanketę, paskiau ir tas dvi mašinas. Dvidešimt gestapininkų išsoko iš mašinų. Mašinas partizanai sudegino. Visus gestapininkus parsivedė į savo būrį. Vokiečiai atsikeršydami antrą dieną atvažiavo iš Vilniaus į Pirčiupio kaimą ir pradėjo siausti. Žiauriai nukankino niekuo nekaltus žmones, nes jie nieko apie mūsų žygius nežinojo. Vokiečiai įtarė, kad to kaimo gyventojai partizanus užvedė.¹⁰⁸

Dar 1947 m., liudydamas vokiečių Pirčiupių kaimo baudėjų baudžiamojoje byloje, šį fatą paminėjo pirčiupietis, buvęs sovietinis partizanas Alfredas Kavaliauskas, 1958 m. V. Už-

¹⁰⁶ A. Tumavičius, „Sovietų partizanai Rūdninkų girioje 1941–1944 m.“, *Pirčiupių tragedija*, Vilnius, 2024, p. 125.

¹⁰⁷ S. Sinkevičius, *Pirčiupiai...*, Vilnius, 1974, p. 78.

¹⁰⁸ J. Žemaitaitis, Pietų Lietuvos partizanų veikla 1943–1944 m., 1950 m., užrašė J. Būtėnas, *LYA*, f. 3377, ap. 68, b. 1297, l. 22–23.

davinio baudžiamojo byloje – buvęs būrio Nr.14 žvalgybos skyriaus viršininkas Piotras Semionovas¹⁰⁹. Taigi sovietiniuose archyvuose šaltiniuose jau pokario metais atsirado duomenų apie 1944 m. birželio 3 d. pasalos prie Pirčiupių vykdytojus.

Apie Rūdninkų girioje veikusias įvairių SSRS centrinių žinybų – NKVD, Raudonosios armijos Generalinio štabo, jo žvalgybų valdybų, Frontų štabų žvalgybų partizaninio tipo struktūras ir jų veiklą sovietinėje Lietuvos istoriografijoje žinoma nedaug.

Sovietinių diversantų ir žvalgybininkų būrio Nr. 14 (jis bazavosi netoli Pirčiupių kaimo (kartais vadintas „specialiuoju divizionu“, „rusų būriu“, jame kovojo keletas pirčiupiečių) veikla neaiški, kiek mįslinga. G. Zimanas su šiuo būriu palaikė santykius, bendradarbiavo. Vienas iš būrio vadų, M. Pročiuchanovas, po karo gyveno Lietuvoje, dirbo Lietuvos TSR vidaus reikalų ministro pavaduotoju. Būrio Nr. 14 byla yra saugoma *LYA* LKP dokumentų skyriuje, sovietinių partizanų fonde. Tačiau joje apie 1944 m. birželio 3 d. pasalą nėra duomenų. G. Zimanas, rašydamas apie ryšius su šiuo būriu, išskyrė etapus: kai būriui vadovavo kapitonas Anastazas Aleksiukas, padėtis būryje ir ryšiai su juo buvo normalūs. Būrio partizanai dalyvavo G. Zimano 1944 m. sausio 29 d. suorganizuotoje operacijoje užpuolant ir susidorojant su apsiginklavusiu Kaniūkų kaimu (Eišiškių aps. Jašiūnų vlsč.). Tačiau santykiai pasikeitė nuo 1944 m. balandžio mėnesio, kai vadovauti būriui iš Maskvos atsiųstas majoras *Groznyj*, (tikroji pavardė – Jevgrafas Pavlenka). Po karo būrio vadovybė aiškinosi tarpusavio santykius, buvę būrio štabo ir žvalgybos viršininkai dėl *Groznyj* demaskavimo kreipėsi net į patį Staliną ir VKP(b) CK kontrolės komisiją. Jį vadino moraliai degradavusiu, tačiau turėjusiu užtaręjų generaliniame štabe asmeniu. (Matyt, dėl to *LYA* saugomoje būrio byloje jo pavardė minima labai retai, pagrindiniame būrio partizanų sąrašė jo pavardė įrašyta paskutinė). VKP(b) CK pareikšti nuomonę dėl J. Pavlenkos veiklos kreipėsi ir į A. Sniečkų. Matyt, su J. Pavlenkos byla susijęs G. Zimano 1946 m. raštas Lietuvos KP (b) CK sekretoriui A. Isačenkai. G. Zimanas apie majorą *Groznyj* taip pat atsiliepė neigiamai. Kadangi būrys priklausė Raudonosios armijos Generalinio štabo vyriausiajai žvalgybos valdybai, G. Zimanas neturėjo galimybių įsikišti į būrio veiklą, nors esą ketino¹¹⁰.

1944 m. birželio 3 d. pasaloje prie Pirčiupių žuvusių ir papuolusių į nelaisvę vokiečių nuostolių klausimas

K. Rukšėno sudarytame 1975 m. išleistame dokumentų rinkinyje „Pirčiupių tragedijos kaltininkai“ paskelbti vokiečių policinių struktūrų duomenys apie tada patirtus nuostolius. Pirminis dingusių vokiečių skaičius nurodytas 5, vėliau nurodyta, kad 6 nukauti, o 8 dingo

¹⁰⁹ Alfredo Kavaliausko 1947-04-17 parodymai, *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 97, l. 90; *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 33899/3, l. 155–156; Piotro Semionovo 1958-03-26 parodymai, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 42953/3, l. 86.

¹¹⁰ Būrys Nr. 14, *LYA*, f. 14, ap.1, b. 1, l. vokas 22, l. 22–6; Zeleniuko ir Kudrino 1946 m. raštas LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 1131, l. 113–115; G. Zimano 1946-06-29 raštas Lietuvos KP(b) sekretoriui A. Isačenkai, *ibid.*, f. 14, ap. 1, b. 1, l. 8–9.

be žinios¹¹¹. Atrodytų, kad šie duomenys turėtų būti tikslūs. Tačiau neaišku, ar jie galutiniai. Vokiečių šaltiniai, be abejonės, tikslesni ir patikimesni negu sovietiniai, vis dėlto šių jų savybių sureikšminti nereikėtų. Vokiečiai mėgino menkinti savo represijas, baudžiamąsias akcijas, o jų aukas vaizduoti kaip ginkluotos kovos (susidūrimų) rezultatus ir pan.

Vokiečių patirtus nuostolius 1944 m. birželio 3 d. pasaloje prie Pirčiupių negalima vadinti menkais ar nereikšmingais, nepakankamais keršto akcijai vykdyti. Tačiau archyvinuose šaltiniuose yra duomenų ir liudijimų, kad vokiečių nuostoliai joje galėjo būti dar didesni. Tokią mintį perša ir baudėjų įtūžis, negailestingumas aukų atžvilgiu¹¹².

Kalbant apie pasalą vokiečiams prie Pirčiupių galima paminėti ne vieną mitą. Minėtas visuomenininkas (?) Edvardas Čiuldė 2024 m. internete paskelbtame straipsnyje rašo, kad sovietiniais laikais jam atsitiktinai teko sutikti žmogų, kuris gyrėsi labai artimai pažinęs Zimano šeimą ir išdėstė „tiesą“ apie Pirčiupių sudegimą. Esą G. Zimanas su kampanija Pirčiupių tragedijos jubiliejaus proga prisimindavo puikiai įvykdytą operaciją, kai kaimo prieigoje, vedami nežmogiškų, piktų intencijų, specialiai pametėjo nužudytų vokiečių kareivių kūnus, taip užtraukdami baisią negandą kažko jiems neįtikusiam kaimui¹¹³.

Vokiečių baudėjų keršto Pirčiupiuose išskirtinio žiaurumo klausimas yra nepakankamai ištirtas, neaiškus, neapmąstytas. Į jį padėtų atsakyti ne tik duomenys apie žuvusių vokiečių skaičių, tačiau ir žuvusiųjų būrio sudėtis, kokios asmenybės jie buvo, koks jų karinis, pareigybinių statusas, ikikariniai nuopelnai. Antai Baltarusijos istoriografijoje nurodoma apie panašią į Pirčiupių egzekuciją, Chatynės kaimo sudegimą 1943 m. kovo

¹¹¹ Ostlando ir Rusijos šiaurės aukštesniojo SS ir policijos vado Kovos prieš banditus Lietuvoje štabo, I c skyriaus 1944-06-06 ir 07 d. raportai Nr. 1920: VI. 3 d. „1, 5 km į pietus nuo Pirčiupių policijos konvojų užpuolė 40–50 banditų“, *Pirčiupių tragedijos kaltininkai*, p. 31, 33.

¹¹² Visų pirma, apie tai byloja jau cituoti J. Žemaitaičio atsiminimai, nors jie kelia tam tikrų abejonių, yra netikslumų. Jis nekalba apie vokiečių žūtį, (esą, visus 20 gestapininkų sovietiniai partizanai neva parsivedė į būrį, jų likimo neaiškina). Pirčiupiečio Alfredo Kavaliausko 1947-04-17 parodymais, tada buvo užmušti 18 vokiečių, 6 paimti į nelaisvę. Minėtos NKGB 1944 m. pradėtos tirti Pirčiupių bylos duomenimis, 20 vokiečių kareivių ir karininkų buvo nukauti, 5 paimti į nelaisvę; būrio Nr. 14 žvalgybos viršininkas Piotras Semionovas 1958 m., liudydamas V. Uždavinio baudžiamosioje byloje tvirtino, kad tą rytą automašinoje vyko 18 ar 21 karininkas, iš jų 5 karininkai buvo paimti į nelaisvę, kiti buvo nukauti; Vytautas Saulėnas *Vorutoje* tvirtino, kad rusų būrio Nr. 14 1944 m. birželio 3 d. surengtoje pasaloje 18 vokiečių žuvo, 6 paimti į nelaisvę gyvi, tarp jų buvo 1 karininkas, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 33899/3, l. 155–156; S. Sinkevičius, *Pirčiupiai*, p. 87; *LYA*, K-41, ap. 1, b. 155, l. 2.; P. Semionovo (g. 1908 m.) 1958-03-26 parodymai, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 42953/3, l. 86; V. Saulėnas, „Pirčiupių kaimo praeitis“, www.voruta.lt/pirciupiu-kaimo-praeitis/. Lenkijos lietuvių visuomeninės kultūros draugijos laikraštyje „Aušra“ 1966 m. Nr. 10 paskelbtame interviu su buvusiu sovietiniu partizanu, lenku Vitoldu Sinkevičiumi pastarasis tvirtino, kad 1944 m. birželio 3 d. rytą į sovietinių partizanų pasalą pateko automašina, kurioje buvo 20 vokiečių žandarmerijos karininkų. Įsiutę vokiečiai kaimą sudegino. V. Sinkevičiaus tvirtinimu, apie tai buvo rašoma Rūdninkų girioje sovietinių partizanų lenkų kalba leistame laikraštyje „*Za Wolność*“ 1944 m. birželio 15 d. numeryje, cituojama iš: A. Beržinis, „Kas kaltas dėl Pirčiupio žudynių“, *Karys*, 1967, Nr. 3, p. 81–82. Didėsnis nei paskelbta sovietinėje istoriografijoje žuvusių vokiečių pasaloje prie Pirčiupių kaimo skaičius nurodomas ir SS ir 16-ojo policijos pulko narių baudžiamosiose bylose. Antai Richardas Debelšteinas savo parodymuose teigė, kad partizanai nukovė 13 SS ir policijos pulko karių, žr.: S. Sinkevičius, *Pirčiupiai*, Vilnius, 1974, p. 87.

¹¹³ Edvardas Čiuldė, „Ar tai jau turėtų būti traktuotina kaip Pirčiupiai II?“, www.pozicija.org/edvardas-čiuldė...

22 d. Minsko regione, Lahoisko miesto apylinkėse (sudegintos 26 sodybos, nužudyti 149 žmonės, tarp jų 70–75 iki 16 m. amžiaus vaikai). Šio kaimo sunaikinimą išprovokavo policijoje tarnavusio kapitono, 1936 m. Berlyno olimpinių žaidynių čempiono, rutulio stūmiko Hanso Wolkės žūtis sovietinių partizanų surengtoje pasaloje. Baudžiamąją akciją Chatynėje įvykdė ukrainiečių pagalbinės policijos (*Schuma*) 118-asis batalionas, Hansą Wolkę nužudė sovietų partizanai. Ukrainiečių batalionai buvo lietuviškųjų savisaugos (policijos) batalionų atitikmuo. Sovietmečiu Ukrainos ir Baltarusijos kompartijų veikėjų susitarimu faktą, kad kaimą sudegino ukrainiečių batalionas stengtasi nutylėti, neafišuoti, negadinti dviejų „broliškų tarybinių respublikų“ nacionalinių santykių.

Sovietų partizanų padėtis Rūdninkų girioje: kodėl jie nemėgino sutrukdyti Pirčiupių egzekucijos, buvo neveiklūs, pasyvūs, abejingi juos rėmusio kaimo žmones ištikusio mirtino pavojaus akivaizdoje ir pan.

Visų pirma, reikia konstatuoti, kad sovietinių partizanų stiprumas (net ir Rūdninkų girioje) yra sovietinės istoriografijos sukurtas mitas. Nors jie gaudavo pagalbą iš sovietinio užnugario ginklais ir šaudmenimis, jų padėtis Rūdninkų girioje iki pat vokiečių okupacijos pabaigos buvo sunki.

Sovietinių partizanų vadovybei buvo žinomi vokiečių planai „išvalyti“ Rūdninkų girią nuo sovietų partizanų¹¹⁴.

Kita sovietinių partizanų sunkios padėties priežastis – lenkų Armijos Krajovos veikla pietryčių Lietuvoje neišskiriant ir Rūdninkų girios. Antai vieno iš pagrindinių sovietinio partizanų būrio „Už tėvynę“ 1944 m. gegužės 25 d. suvestinėje buvo rašoma apie bazėje prasidėjusį badą. Numatyta surengti didelę kelių dienų trukmės maisto paruošų operaciją. Tačiau pasiekus numatytą apiplėšti kaimą pasirodė, kad jį jau apiplėšė „baltieji lenkai“, todėl operacija davė menkus rezultatus. Kitą naktį planuota užpulti „dvarą“, tačiau patirta, kad jį patikimai saugo lenkų partizanai. Paruošų operaciją teko nutraukti¹¹⁵.

Žinomas tik vienas atvejis, kai sovietiniai partizanai pamėgino sutrukdyti vokiečiams vykdyti panašią į Pirčiupių baudžiamąją akciją. Tai įvyko 1944 m. balandžio 17 d. netolimame nuo Pirčiupių Inklėriškių kaime. Šio kaimo (buvusio dabartinės Trakų rajono savivaldybės Rūdiškių seniūnijoje, 8 km į pietryčius nuo Rūdiškių) apylinkėse prie Aunupkos upelio buvo įsikūrusi kelių sovietų partizanų būrių (vadinamosios Trakų brigados) bazė. Gyvybiškai

¹¹⁴ Sovietinio partizanų būrio „Už Tarybų Lietuvą Nr. 1“ fonde yra vokiečių saugumo policijos Vilniaus skyriaus IV Nr. 1 vadovo 1944-04-20 telefonograma Lietuvių saugumo policijos ir saugumo tarybos vadui. Joje planuojama maždaug nuo 1944-04-23 pulti Rūdninkų girią. Operacijoje turėjo dalyvauti lietuviškųjų „ypatingųjų dalinių“ (taip vokiečiai vadino Lietuvos vietinę rinktinę) 3 batalionai, turėjo būti panaudota artilerija ir aviacija. Puolant Rūdninkų girią ketinta kaip palydovą panaudoti suimtą „banditą“ (sovietinį partizaną), žydą Chaimą Leizerovičių Eliną, žr.: Ch. Elino asmens bylą, LVA, f. 26, ap. 1, b. 9, l. 2a, 6a.

¹¹⁵ LVA, f. 11, ap. 1, b. 1, l. 4.

svarbų objektą teko ginti, kitos išeities nebuvo. Vokiečių policijos šaltinių duomenimis, tada net 500 banditų perėjo į (kontr)puolimą prieš 80 vyrų vokiečių baudėjų (*jagdkomandos*) būrį ir buvo sulaikyti tik gerai organizuota artilerijos ugnimi¹¹⁶. Pastaba: vokiečių policijos duomenys apie dalyvavusių mūšyje sovietinių partizanų skaitlingumą atrodytų perdėti.

Dėl „G. Zimano partizanų“ termino, jo asmeninio vaidmens ir kaltės Pirčiupių tragedijoje
Lietuvių išeivijoje, taip pat Atgimimo metais autoriai, rašydami apie Pirčiupius, dažnai minėjo G. Zimaną.

Apie terminą „G. Zimano partizanai“ kalbant plačiąja prasme kaip apie sovietų partizanus, šios sąvokos sinonimą, šis teiginys, be abejo, nėra neteisingas. Partine (kompartijos) linija Rūdninkų girioje jis buvo vyriausiasis pareigūnas – LKP(b) CK operatyvinės grupės vienas iš vadovų (vėliau Lietuvos KP(b) Pietų srities pagrindinio komiteto sekretorius). Dėl G. Zimano konkrečios asmeninės kaltės Pirčiupių tragedijos įvykiuose, tai vardan objektyvumo reikia pastebėti, kad NKVD-NKGB, Raudonosios armijos generalinio štabo valdybų grupės nepaisė partinių linijų, jos Maskvoje nebuvo pavaldžios G. Zimanui ir A. Sniečkui. Kita vertus, kai Pirčiupiai deginti, G. Zimano nebuvo Rūdninkų girioje. 1944 m. balandžio 27 d. jis su didele sovietinių partizanų grupe, kurioje buvo ir baltarusių bei centrinėms Maskvos žinyboms pavaldžių atstovų, išvyko gilyn į Pietų Lietuvos teritoriją – Alytaus apskritį. Vėliau ši grupė turėjo pasiekti Seinų (Lazdijų) apskritį, Kapčiamiesčio apylinkes, įsikurti Augustavo miškų pakraštyje¹¹⁷. Artėjant frontui sovietiniai partizanai iš Rūdninkų girios skubėjo skverbtis gilyn į Lietuvą ir čia stiprinti savo įtaką. Kai kurie sovietinių partizanų būriai iš Rūdninkų girios buvo išsiųsti į Kazlų Rūdos miškus ir pan.

Deginant Pirčiupius bent kai kurie sovietinių partizanų būriai buvo netoli kaimo¹¹⁸. Apie tai liudija ir buvęs Trakų brigados vadas T. Mončiunskas¹¹⁹. Įdomu pastebėti, kad jis sovietinėje spaudoje mėgino netiesiogiai polemizuoti su lietuvių išeivijos autoriais dėl sovietų partizanams primestų moralinių kaltinimų: esą, kodėl jie negynė deginamo kaimo. Pasak jo, išvydę virš miško kylantį Pirčiupių dūmų stulpą Trakų brigados raiti žvalgai nuskubėjo į gaisro pusę, vėliau išžygiavo visa brigada. Tačiau pusiaukelėje sutiktas brigados žvalgybos vadas pranešė, kad sovietiniai partizanai pavėlavo¹²⁰. Apie tokius sovietų partizanų veiksmus nekalba joks archyvinis šaltinis. Pirčiupių deginimo akcija truko gerą pusdienį (vokiečių baudėjai į kaimą atvyko 11 val., kaimą ir žmones degino 14–17 val.). Sunku įsivaizduoti, kaip norint ją sutrukdyti buvo galima pavėluoti. Tai akivaizdus prasimanymas, netiesa.

¹¹⁶ Lietuvos liaudis *Didžiąjame Tėvynės kare*: dokumentų rinkinys, Vilnius, 1982, p. 277; LCVA, f. R-1399, ap. 1, b.100, l. 1–2.

¹¹⁷ Jurgio (G. Zimano) ir Gabrio (M. Miceikos) 1944-04-26–1944-04-27 šifruotės LPJŠ, LYA, f. 1, ap. 1, b. 411, l. 424, 436.

¹¹⁸ Būrio „Laisvoji Lietuva“ partizano Volfo Kurgano 1947-04-07 parodymai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33899/3, l. 15

¹¹⁹ T. Mončiunskas, „Jie nepalūžo“, *Komjaunimo tiesa*, 1957-06-16, p. 2.

¹²⁰ *Ibid.*

Vargu ar įvykių eiga objektyviai būtų buvusi kitokia, jeigu G. Zimanas 1944 m. birželio 3 d. būtų buvęs Rūdinkų girioje ir vadovavęs sovietų partizanams. Nors sutrukdyti vokiečių baudėjams „sklandžiai“ vykdyti Pirčiupių egzekuciją jie galėjo.

Kaip sovietų partizanų komisija operatyviai ir tiksliai nustatė Pirčiupių kaimo aukų skaičių?

Visų pirma, ši aplinkybė rodo glaudžius kaimo žmonių ir sovietų partizanų santykius (ryšius). Pirčiupiai buvo palyginti nedidelis kaimas, sudeginta tik kaimo dalis (Naujieji Pirčiupiai), buvo daug įvykių liudininkų. Kita vertus, egzistavo aplinkybės, kurios apsunkino, komplikavo aukų skaičiaus nustatymą. Visų pirma, nereikia pamiršti, kad tai reikėjo atlikti slapta, nelegaliai.

V. Uždavinio, S. Sinkevičiaus ir kitų autorių liudijimais, vokiečiai saugojo Pirčiupių degusių vietą, atsparos punkto kareiviai tęsė nusikalstamą darbą, stengėsi panaikinti nusikaltimo žymes, skystais degalais laistė ir degino ne visai sudegusius lavonus¹²¹. Tačiau atsirado „drąsulių“, kurie

[...] nepaisydami didžiausio pavojaus savo gyvybei, slapta pro sargybinius prasiskverbė į lavonų lauką. Jie surado ir atpažino kai kuriuos savo apdegusius giminaičius. Vėliau, gavus leidimą laidotuviems, kai kurių žmonių palaikų jau nebuvo. Matyt, juos sunaikino degėsius saugoję vokiečiai.¹²²

Kai kurie šie teiginiai bent iš dalies yra perdėti, propagandinio pobūdžio. Sudeginto kaimo vietos apsauga nebuvo griežta, į ją buvo galima patekti. Į ją pateko ir sovietų partizanai.

Apie Pirčiupių aukų skaičiaus nustatymo problemą atsiminimuose užsimena paminklo „Pirčiupių motina“ autorius – skulptorius G. Jokūbonis: esą, kai sienoje buvo iškaltos dvi sąrašo eilutės, iš Vilniaus į Pirčiupius atskubėjo Meno reikalų valdybos viršininkas V. Pečiūra, jis bėgo per lauką ir iš tolo šaukė: „Vyrai, sustokit, nekalkit, sąrašas netikslus!“. Tarp žuvusiųjų esą įrašyti žmonės, kurie yra pasitraukę į Vakarus ir gyvena Amerikoje, o į partizanų sąrašą įtraukti visi, kurie žuvę miške. Kažkam kilo mintis gyventojų sąrašą kurti pagal vokiečių okupacijos metu užrašytas maisto prievolinių pavardes. Tie sąrašai esą buvo tikri¹²³.

Matyt, didžiausi nuopelnai sudarant Pirčiupių egzekucijos aukų sąrašą priklauso V. Brazaitytei. Tai rodo minėtas J. Dovydaičio rankraštis ir kiti šaltiniai. Kaip minėta, V. Brazaitytė dirbo Lietuvos istorijos bei Partijos istorijos prie Lietuvos KP CK institutuose. Žuvusių Pirčiupiuose žmonių vardinis sąrašas minimas tarp jos nuveiktų darbų. Šio sąrašo

¹²¹ V. Uždaviny, *Pirčiupio kaimo tragedija*, p. 29–31,

¹²² *Ibid.*, p. 31–32; S. Sinkevičius, *Pirčiupiai...*, p. 68.

¹²³ G. Jokūbonis, *Kai žaidė angelai*, p. 97.

pavardės iškaltos Pirčiupiuose 1960 m. liepą atidengto paminklo memorialinėje steloje¹²⁴.

Pirčiupių (Naujųjų Pirčiupių) kaimo sudegimas – išskirtinai žiauri, pati žiauriausia Lietuvos kaimo sunaikinimo akcija. Nacių Vokietijos okupacijos metais Lietuvoje visiškai ar iš dalies sudeginta apie 15 kaimų. Pagal nužudytų žmonių skaičių, be Pirčiupių, išsiskiria 1941 m. birželio 23 d. sudegintas Ablingos kaimas, (Klaipėdos raj., 4 km nuo Endriejaivo). Jame nužudyta 42 šio ir kaimyninio Žvaginių kaimo žmonių, vyrų bei moterų. Pagal sudegintų sodybų skaičių didžiausias sudegintas kaimas yra Miliūnai (7 km į šiaurę nuo Rokiškio). Kaimas sudegintas 1943 m. spalio 13 d., (sudegintos 48 sodybos, žuvo 4 žmonės).

Baigiant pažymėsime, kad 1944 m. birželio 3 d. Pirčiupių tragedijos istorijoje yra nemažai neaiškumų, netikslų, nutylėtų, propagandinių motyvais iškraipytų teiginių ir vertinimų. Vien dėl šių priežasčių jos istoriją reikia toliau tyrinėti. Pirčiupių kaimo istorija neturi būti užmiršta, ji neturi išnykti iš istorikų akiračio, iš Lietuvos visuomenės kolektyvinės istorinės atminties.

Išvados

Pirčiupių kaimo masinė egzekucija 1944 m. birželio 3 d. (didžiosios kaimo dalies, Naujųjų Pirčiupių) sudegimas ir žmonių žudynės (sudegintos 27 sodybos, nužudyta 119 žmonių – 21 vyras, 29 moterys, 69 vaikai) – žiaurus Vokietijos okupacinių represinių struktūrų įvykdytas karo nusikaltimas Lietuvoje, viena iš didžiausių sovietų partizanų Lietuvoje išprovokuotų akcijų.

Pirčiupiai tapo dviejų tarpusavyje kariavusių totalitarinių valstybių kovos auka. SSRS politinės vadovybės paskelbtame „Didžiajame tėvynės kare“ sovietų partizanai visomis priemonėmis vokiečių užnugaryje kovojo beatodairišką partizaninę kovą. Vokietijos okupacinės represinės struktūros ją slopindamos vykdė nusikalstamas atgrasymo nuo pasipriešinimo ir bausmių (keršto) akcijas.

Sovietų partizanai už jų antivokiškos veiklos pasekmes vietos gyventojų negynė, vokiečių keršto akcijų rezultatus stengėsi panaudoti savo propagandoje. Pirčiupių kaimo egzekucija – ryškus tokio elgesio pavyzdys.

Lietuviškasis antinacinis pagrindis, vengdamas išprovokuoti vokiečių represijas, rizikuoti tautos egzistencija, laikėsi pasyvios, ne ginkluotos kovos taktikos. Pirčiupių kaimo sudegimas, žmonių žudynės buvo didžiausia ir žiauriausia sovietų partizanų Lietuvoje išprovokuota akcijų.

1944 m. birželio 3 d. rytą sovietų partizanų įvykdyta pasala nebuvo pavienė tokio pobūdžio akcija. Sovietų partizanai panašių diversijų prie Pirčiupių įvykdė daug. Sovietų par-

¹²⁴ Partijos istorijos instituto prie Lietuvos KP CK direktoriaus R. Šarmaičio 1984 m. gegužės 15 d. archyvinė pažyma apie V. Brazaitytę, V. Brazaitytės asmens byla, *LVA*, f. 3377, ap. 35, b. 25, l. 47c; *ibid.*, f. 51, ap. 51-2, b. 9, l. 3. Iš Lietuvos TSR Kultūros ministerijos gautas Pirčiupių kaimo žuvusių gyventojų sąrašas 1960 m. buvo tikrinamas Komunistų partijos istorijos institute ir Lietuvos KP CK, *LVA*, ap. 26, b. 30, l. 58, 61.

tizanų būrių sąrašuose galima priskaičiuoti apie 20 Pirčiupių kaimo gyventojų – sovietų partizanų. Tai Lietuvos sąlygomis didelis skaičius. Vokiečiai turėjo pakankamai argumentų laikyti Pirčiupius sovietų partizanus remiančiu, partizaniniu kaimu. Šių aplinkybių visuma nulėmė Pirčiupių egzekuciją.

Pirčiupiai iš karto tapo ideologinės propagandinės kovos įrankiu. Lietuvių antinacinio pogrindžio spaudoje tuoj po įvykio 1944 m. pasirodė nepasitvirtinusi informacija apie tai, kad provokacinę pasalą vokiečiams įvykdė lenkų AK partizanai. Sovietinė Pirčiupių tematikos istoriografija sprendė ideologinius uždavinius. Sovietinėje istoriografijoje atkakliai ieškota lietuvių „buržuazinių nacionalistų“ dalyvavimo įrodymų kaimo egzekucijoje. Net tokių faktų ir neradus nevengta teigti, kad „buržuaziniai nacionalistai“ joje dalyvavo. Įrašai apie tai atsirado ir Pirčiupių memoriale. Pirčiupių sunaikinimo istorija, jos sovietiniu naratyvu domėjosi lietuvių išeivija Vakaruose. Jos spaudoje Pirčiupių žudynės buvo lyginamos su sovietinių represinių struktūrų įvykdytomis žudynėmis Lietuvoje vokiečių okupacijos metais bei kaimų ir sodybų deginimu pokariu, kovojant su Lietuvos partizanais. Kelti sovietų partizanų kaltės, jų moralinės atsakomybės už kaimą ištikusią tragediją klausimai, taip pat bendrininkavimo su vokiečiais deginant Pirčiupius klausimai. Išeivijos spaudos antisovietinėje propagandoje sovietų partizanų kaltės klausimai daugeliu atvejų yra pervertinti.

Sovietmečio Pirčiupių mokslinė istoriografija turi nemažų trūkumų. Menka jos darbuose panaudotų archyvinių ir kitų šaltinių duomenų bazė. Visu sovietmečiu tyrimai plėtoti mažai kitusia, schematiška, besikartojančio turinio tematika, kurią lėmė tokie pat nesikeitusio turinio ideologinio propagandinio pobūdžio uždaviniai ir tikslai.

Vengta nušviesti sovietų partizanų kai kuriuos veiklos klausimus, susijusius su Pirčiupių tragedija. Politiniais motyvais buvo nutylima SSRS centrinių žinybų diversantų (sovietinių partizanų) veikla Lietuvoje. Nutylėtas faktas, kad 1944 m. birželio 3 d. pasalą prie Pirčiupių įvykdė Raudonosios armijos generalinio štabo vyriausiosios žvalgybos valdybos diversantų būrys. Apie tai Lietuvoje pirmąkart viešai paskelbta tik Atgimimo metais.

Moksliniais pagrindais Pirčiupių sudeginimo istorija pradėta tyrinėti tik 1990 m. atskūrus Nepriklausomos Lietuvos valstybei.

Objektyviai Pirčiupių egzekuciją galima laikyti nacistinės Vokietijos antipartizaninės kovos struktūrų Baltarusijoje taikytų metodų ir priemonių tęsiniu. Galima teigti, kad ji buvo ne tik keršto, bet ir prevencinė akcija, mėginant užkirsti kelią sovietų partizanų veiklai Rūdninkų girioje priartėjus frontui. Tačiau vokiečiams nelauktai ir netikėtai Raudonoji armija Baltarusijoje pralaužė fronto liniją, Baltarusijos puolamosios operacijos 1944 m. birželio 23 d. – rugpjūčio 29 d. metu frontas greitai pasistūmėjo 600 km į vakarus (Lietuvoje – iki Žemaitijos). Intensyvesnių kovų Pietryčių Lietuvoje nevyko.

Literatūra ir šaltiniai

Knygos

1. *Armija Krajova Lietuvoje*: antroji dalis, Vilnius-Kaunas: „Vilnijos draugija“, 1999.
2. Blynas Zenonas, *Karo metų dienoraštis 1941–1944 m.*, sud. Gediminas Rudis, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007.
3. Brazaitis Juozas, *Vienų vieni*: fotografuotinis leidimas, Vilnius, „Į laisvę“ fondas. 1990.
4. Bubnys Arūnas, *Pasipriešinimo judėjimai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais: lenkų pagrindis 1939–1945 m.*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015.
5. *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.
6. Jokūbonis Gediminas, *Kai žaidė angelai*: atsiminimai, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009, p. 89–109.
7. *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*: straipsnių rinkinys, sud. Arvydas Anušauskas, Česlovas Laurinavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007.
8. *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, 2-asis pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.
9. *Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, sud. Alfredas Bumblauskas, Nerijus Šepetyt, straipsnių rinkinys, Vilnius: Aidai, 1999.
10. Marcinkevičius Justinas, *Kraujas ir pelenai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1960.
11. *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija* (MLTE), t. 1–3, Vilnius, 1966, 1968, 1971.
12. Mončiunskas Teofilis, *Rūdninkų girios partizanai*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959.
13. „Pirčiupis, Senasis ir Naujasis“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 23, S. Boston (USA), 1961, p. 35–36.
14. *Pirčiupių tragedijos kaltininkai*: dokumentų rinkinys: parengė K. Rukšėnas, Vilnius: Mintis, 1975.
15. *Pirčiupių tragedija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Vilnius, 2024.
16. Rokicki Pavel, *Gliniczki i Dubinki: Zbrodnie Wojenne na Wilenszczyźnie w polowie 1944 roku i ich konsekwencje we wspolczesnych relacjach polsko-litewskich*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, Instytut Studiów Politycznych PAN, 2015.
17. Sinkevičius Sigitas, *Pirčiupiai*, Vilnius: Mintis, 1974, 1977.
18. Štaras Povilas, *Partizaninis judėjimas Lietuvoje Didžiojo Tėvynės karo metais*, Vilnius: Mintis, 1966.
19. *Tarybų Lietuva Didžiąjame Tėvynės kare*: straipsnių rinkinys, Vilnius: Mintis, 1975.
20. Uždavins Vincas, *Pirčiupio kaimo tragedija*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958, 1965 (1963 m. – rusų k.).
21. Zizas Rimantas, *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.* Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014.

Straipsniai

1. Bubnys Arūnas, „Vokiečių SS ir policijos 16-asis pulkas“, *Pirčiupių tragedija*, p. 22–42.
2. Kežinaitis Petras, „Lietuva hitlerinių žudikų valdžioje“, *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius, 1961, p. 39–158.
3. Narvydas Rytas, „Žudynės Pirčiupių kaime 1944 m. birželio 3 d.“, *Pirčiupių tragedija*, p. 43–64.
4. Tumavičius Andrius, „Sovietų partizanai Rūdninkų girioje 1941–1944 m.“, *Pirčiupių tragedija*, p. 107–127.
5. Vitkus Zigmąs, „Degintas, bet nesudeges“: Pirčiupių reikšmės ir jų kaita sovietinėje ir nepriklausomoje Lietuvoje“, *Istorija*, 2022, t. 27, Nr. 3, p. 27–64.
6. Zizas Rimantas, „Lietuvos piliečių nežydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės“, Ch. Dieckmann, V. Toleikis, R. Zizas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje// Murders of Prisoners of War and of Civilian Population in Lithuania, 1941–1944*, Vilnius: Margi raštai, 2005, p. 75–157. (Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti leidinys).
7. Zizas Rimantas, „Antinacinė rezistencija: Lietuvių nacionalinio ir sovietinio pagrindžio Lietuvoje ryšiai 1943–1944 m. sovietinio pagrindžio dokumentuose“, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare: straipsnių rinkinys*, sud. A. Anušauskas ir Č. Laurinavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2007.
8. Zizas Rimantas, „Tarpnacionalinė situacija Vokietijos okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 metais“, *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 57–129.

Lietuvių antinacinės rezistencijos spauda

1. „Pirčiupių kaimo tragedija“, *Lietuvių fronto biuletenis*, 1944-06-23, Nr. 24 (38), p. 6–7.

Sovietinės ir nepriklausomos Lietuvos spauda

1. Dovydaitis Jurgis, „120 gyvų lietuvių ugnyje: Baisioji Pirčiupių kaimo tragedija“, *Tiesa*, 1944-08-12, Nr. 31 (92), p. 2, 4.
2. Mušinskienė Julija, „Netiesa apie Pirčiupį“, *Gimtasis kraštas*, 1990-09-27-1990-10-04, Nr. 39, 40.
3. „Pirčiupio kaimo tragedija: Fašistinių budelių kruvinosios piktadarybės“, *Komjaunimo tiesa*, 1957-06-16.
4. Saulėnas Vytautas, „Pirčiupių kaimo praeitis“, *Voruta*, 1997-03-22–31, Nr. 12 (294); 1997-04-01–11, Nr. 13, (295), 1997-04-12–18, Nr. 14 (296).
5. Stankeras Petras, „Didelė mažo kaimo tragedija“, *Veidas*, 2009-06-01, Nr. 22, p. 42–43.
6. „Tarybų Lietuvos darbo žmonės pagerbė Pirčiupio kankinius“, *Tiesa*, 1957-06-18.
7. Uždavinytė-Sudikienė Saulė, „Esu dar gyvas ir baigta“, *Lietuvos aidas*, 1992 m. gegužės 27 d.
8. Zinkevičiūtė Aldona, „Pirčiupių istorija: sudeginti, privilegijuoti ir...užmiršti“, *Lietuvos rytas*, 1994-06-03, p. 1, 3.

Išėivijos spauda

1. Beržinis A., „Kas kaltas dėl Pirčiupio žudynių?“, *Karys* (pasaulio lietuvių karių veteranų mėnesinis iliustruotas žurnalas), 1967, Nr. 3, p. 81–82.

2. Damušis Adolfas, „Pirčiupis - Lietuvos Lidicė“, *I laisvę* (JAV lietuvių rezistencinės minties ir kultūros žurnalas), 1987, Nr. 99, p. 25.
3. /Autorius nenurodytas/, „Pirčiupis sunaikintas Maskvos rankom: faktai iš sovietinės spaudos“, *Darbininkas* (JAV lietuvių katalikų krypties laikraštis), 1964-06-19, Nr. 44; „Ugnyje žuvo partizanų tėvai, žmonos, vaikai“, *ibid.*, 1964-06-23; „Pirčiupis ir Pravieniškės – koks skirtumas?“, *ibid.*, 1964-06-26, Nr. 46; „Išreiškia visų Lietuvos motinų sopulius: Pirčiupis ir sovietų teroras“, *ibid.*, 1964-07-01, Nr. 47; „Pirčiupio vyriausias žudikas išaiškėjo – G. Zimanas“, *ibid.*, 1965-08-11, Nr. 54.
4. „Pirčiupio vyriausias žudikas yra Zimanas: New Yorko /Times/ korespondento atskleidimai“, *Draugas*: laisvojo pasaulio lietuvių dienraštis, 1965-08-16, Nr. 191.

Archyvai

1. Lietuvos generalinės srities visuotino gyventojų surašymas 1942 m.: Eišiškių apskritis, Valkininkų valsčius, Pirčiupių kaimas, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA), f. R-743, ap. 2, b. 1346, l. 1–91. Surašė mokytojas Kazys Astaška.
2. Dovydaitis Jurgis, „Pirčiupių kaimo 1944-06-03 tragedija“, (žinios iš 1941–1944 m. vokiečių okupacijos, Valkininkų valsčius (anksčiau – Eišiškių apskritis), Lietuvos istorijos institutas, Rankraščių skyrius, f. 4-239, p. 1–13.
3. Pirčiupių kaimo (Valkininkų valsčius, Eišiškių apskritis) kruvinoji tragedija: vokiečiai sudegino gyvus 120 žmonių, Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA), f. 3377, ap. 58, b. 1121, l. 181–183; dokumentai apie Pirčiupių kaimo gyventojų sudeginimą, 1944-08-15–1944-11-18, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 155.
4. Sovietų partizanų komisijos 1944-06-05 „Aktas apie vokiškųjų fašistų žvėriškumus ir klastingumą susidorojant su taikiais Pirčiupio kaimo gyventojais“, Trakų partizanų brigados štabas: „Laisvosios Lietuvos“ būrio byla, LYA, f. 51, ap. 51-1, b. 5, l. 2–3.
5. Armijos Krajovos (AK) Šiaurės operacijos grupės vado Witoldo (J. Kulikovskio) 1943-11-04 laiškas Eišiškių apskrities lietuvių policijos vadui; AK Vilniaus apygardos vadovybės 1944-05-20 „Atsišaukimas į lietuvius“, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 273, l. 19, 44.

Baudžiamosios bylos

1. Alfonso Lorenzo ir kitų SS ir policijos 16-ojo pulko baudėjų (iš viso 5 asm.) baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33899/3; Eišiškių apskrities viršininko Povilo Kazakevičiaus byla, *ibid.*, b. P-17502, t. 1–3; Vlodo Uždavinio byla, *ibid.*, b. 42953/3; Zenono Blyno byla, *ibid.*, b. 41865/3; Vinco Uždavinio byla, *ibid.*, b. 697/3.
2. „Hitlerinių okupantų tarybiniais organams parodymai apie Pirčiupių kaimo gyventojų sudeginimą“, dokumentų fotokopijos, LCVA, f. 1742, ap. 1, b. 3, l. 1–40.
3. Būrio Nr. 14 dokumentai, LYA, f. 14, ap. 1, b. 1; G. Zimano 1946-06-29 raštas Lietuvos KP(b) sekretoriui A. Isačenkai, *ibid.*, f. 14, ap. 1, b. 1, l. 8–9 ir kt. Zeleniuko ir Kudrino 1946 m. raštas LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1771, ap. 1, b. 1131, l. 113–115.
4. Sovietų partizanų Rūdninkų girioje vadovų šifruotės Lietuvos partizaninio judėjimo štabui (LPJŠ) Maskvoje apie Pirčiupių kaimo sudeginimą: Lietuvos KP(b) Trakų apskrities pagrindinio komiteto sekretoriaus M. Afonino (Petro), 1944-06-06, M. Miceikos (Gabrio), 1944-06-09 ir G. Zimano (Jurgio), 1944-06-19 šifruotės, LYA, f. 1, ap. 1, b. 412, l. 439, 479; b. 413, l. 65.
5. Žemaitaitis Juozas, Pietų Lietuvos partizanų veikla 1943–1944 m.: atsiminimai, 1950 m., užrašė J. Būtėnas, LYA, f. 3377, ap. 68, b. 1297, l. 22–23.

Rimantas Zizas

The 3 June 1944 tragedy of Pirčiupiai village: historiography and sources

Summary

Pirčiupiai – a village in southeastern Lithuania (Dzūkija), which has entered the history of Lithuania by the fact that on 3 June 1944 German executioners carried out an extremely cruel mass terror action, burnt down the main part of the village of Pirčiupiai – Naujieji Pirčiupiai, massacred the people of the village, burnt them alive or shot them. According to the version of events, which was already established in 1944 and unchanged in the historiography, a total of 119 people were murdered, 61 women and 58 men. The article reviews the historiography of the Pirčiupiai tragedy and the most important archival sources, with the aim of revealing how the events of the village tragedy have been covered over a period of 80 years, and how the narrative of this story has been shaped. It raises the question of the relationship of the rural people to the Soviet partisans, their participation in Soviet partisan activities and other issues as factors that could have contributed to the tragedy of the village, which the Soviet historiography tried to keep silent?

The article addresses and attempts to answer the question of what circumstances led to the exceptional brutality of the German executioners, and presents archival evidence that the German losses in the ambush on the morning of 3 June 1944 near Pirčiupiai may have been higher than those reported in Soviet historiography. It is noted that the story of the village tragedy was politicised and used for propaganda purposes: the authors of Soviet historiography unsuccessfully searched for traces of the involvement of Lithuanian “bourgeois nationalists” in the execution of the Pirčiupiai. In response to the Soviet narrative of the Pirčiupiai tragedy, the diaspora authors used *counter* propaganda measures - they viewed the Soviet partisans and the repressive structures of the NKVD-NKGB as the perpetrators of the massacre of the village, and they raised questions of their moral responsibility. The article attempts to look at how the events of the Pirčiupiai tragedy were reflected in the restricted archival sources of Lithuania during the Soviet period, how they were accumulated, what they are, and what is the history of their appearance.

Keywords: Pirčiupiai, Soviet partizans, crimes by totalitarian regimes in the World War II.

Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos 1939 metais – Antrojo pasaulinio karo katalizatorius?

Arūnas Vyšniauskas

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras

✉ arunas.vysniauskas@genocid.lt

Nagrinėdami Antrojo pasaulinio karo ištakas ir genezę, istorikai kompleksinėje įvykių sekoje neretai mini 1939 m. kovo mėnesį įvykdytą Klaipėdos krašto atplėšimo nuo Lietuvos ir prijungimo prie Vokietijos faktą, per daug prie jo neapsistodami, daugiau dėmesio skirdami 1938 m. Austrijos „anšliusui“, 1938 m. Miuncheno konferencijai ir Čekoslovakijos destrukcijai su jos lemtingais akordais 1939 m. kovo viduryje. Klaipėdos atvejis vis dėlto ypač vertas dėmesio, nes jis reiškė paskutinę Vokietijos reichso teritorinę ekspansiją prieš karą, įvyko be tiesioginės karinės konfrontacijos, kadangi Lietuva nusileido ultimatumui iš Berlyno. Vokietijos invazija į Lenkiją 1939 m. rugsėjo 1 d., virtusi pasauliniu karu, nustelbė Klaipėdos krašto prijungimo prie Reicho 1939 m. kovo 22–23 d. neeilinę reikšmę lemtingų prieškarinių įvykių grandinėje. Joje užsienio istorikai daug dėmesio skiria aštrėjusiai Vokietijos–Lenkijos santykių įtampai dėl vokiečių kelto Dancigo ir eksteritorinio koridoriaus į Rytprūsius reikalavimų, taip pat Vokietijos ir Sovietų Sąjungos politiniam suartėjimui, vedusiam į vadinamąjį Molotovo–Ribentropo paktą ir t. t. Šio straipsnio pavadinime vartodami terminą „katalizatorius“, o pačiame straipsnyje argumentuodami šio rezonansinio žodžio panaudojimą perkeltine prasme, siekiame pabrėžti nepaprastą Klaipėdos (Mėmelio) klausimo tarptautinę reikšmę tolesniam įvykių eigos greitėjimui. Tai turėjo toli siekiančių pasekmių platesnei to meto tarptautinei erdvei. 1939 m. Vakarų demokratinių šalių žiniasklaidos ir kitų istorinių šaltinių nagrinėjimas atskleidžia, kad nacionalsocialistinės (toliau – NS) Vokietijos griežtas Klaipėdos krašto problemos sprendimas ultimatumu ir grasinimas panaudoti invazijai gilyn į Lietuvą karines pajėgas prieš mažą kaimyninę šalį paspartino kitų Europos valstybių pasirengimą neišvengiamiems ginkluotiems konfliktams. Tai įgijo svarbų vaidmenį formuojant visos geopolitinės erdvės tarp Vokietijos ir SSRS likimą. Galiausiai tai prisidėjo prie vėlesnių susitarimų dėl įtakos sferų pasidalijimo tarp šių dviejų totalitarinių valstybių.

Raktiniai žodžiai: Klaipėdos kraštas, Antrojo pasaulinio karo genezė, Baltijos šalys, Vokietija, Lenkija, SSRS, Didžioji Britanija, 1939.

I dalis

Istoriografinės pastabos, šaltiniai, metodinė prieiga, terminologiniai klausimai

Istoriniu vertinimu, baltų genčių žemėse vokiečių įkurtą Klaipėdos (vok. *Memel*), Karaliaučiaus (vok. *Königsberg*) ir kitų miestų Rytų Prūsijoje kaip ir visos Prūsijos istorija laikoma vokiečių istorijos integralia dalimi. Tai nepaneigia, kad lietuviškai kalbėjusių Rytprūsių teritorijų istorija gali būti laikoma ir Lietuvos, lietuvių praeities dalimi, kurią vienaip ar kitaip bandoma integruoti į Lietuvos istoriografiją, conceptualiai naudojant Mažosios Lietuvos ir Klaipėdos krašto sąvokas. Lietuviškąją perspektyvą gerai atspindi fundamentali keturtomė „Mažosios Lietuvos enciklopedija“¹, aprašanti lietuvininkų (mažlietuvių) istoriją, etnografiją ir t. t., chronologiškai apėmiant praeitį nuo seniausių laikų iki XX a. vidurio, atskirais atvejais paliečiant ir naujesnę istoriją.

Klaipėdos krašto problemą tarpukariu, įskaitant 1939 m. kovo mėnesio antrosios pusės įvykius, Lietuvos istorikai paprastai aprašo atskleisdami įvykių eigą Lietuvos-Vokietijos², Vokietijos-SSRS³, Lietuvos-Prancūzijos santykių⁴ istorijos kontekste, taip pat veikaluose, skirtuose Klaipėdos problemai Lietuvos užsienio politikoje⁵ ar tarptautinei Lietuvos padėčiai⁶. Turime ir Klaipėdos krašto 1923–1939 m. istorijos sintezę, atspindinčią ilgametį lietuvių autorės Petronėlės Žostautaitės tiriamąjį darbą dar sovietmečiu, bet išleistą atskira knyga jau atkūrus Lietuvos nepriklausomybę⁷.

Tai, kaip sovietmečiu lietuvių istorikai traktavo Klaipėdos krašto problemą, be minėtos P. Žostautaitės⁸, atspindi Aldonos Gaigalaitės⁹, Roberto Žiugždos¹⁰ ir kai kurių kitų autorių

¹ *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, t. 1, 2000; t. 2, 2003; t. 3, 2006; t. 4, 2009. Šio leidinio pagrindu 2020 m. paskelbta internetinė enciklopedija su aktualia informacija: <https://www.mle.lt/>

² Vygantas Vareikis, „Politiniai ir kariniai Klaipėdos krašto praradimo aspektai 1938–1939 metais“, *Acta historica universitatis Klaipedensis* [AHUK], 2010, t. 21: *Klaipėdos krašto aneksija 1939 m.: politiniai, ideologiniai, socialiniai ir kariniai aspektai*, p. 70–84; Arūnė Liucija Arbušauskaitė, *Anšliusas ir Klaipėdos krašto gyventojai (1939–1944)*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2010; ir kt.

³ Zenonas Butkus, „Bendrininkų kėsiai. Vokietijos ir SSRS požiūris į Klaipėdos problemą 1923–1939 metais“, *Darbai ir dienos*, 2000, t. 21, p. 193–211.

⁴ Vilma Bukaitė, „Veikti, nedera ignoruoti: Prancūzijos reakcija į 1938–1939 m. Lietuvai įteiktus ultimatumus“, *Lituanistica*, 2011, t. 57, Nr. 2(84), p. 115–128.

⁵ Algimantas Kasparavičius. „Įvadas. Klaipėdos dilemos metmenys geopolitikos, nacionalizmo ir istorijos gniaužuose“, *Klaipėdos problema Lietuvos užsienio politikoje 1919–1940 m.*, sudarė ir parengė Algimantas Kasparavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2023, p. 9–63.

⁶ Šarūnas Liekis, 1939. *The Year that changing everything in Lithuania's history*, Amsterdam: Rodopi, 2010; Algimantas Kasparavičius, *Lietuva 1938–1939 m. Neutraliteto iliuzijos*, Vilnius: Baltos lankos, 2010; ir kt.

⁷ Petronėlė Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939*, Vilnius: Mokslas, 1992.

⁸ Petronėlė Žostautaitė, *Hitlerininkų kėsiai užgrobti Klaipėdos kraštą 1933–1935 metais*, Vilnius: Mokslas, 1982.

⁹ Aldona Gaigalaitė, „Klaipėdos krašto užgrobimas 1939 metais“, *Lietuvos TSR MA darbai*, A serija. 1959, t. 2, p. 105–130.

¹⁰ Robertas Žiugžda, *Po diplomatijos skraiste: Klaipėdos kraštas imperialistinių valstybių planuose 1919–1924 metais*, Vilnius: Mintis, 1973; Robertas Žiugžda, *Lietuva imperialistinių valstybių planuose, 1917–1940*, Vilnius: Mokslas, 1983.

darbai. Daugiau ar mažiau jiems būdinga traktuoti Klaipėdos krašto ir jo atplėšimo nuo Lietuvos istoriją ne tik vokiško, bet ir tarptautinio imperializmo kontekste. Žinoma, anuo metu perdėtai buvo iškeliamas „Tarybų Sąjungos vaidmuo“ ginant lietuvių tautos interesus ir nutylint ar maskuojant pačios SSRS (TSRS) imperialistinių pobūdį¹¹.

Latvių, estų istorikai Klaipėdos krašto atplėšimą nuo Lietuvos 1939 m. vertina per savo šalių užsienio tuometinės politikos prizmę, aptardami savo vyriausybių reakcijas ir laikyseną. Egzistavo supratimas, kad Hitlerio įvykdytas Klaipėdos problemos sprendimas gali paveikti visą tarptautinių santykių eigą Europoje. Latvijos ir Estijos laikyseną dėl Klaipėdos krašto atplėšimo yra analizavę Z. Butkus ir M. Ilmjarvas (*Magnus Ilmjärv*)¹². 1939 m. pradžios ir kovo mėnesio Latvijos diplomatų pranešimus iš Klaipėdos yra ištyręs latvių istorikas E. Jekabsonas (*Ēriks Jēkabsons*)¹³.

Klaipėdos problema pagrįstai buvo laikoma vienu iš Versalio sistemos Europoje karštųjų taškų, kėlusiu tarptautinę įtampą. Lenkų istoriografijoje Klaipėdos krašto problematika, įskaitant 1939 m. situaciją europiniame kontekste, yra išryškinta netgi atskiromis monografijomis. Pirmoji jų pasirodė dar 1976 m. Tai S. Mikulčiaus (*Sergiusz Mikulicz*) knyga „Klaipėda Europos politikoje“, kurioje bandyta aprėpti tirtą problematiką plačiau¹⁴. Nors ši knyga išleista prieš beveik pusšimtį metų, bet ji iš dalies neprarado savo mokslinės vertės, tačiau dabar, žinoma, istorikai disponuoja platesne šaltinių baze ir gausesne istoriografija. Tai šiek tiek atspindi P. Losovskio (*Piotr Łossowski*) 2007 m. išleista monografija apie Klaipėdos problemas 1918–1939–1945 metais tarptautinėje arenoje¹⁵.

S. Mikulčius, beje, komentuodamas Didžiosios Britanijos Užsienio reikalų ministerijos (angl. *Foreign Office*) sekretoriaus pavaduotojo R. A. Batlerio (*Richard Austen Butler*) kalbą Atstovų rūmuose 1939 m. gegužės 15 d., suformulavo gana kategorišką apibendrinimą, esą Klaipėdos „anšliusas“ Londone oficialiai buvo traktuojamas kaip atskiras įvykis, nesusijęs su Trečiojo Reicho agresyvios politikos visuma, tarsi nebūtų buvęs jos elementu¹⁶. Dėl to, kaip toliau parodysime, tenka stipriai suabejoti. Britų diplomatiniai išsisukinėjantys atsakymai dėl Baltijos šalių tarptautinio saugumo buvo įprastas dalykas, siekiant atkreipti dėmesį į tai, jog Londonas neturi ir neplanuoja saugumo garantijų tų šalių atžvilgiu. Minėtas R. A. Batleris viešai tai pasakė 1939 m. balandžio 18 d. parlamento Bendruomenių rūmuose, kai Didžio-

¹¹ Konstantinas Navickas, *TSRS vaidmuo, ginant Lietuvą nuo imperialistinės agresijos 1920–1940 metais*, Vilnius: Mintis, 1966.

¹² Zenonas Butkus, Magnus Ilmjärv, „Latvijos ir Estijos požiūris į Klaipėdos atplėšimą nuo Lietuvos 1939 metais“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2009, t. 24, p. 118–135.

¹³ Ēriks Jēkabsons, „Klaipėda Europos dēmesio centre: 1939 metai. Žvilgsnis iš Latvijos“, *Klaipėda Europos istorijos kontekstuose*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2013, p. 168–187.

¹⁴ Sergiusz Mikulicz, *Kłajpeda w polityce europejskiej: 1918–1939*, Warszawa: Książka i Wiedza, 1976.

¹⁵ Piotr Łossowski, *Kłajpeda kontra Memel: problemy Kłajpedy w latach 1918–1939–1945*, Warszawa: Neriton, 2007.

¹⁶ Sergiusz Mikulicz, *op. cit.*, p. 262.

sios Britanijos garantijos jau buvo suteiktos Lenkijai ir Rumunijai¹⁷. Vis dėlto tai nereiškę, kad 1939 m. kovo mėnesio antroje pusėje nedideliu intervalu įvykdyti du Reicho teritoriniai išplėtimai Čekoslovakijos ir Lietuvos teritorijų sąskaita, laužant ankstesnius Hitlerio pasižadėjimus, Britų valdžios viršūnėse buvo suprantami kaip kažkokie tarpusavyje nesusiję Vokietijos politikos elementai, kaip kad bandė savo monografijoje įteigti S. Mikuličius.

Lenkų istorikas P. Losovskis Hitlerio įvykdytą Klaipėdos užgrobimą pagrįstai įvardino kaip „svarbų ir neatskiriamą tos pačios įvykių sekos elementą, kai su nesustabdoma jėga išryškėjo agresija iš Trečiojo Reicho pusės“¹⁸. Jis atkreipė dėmesį, kad Vokietijos įvykdytas Klaipėdos užėmimas buvo ne tik Versalio traktato nutarimo bei pasekmių Vidurio Rytų Europoje laužymas, bet ir svarbus pasiruošimo karui elementas, o pokariniam Niurnbergo procese, kuriame teisti Vokietijos pagrindiniai karo nusikaltėliai, 1939 m. Klaipėdos aneksija buvo pripažinta kaip įvykdyta laužant tarptautinę teisę ir sudarė svarbią Vokietijos pasiruošimo karui sudėtinę dalį¹⁹.

Kodėl lenkų istorikams būdingas toks platesnis požiūris, išryškintas net atskiromis Klaipėdos problematikai Europoje skirtomis monografijomis, nesunku paaiškinti tuo, jog lenkų istoriografija pasižymi didesniu įdirbiu tarptautinio istorinių įvykių nagrinėjimo prasme, o Klaipėdos ir jos krašto praeitis nėra Lenkijos istorijos dalis. Dėl to ir siekta traktuoti šio krašto istorijos įvykius platesniame tarptautiniame kontekste, apimant ir Lenkijos užsienio politikos atitinkamą laikyseną. Juo labiau kad Klaipėda tam tikrais momentais buvo tapusi svarbiu sudėtingų Lenkijos ir Lietuvos santykių elementu.

Vokiečių istorikams ši tematika savo ruožtu yra svarbi, kadangi susijusi su Vokietijos teritoriniais praradimais ne tik tarp dviejų pasaulinių karų, bet ir po Antrojo pasaulinio karo. Todėl jai skiriama dėmesio analizuojant istoriografiją, tiriant bei publikuojant šaltinius, bendradarbiaujant su Lietuvos istorikais. Ypač tuo pasižymi Vokietijos mieste Liuneburge veikiantis Šiaurės Rytų institutas (*Nord-Ost Institut*)²⁰.

Minėtas institutas 2001 m. yra išleidęs savo tęstinio regioninei istorijai skirtą akademinio leidinio „*Nord-Ost Archiv*“ atskirą teminį lietuvių ir vokiečių autorių mokslinių tekstų tomą, skirtą Klaipėdos istorijai²¹. Tomo sudarytojas J. Tauberis (*Joachim Tauber*) atskiru

¹⁷ Georg von Rauch, *Geschichte der baltischen Staaten*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1990, 3. Auflage, s. 195.

¹⁸ Piotr Łossowski, *op. cit.*, p. 190.

¹⁹ Piotr Łossowski, „Zabór Kłajpedy przez III Rzeczę 20–23 marca 1939 r“, *Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, 2006, t. 41, s. 117.

²⁰ Vytautas Žalys, *Kova dėl identiteto: kodėl Lietuvai nesisekė Klaipėdoje tarp 1923–1939 m.* / *Ringens um Identität: Warum Litauen zwischen 1923 und 1939 im Memelgebiet keinen Erfolg hatte*, Lüneburg, 1993; Joachim Tauber und Tobias Weger (Hg.), *Archivführer zur Geschichte des Memelgebiets und der deutsch-litauischen Beziehungen*, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2006; Vasilijus Safronovas, *Kampf um Identität. Die ideologische Auseinandersetzung in Memel/Klaipėda im 20. Jahrhundert* (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts, 20), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015; ir kt.

²¹ *Nord-Ost Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte*, Neue Folge Band X/2001: Im Wandel der Zeiten: Die Stadt Memel im 20. Jahrhundert, Lüneburg: Nordost-Institut, 2002.

straipsniu apžvelgė Klaipėdos krašto istorijos lietuviškos ir vokiškos istoriografijos raidą po 1945 metų²². Jis tuomet pažymėjo sustiprėjusią tendenciją skirti daugiau dėmesio Klaipėdos krašto socialinei ir regioninei istorijai, atsitolinant nuo ankstesnio istoriografinio svorio centro, kai pagrindinis dėmesys buvo skiriamas „didžiajai“ politikai ir vokiečių-lietuvių konfliktui dėl Klaipėdos (Mėmelio)²³. Nors, žinoma, to konflikto apeiti neįmanoma, tai rodo ir paties J. Tauberio parašyta koncentruota Klaipėdos krašto Lietuvos sudėtyje 1923–1939 m. istorija, įėjusi į akademinės Lietuvos istorijos 10-ąją tomą²⁴.

Minėtame istoriografinės apžvalgos 2001 m. straipsnyje J. Tauberis vis tik pažymėjo, kad modernus Klaipėdos krašto regioninės istorijos tyrimas, kai dėmesio centre yra ne tiek „vokiečiai“ ar „lietuviai“, bet ir to regiono žmonės kaip visuma, tik prasideda kartu su XXI a.²⁵ Dabar, baigiantis XXI a. pirmajam ketvirčiui matome, kad tiriant Klaipėdos miesto ir krašto istoriją tokia linkme buvo žymiai pasistūmėta tiek lietuviškoje, tiek vokiškoje istoriografijoje moderniai plėtojant šio arealo regioninius tyrimus.

Vis dėlto suintensyvėjusios globalizacijos procesai, pastarųjų dešimtmečių ir ypač paskutiniųjų kelerių metų tarptautiniai įvykiai vėl sugrąžino į dėmesio centrą „didžiosios“ politikos, geopolitikos klausimus. Istorikai daugelyje šalių į tai reaguoja skirdami daugiau dėmesio globalinės ir transnacionalinės istorijos raidai, komparatyvistikai ir lyginamiesiems praeities tyrimams, kurie reikalauja platesnio požiūrio, aprėpia daugiau temų ir problemų, pasižymi kitokia metodika nei lokalinės, regioninės praeities tyrinėjimai siauresnėmis temomis.

Dėl pastarųjų metų tarptautinių aktualijų žiniasklaidoje vis dažniau atsiranda dabarties palyginimų su situacija Europoje prieš Antrąjį pasaulinį karą, su 1938 m. Miuncheno sutartimi, su didžiųjų valstybių sandėriais pasidalijant Europą įtakos sferomis tiek 1939 m., tiek 1945 m. ir pan. Tame kontekste galima paklausti: o kaip vertinti Klaipėdos krašto atplėšimo nuo Lietuvos 1939 m. istorijos įprasminimą bendrame Antrojo pasaulinio karo kontekste, šio karo ištakų, genezės tyrimuose?

Tenka konstatuoti, kad nors į Klaipėdos krašto istorijos problematiką stengtasi žiūrėti per tarptautinę prizmę, vis dėlto originalių fundamentalių darbų, skirtų Antrojo pasaulinio karo ištakoms Europoje ar to karo globalinei genezei, lietuvių istorikai beveik nėra paskelbę. Pozityviai išimtimi čia galima būtų laikyti Algimanto Kasparavičiaus monografiją „Griūvanti taika“, kurioje žvelgiama iš lietuviškos perspektyvos, tai atspindi ir knygos

²² Joachim Tauber, „Das Memelgebiet (1919–1945) in der deutschen und litauischen Historiografie nach 1945“, *ibid.*, p. 11–44.

²³ *Ibid.*, p. 44.

²⁴ Joachim Tauber, „Klaipėdos kraštas Lietuvos valdžioje (1923–1939)“, *Lietuvos istorija*, t. 10, II dalis: *Nepriklausomybė (1918–1940 m.)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015, p. 179–229.

²⁵ Joachim Tauber, „Das Memelgebiet (1919–1945) in der deutschen und litauischen Historiografie nach 1945“, s. 44.

paantraštė²⁶. Tiesa, monografijos autorius nenaudoja vokiškų šaltinių ir istoriografijos (beveik), užsienio spaudos tiesiogiai neanalizuoja, tiktai ją pamini remiantis diplomatų pranešimais ir istorikų darbais, o Klaipėdos krašto atplėšimą laikydamas skaudžiu Lietuvai įvykiu ir artėjančio pasaulinio karo grėsmingu simptomu nesuteikia jam ypatingesnės reikšmės tolesnei tarptautinių santykių raidai Europoje.

A. Kasparavičiaus sudarytame ir 2024 m. pavasarį 2023 m. data Lietuvos istorijos instituto išleistame stambiame dokumentų rinkinyje „Klaipėdos problema Lietuvos užsienio politikoje 1919–1940 m.“²⁷ net neatsirado vietos paskelbti 1939 m. kovo 22 d. sutarties tarp Vokietijos ir Lietuvos dėl Klaipėdos krašto sujungimo su Vokietijos Reichu tekstą. Žinoma, jį galima rasti kitose akademinėse publikacijose, tačiau tai vienas esminių dokumentų visoje Klaipėdos klausimo diplomatinėje istorijoje pasirinktu 1919–1940 m. laikotarpiu ir neaišku, kodėl jį reikėjo suignoruoti 1384 puslapių apimties fundamentaliame diplomatinėse dokumentų perrašų publikacijos leidinyje. Juo labiau kad daugelis jame skelbiamų šaltinių yra iš tikrųjų prieinami nuskenuota forma iš archyvinių originalų. Jų didžiąją dalį Lietuvos centrinis valstybės archyvas jau yra išviešinęs skaitmeninių faksimilių forma²⁸.

Užsienio šalių istoriografijoje skiriama nemažai dėmesio Antrojo pasaulinio karo genezei, tačiau ją nagrinėjant ir interpretuojant Hitlerio įvykdyta Klaipėdos krašto sugražinimo į Reichą operacija nors ir būna paminima, bet po to iš karto peršokama prie kitų įvykių, t. y. ji neretai traktuojama tik didesnių svarbesnių įvykių šešėlyje ar paraštėje. Kitaip sakant, nors lietuvių istorikams Klaipėdos kraštas yra svarbus kaip Lietuvos istorijos dalis, jo atplėšimas nuo Lietuvos pripažįstamas Vokietijos agresijos, smurto aktu, pasmerktu Niurnbergo karinio tribunolo²⁹, tai Antrojo pasaulinio karo istoriją tiriantiems užsieniečiams Klaipėdos (Mėmelio) 1939 m. kazusas tėra vieno ar kelių sakinių paminėjimo tvertas dalykas, aiškinantis to karo ištakas. Į tokią istoriografinę spragą yra atkreipęs dėmesį amerikiečių istorikas Natanielis Lutke (*Nathaniel Lutke*), iškėlęs būtinybę labiau tirti „*Memellando*“ problemos svarbą Antrojo pasaulinio karo istorijoje³⁰.

Be abejo, norint atskleisti Antrojo pasaulinio karo ištakų ir genezės problematiką, vieno akademinio straipsnio nepakaktų, tam būtų reikalingas jau stambios mokslo monografijos ar net tęstinės monografijų serijos formatas, aprėpiant daugelį susijusių istorinių dalykų. Tokių monografijų apie pasaulinio karo ištakas, kilmę, preliudijas, paskutinius

²⁶ Algimantas Kasparavičius, *Griūvanti taika: Lietuva didžiojoje politikoje 1934–1939 (1940)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021.

²⁷ *Klaipėdos problema Lietuvos užsienio politikoje 1919–1940 m.*, sudarė Algimantas Kasparavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2023.

²⁸ Vasilijus Safronovas, „Problemiška knyga apie Klaipėdos problemą“, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. 45, 2024, p. 366.

²⁹ Petronėlė Žostautaitė, *op. cit.*, p. 363, 366.

³⁰ Nathaniel Lutke, „The “Memel Problem”: German Memelland in the History World War II with an Aim to its Proper Placement“, *Fairmount Folio: Journal of History*, Vol. 14 (2012), p. 43–81.

mėnesius iki karo ir pan. užsienio šalyse įvairiais pavadinimais yra išleista ne viena. Jose vokiečių forsuotas Klaipėdos (Mėmelio) klausimo sprendimas 1939 m. yra paminimas, tačiau iki šiol šis paskutinis prieš karą Hitlerio Reicho teritorinis išplėtimas atskleidžiamas nepakankamai, minimizuojant jo reikšmę, regis, svarbesnių įvykių fone.

Antai, Vinstono Čerčilio (*Winston S. Churchill*) parašytoje Antrojo pasaulinio karo istorijoje Klaipėda paminėta tik užsiminus apie Ribentropo (*Ribbentrop*) susitikimą su J. Lipskiu, Lenkijos ambasadoriumi Berlyne, kovo 21 d. Tuomet lenkų diplomatas pasiteiravo, ar Vokietijos užsienio reikalų ministro dieną prieš tai įvykusios derybos su Lietuvos užsienio reikalų ministru buvo susijusios su Klaipėda? Čerčilis tame kontekste gražiai literatūriškai teparašė, kad Lipskis apie tai sužinojo po dviejų dienų, kai vokiečių kariuomenė užėmė Klaipėdą³¹.

Britų istorikas Christoferis Tornas (*Christopher Thorne*) savo 1967 m. išleistoje knygoje apie pasaulinio karo artėjimą 1938–1939 m. vis dėlto sugebėjo atkreipti dėmesį į tai, kad „Mėmelio operacija“ yra verta studijavimo kaip tam tikras garsesnių karo pirtakų mikrokosmosas³². Kaip garsesnius pirtakus čia reikia suprasti, visų pirma, 1938 m. kovo mėnesio Austrijos „anšliusą“ ir tų pačių metų rudenį įvykusį Sudetų prijungimą prie Vokietijos Reicho³³. Likusios Čekoslovakijos valstybės teritorijos suskaldymas ir panaikinimas, įvykęs savaite anksčiau nei Klaipėdos krašto problemos išsprendimas NS Vokietijos naudai, taip pat galėtų būti priskiriamas prie tų karo pirtakų, kurie istoriografijoje yra labiau išnagrinėti bei išgarsinti.

„Mikrokosmoso“ sąvokos pavartojimas minėto Ch. Torno monografijoje galėtų būti priskirtinas tam, kas yra įvardijama tropu. Pagal Visuotinę lietuvių enciklopediją, „tròpas (gr. *tropos* – posūkis) – perkeltine reikšme vartojamas žodis ar žodžių junginys“³⁴. Nors istoriografijoje britų istoriko idėja apie šį konkretų 1939 m. „Mėmelio operacijos mikrokosmosą“ iki šiol nebuvo išplėtotą, tačiau metodiškai ji gali implikuoti naujus požiūrius moksliniuose tyrimuose.

Pasigilinę į lietuvių kalbą mokėjusio poligloto, šveicarų lingvisto, semiotiko ir filosofo Ferdinando de Sosiūro (*Ferdinand de Saussure*) prancūzišką formuluotę „*où tout se tient*“ pamatyti, kad tikroji jos reikšmė yra gilesnė nei vien tik kalbotyros požiūriu, kad viskas kalboje yra tarpusavyje susiję. „*Tout se tient*“ sąvoka reiškia, kad nėra atskirų įvykių ar

³¹ Winston S. Churchill, *Antrasis pasaulinis karas*, I t.: *Pakeliui į katastrofą*, Vilnius: Briedis, 2017, p. 241. Apie šį Lipskio pasiteiravimą Ribentropo kabinete Čerčilis angliškai parašė vartodamas Mėmelio pavadinimą: „He also inquired about the recent conversations between Ribbentrop and the Lithuanian Foreign Minister. Did they affect Memel? He received his answer two days later (March 23). German troops occupied Memel“, žr.: Winston S. Churchill, *The Second World War*, Vol. I: *The Gathering Storm*, London-Toronto-Melbourne-Sydney-Wellington: Cassel & Co, 1950, (first Published 1948), p. 273.

³² Christopher G. Thorne, *The approach of war, 1938–1939*, London, Melbourn etc.: Macmillan, 1967, p. 106.

³³ Nathaniel Lutke, *op. cit.*, p. 44.

³⁴ Regina Koženiauskienė, „Tropas“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija* (vle.lt), <https://www.vle.lt/straipsnis/tropas/>

atskirų reiškinių, bet viskas yra susiję ir turi įtakos likusiems. Ši išraiška atspindi holistinį mąstymo būdą, kuriame atsižvelgiama į ryšius ir sąveiką tarp visumos elementų. „*Tout se tient*“ reikšmės supratimas kviečia mus apsvarstyti sistemos elementų tarpusavio ryšius ir abipusę įtaką, o ne analizuoti juos atskirai³⁵.

Taip vertinant Klaipėdos krašto atplėšimo nuo Lietuvos 1939 m. įvykių seką ir lygiagrečiai rikiuojant daugelį istorinių faktų aiškėja, kad nagrinėti visą šią problematiką vien per Lietuvos-Vokietijos santykių problematiką neužtenka. Kaip ir apsiriboti konstatavimu, kad kitos valstybės nutarė tiesiogiai neįsikišti, neoficialiai patarinėjo Kaunui Vokietijos ultimatumą priimti ir geriausiu atveju diplomatiniais kanalais dėl šio įvykio tereikškę užuojautą Lietuvos vyriausybei.

Tarp tų negausių sakinių, kuriuose figūruoja Lietuva atskleidžiant pasaulinio karo priešistorę, galima sutikti ir įdomesnių europinės reikšmės apibendrinimų, pavyzdžiui, šis, kurį parašė Deividas Karlinas (*David Carlin*) 2021 m., aptardamas Prancūzijos ir Anglijos nuolaidžiavimą Hitleriui ir tarptautinę situaciją po 1938 m. Miuncheno sutarties:

Iš Miuncheno grįžęs Didžiosios Britanijos ministras pirmininkas Nevilis Čemberlenas (*Neville Chamberlain*) pareiškė, kad pasiekė „taiką mūsų laikams“. Ši taika truko neilgai. Per kelis mėnesius Hitleris užgrobė likusią Čekoslovakijos dalį. Tada Vokietija pareikalavo Lietuvos ir Lenkijos teritorijų. Lietuviai pasidavė, lenkai – ne. Hitleris nusprendė, kad Lenkija turi būti sunaikinta.³⁶

Taigi 1939 m. kovo mėnesio viduryje Čekoslovakijos valdžia nusileidžia Vokietijos ultimatyviems reikalavimams, o kitą savaitę nusileidžia Lietuva. Tuo tarpu Lenkija, iš kurios Vokietijos užsienio reikalų ministras kitą dieną po ultimatumo Lietuvai griežtesniu tonu nei anksčiau pareikalauja pripažinti laisvąjį miestą valstybę Dancigą Vokietijai ir atiduoti dalį Lenkijos žemės vokiečių numatytam eksteritoriniam koridoriui, nusizeminti atsiskoko. Nuo Klaipėdos krašto atplėšimo ir aneksijos 1939 m. kovo 22–23 d. iki tų metų rugsėjo 1 d. prasidėjusio Vokietijos-Lenkijos karo šiuos abu kertinius įvykius skyrė penki mėnesiai ir viena savaitė, t. y. net mažiau kaip pusė metų. Tarptautinė įtampa šiuo laikotarpiu tik stiprėjo, įvykiai sparčiai vijosi vienas kitą.

Apie Klaipėdos krašto atplėšimo nuo Lietuvos tarptautinę reikšmę 1939 m. kovo–rugsėjo mėnesio tarptautinių įvykių grandinėje kelyje į pasaulinį karą ir yra šis straipsnis. Jame remiamasi jau publikuotais šaltiniais. Archyvinų šaltinių prieinamumas interneto dėka pastaraisiais metais tampa vis lengvesnis, nemažai ankstesnių šaltinių publikacijų suskaitmeninta forma irgi laisviau prieinama internete. Visa tai atveria naujas perspektyvas tirti bei naujai įprasminti žinomus istorinius įvykius platesniame tarptautiniame kontekste.

³⁵ Iccivitella, „*Tout se tient* traduzione: scopri il significato in italiano“, *Iccivitella.it*, <https://iccvitella.it/tout-se-tient-traduzione/>

³⁶ David Carlin, „World War II: How Western Leaders Failed To Stop the Nazi Rise“, *Forbes* (*forbes.com*), Sep 04, 2019, www.forbes.com/sites/davidcarlin/2019/09/04/world-war-ii-how-western-leaders-failed-to-stop-the-nazi-rise/

Tarp publikuotų praeito laikmečio šaltinių verta išskirti 1939 m. periodinę spaudą, leistą JAV ir Kanadoje bei Didžiojoje Britanijoje. Dėl masinio senųjų spaudinių skaitmeninimo ir pateikimo duomenų bazėse ji pastaraisiais metais tapo prieinama per internetą. 1939 m. spaudoje, net ir mažesnių Amerikos valstijų ar miestų dienraščiuose, buvo spausdinami *Associated Press* (toliau – AP), *United Press* (toliau – UP) ir kitų pasaulyje pripažintų naujienų agentūrų bei didžiųjų laikraščių, turėjusių platų užsienio korespondentų tinklą, pranešimai ir straipsniai, pasižymėję informatyvumu ir einamųjų tarptautinių įvykių analize.

Atsižvelgiant į tai, kad laikraščių pirmuosiuose puslapiuose spausdinti straipsniai turėjo tęsinius, o tie tęsiniai neturėjo antraščių arba jos buvo trumpinamos, išnašose pateikiant bibliografinę informaciją straipsnio pavadinimą dažniausiai pateikiame taip, kaip jis atspausdintas iš pradžių, nors jo tęsinys kitame puslapyje galėjo turėti kiek pakeistą pavadinimą. Kartais po stambia antrašte laikraščio puslapyje apimant daugelį karštų naujienų, svarbios teminiu požiūriu buvo ir paantraštės bei teksto atskirų skyrelių pavadinimai. Dėl to atskirais atvejais tai panaudojame bibliografinėi nuorodai.

Taip dirbant su atvirai prieinamais šaltiniais ir išsikristalizavo pagrindinis šios publikacijos tikslas – argumentuotai pagrįsti čia publikuojamo straipsnio pavadinime išreikštą idėją, kad *Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos tapo Antrojo pasaulinio karo katalizatoriumi*. Šis terminas čia irgi vartojamas kaip tropas, kuriuo norima pažymėti, jog Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos ir prijungimas prie Vokietijos labai pagreitino tolesnę įvykių eigą, vedusią į pasaulinį karą. Pagrindžiančių argumentų ieškojimas bei išryškiniimas sudarė esminį tyrimo uždavinį, o straipsnio pavadinime panaudodami klausiamąjį ženklą norėjome iškelti ir svarstytiną problemą, ir kvietimą įsijungti į galimą diskusiją. Net jei dalis šio straipsnio skaitytojų ir nepritartų autoriaus argumentacijai, įžvalgoms ir apibendrinimams bei pateikiamiems faktams, jie galėtų pateikti savo kontrargumentus ir faktus, taip prisidedami prie tolesnės istorijos mokslo raidos. Kitas svarbus uždavinys – bent iš dalies perteikti skaitytojams tą atmosferą, kuri tvyrojo užsienio spaudoje anglų kalba tomis dienomis, kai po Vokietijos ultimatumo Lietuvai pastarosios nenaudai buvo sprendžiamas Klaipėdos krašto likimas.

Straipsnyje operuojamais įvykiais, faktais ir detalėmis ar įžvalgomis muziejininkai, gidai ar mokytojai, tikimės, galės praturtinti pasakojimus moksleiviams, turistams ar kitoms platesnėms auditorijoms. Juo labiau kad Mažosios Lietuvos istorijos muziejaus išleistoje Klaipėdos miesto istorijos sintezėje³⁷ ar kitose akademiniuose publikacijose nėra detaliau pateikiama ir nagrinėjama tai, ką Vakarų šalių spauda rašė anglų kalba apie 1939 m. kovo 20–23 d. įvykius dėl Mėmelio ir jo krašto. Tiesa, P. Žostautaitė yra šiek tiek rašiusi apie užsienio spaudos atsiliepimus reaguojant į Klaipėdos krašto užgrobimą³⁸,

³⁷ Vasilijus Safronovas, *Klaipėdos miesto istorija*, Klaipėda: Mažosios Lietuvos istorijos muziejus, 2021, antroji laida.

³⁸ Petronėlė Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939*, p. 342.

tačiau autorė, publikavusi knygą prieš daugiau kaip trisdešimt metų, neturėjo galimybių skaityti užsienio spaudos leidinių tiesiogiai. Ji daugiausiai rėmėsi tik archyve išlikusiomis Valstybės saugumo departamento 1939 m. parengtomis spaudos apžvalgomis.

Chronologinis dėmesys šiame straipsnyje sutelkiamas į nepilną pusės metų laikotarpį iki vadinamojo Molotovo-Ribentropo pakto 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir Antrojo pasaulinio karo pradžios, kurią priimta laikyti 1939 m. rugsėjo 1 d., kai Vokietija pradėjo karą prieš Lenkiją. Toliau vartojant nacionalsocialistinės Vokietijos sąvoką ir norint pabrėžti istorinį Nacionalsocialistinės vokiečių darbininkų partijos³⁹ viešpatavimo 1933–1945 m. periodą su Adolfu Hitleriu priešakyje šiame tekste termino „fašistinė Vokietija“, paveldėto iš sovietinės istoriografijos, vengiama, nors šis terminas tebevartojamas daugelio pasaulio šalių istoriografijoje ir istorijos vadovėliuose. Vis dėlto jis beveik nebesutinkamas šiuolaikinių lietuvių istorikų darbuose, mieliau vartojant nacistinės ar nacių Vokietijos terminą, perimtą iš angliško *Nazi Germany*, populiarią istoriografijoje anglų kalba.

Toks terminas, kaip *Hitler's Germany*, taip pat sutinkamas 1939 m. spaudoje anglų kalba. Dėl to šiame straipsnyje perteikiant tuometinės spaudos leksiką kartais pavartojami abu terminai. Juo labiau – jei yra įprastas „antihitlerinės koalicijos“ terminas, tai ir „Hitlerio Vokietijos“ ar „hitlerinės Vokietijos“ terminai toliau vartotini ne tik kaip sovietinės propagandos ir istoriografijos klišė, bet ir kaip kitų šalių šaltiniuose bei istoriografijoje sutinkami Vokietijos apibūdinimai, kai jos priešakyje ar, kitaip sakant, totalitarinės valstybės piramidės viršūnėje stovėjo Hitleris.

Išskiriant atskirą Vokietijos istorijos totalitarinės santvarkos periodą, šiame straipsnyje vis dėlto siūloma remtis trumpiniu, kuris jau įsitvirtino vokiečių istoriografijoje kaip *NS-Deutschland*, reiškiantis „*nationalsozialistische Deutschland*“. Vokiečių kalbos gramatikoje sudurtinis terminas iš santrumpos ir daktavardžio rašomas naudojant brūkšnelį kaip jungiamąjį ženklą (vok. *Bindestrich*). Taip ir yra šiuo atveju. Lietuviškas termino atitikmuo galėtų būti NS-Vokietija, reiškiantis nacionalsocialistinę Vokietiją, tačiau brūkšnelio vartojimas šiuo atveju būtų problemiškas, nes tokių atvejų nenumato galiojančios lietuvių kalbos taisyklės. Tačiau vartojant santrumpą NS be brūkšnelio deriniuose su kitais žodžiais lietuvių kalbos taisyklėms formaliai nusižengta nebūtų, nors apskritai dėl santrumpų rašymo, ypač kai jos perimamos ar adaptuojamos iš užsienio kalbų, kyla nemažai problemų, tai pripažįsta ir lietuvių kalbos specialistai⁴⁰.

Kadangi lietuviškoje istoriografijoje perimtas anglų kalboje įsitvirtinęs trumpinys „naciai“ (angl. *Nazi*) ar „nacių Vokietija“ (angl. *Nazi Germany*), tai kodėl dalykiniuose tekstuose negalėtume perimti iš vokiečių kalbos trumpinio NS, kai kalba eina apie nacionalsocialis-

³⁹ Taip pažodžiui verstųsi iš vokiečių kalbos partijos pavadinimas „*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*“, vokišku akronimu rašytas kaip NSDAP.

⁴⁰ Ramunė Vaskelaitė, „Santrumpos. Klausimai ir atsakymų paieškos“, *Gimtoji kalba*, 2000, Nr. 5, p. 3–9.

tus, nacionalsocialistinę Vokietiją? Taikant šią sąvoką Klaipėdos krašto teritorijai, pavartojant vokišką trumpinį galima būtų teigti, jog Klaipėdos kraštas pakliuvo į NS Vokietijos sudėtį 1939 m. kovo 22–23 d., o krašto teritorija nustojo būti NS Vokietijos sudėtyje, kai vokiečių ginkluotosioms pajėgoms pralaimint karą ir spaudžiant Raudonajai armijai jos buvo priverstos palikti Klaipėdą 1945 m. sausio 28 d., po kelių dienų – ir Kuršių Neriją. Tai gi lietuviškai trumpinant nacionalsocialistinės Vokietijos pavadinimą siūloma vartoti NS Vokietijos terminą (be brūkšnelio).

Siekiant perteikti 1939 m. užsienio spaudoje vyravusią atmosferą, šiame straipsnyje nevengta vartoti ir Mėmelio pavadinimo, nes būtent toks vokiškas baltiškos kilmės miesto pavadinimas – *Memel*, o ne lietuviškasis – Klaipėda – dažniausiai sutinkamas užsienio spaudoje, panašiai kaip ir vokiškas miesto pavadinimas *Danzig*, o ne lenkiškasis – *Gdańsk*. Vartodami vokišką pavadinimą *Memel* rašome jį lietuviškai adaptuota forma taip, kaip rekomenduoja Lietuvių kalbos komisija, – Mėmelis⁴¹, o *Danzig* – Dancigas. Siekdami perteikti vokiškos leksikos koloritą nevengėme ir „*Memellando*“ termino, vokiškai reiškiančio Mėmelio kraštą. Nagrinėjamos temos požiūriu verta išsamiau paaiškinti ir straipsnio pavadinime vartojamą „katalizatoriaus“ terminą. Pastarajam skirtas tolesnis skyrelis.

Dėl katalizatoriaus sąvokos prasmingumo karo ir taikos kontekste

1939 m. Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos ir prijungimas prie Vokietijos tapo paskutiniu be karinių veiksmų įvykiu Reicho teritorijos išplėtimu. Po to, kai Vokietija 1939 m. rugsėjo 1 d. užpuolė Lenkiją, žinoma, tai jau reiškė karinę agresiją, kuri įsitraukus kitoms valstybėms virto pasauliniu karu. Vis dėlto Klaipėdos krašto prijungimą prie Vokietijos 1939 m. kovo mėnesį neretai užgožia kiti tarptautinių santykių įvykiai, kurių iš tikrųjų buvo gausu likus nepilnai pusei metų iki karo pradžios.

Straipsnio pavadinime ir pačiame tekste vartojant „katalizatoriaus“ sąvoką kaip tropą norėjosi suteikti Klaipėdos krašto klausimo sprendimui, kurį forsavo Adolfas Hitleris, neeilinę reikšmę, mat nagrinėjant istorijos šaltinius ir susipažinus su istoriografija matėsi, kad tai nebuvo vien dvišalių Vokietijos ir Lietuvos santykių problema, o daug svarbesnės reikšmės dalykas, paspartinęs tolesnę įvykių raidą. Tarptautinės kilmės žodį „forsuoti“ (pranc. *forcer* – greitinti, spartinti) čia irgi vartojame neatsitiktinai, nes pirmoji jo reikšmė yra „didinti, spartinti veiklos tempą, įtampą“⁴² ir tai atitinka šiame straipsnyje plėtojamą konceptą.

1939 m. kovo 20 d. žodinis ultimatas Lietuvai ir 22–23 d. įvykdytas Klaipėdos krašto užėmimas prieškarinėje įvykių grandinėje tampa svarbia grandimi, atskleidžiant agresyvią prieškarinę Hitlerio politiką, vedusia į pasaulinį karą. Berlynui grasinant panaudoti karinę galią, oficialusis Kaunas sutiko atiduoti Vokietijai dalį savo valstybės teritorijos –

⁴¹ Mėmelis, Memel, „Klaipėda. Kaip tinkamai adaptuoti vokišką Klaipėdos pavadinimą: Memelis ir Mėmelis?“, *Valstybinės lietuvių kalbos komisijos Konsultacijų bankas*, <https://vlkk.lt/konsultacijos/10237-memelis-memel-klaipeda>

⁴² „Forsuoti“ reikšmė, *lietuviuzodynas.lt*, <https://www.lietuviuzodynas.lt/terminai/Forsuoti>

būtent autonominį Klaipėdos kraštą. NS Vokietijos primestas Klaipėdos klausimo sprendimas, panaudojus ultimatumą bei grąsinius gal ir nevadintinas Antrojo pasaulinio karo sukėlėju ar pretekstu, visgi jam tiktų žodis „katalizatorius“.

„Katalizatoriaus“ terminas įprastas chemijoje kaip cheminės reakcijas greitinanti medžiaga. Katalizės principą atrado ir konceptualiai aprašė škotų chemikė Elizabetė Fulheim (*Elizabeth Fulhame*) XVIII a. pabaigoje, nors patį katalizės terminą 1835 m. įvedė švedų mokslininkas Jensas Jakobas Berzelius (*Jöns Jacob Berzelius*), laikomas vienu iš moderniosios chemijos mokslo pradininkų. Enciklopedijose nurodoma, kad katalizė – tai cheminės reakcijos pagreitinimo reiškinys, veikiant mažam (atsižvelgiant į reagentų skaičių) katalizatoriaus kiekiui, kuris pats nepatiria nuolatinių transformacijų, bet sudaro junginius ar pereinamuosius kompleksus su kitais substratais.

XX a. katalizatoriaus terminas perkeltine prasme imtas dažniau vartoti ir kalbant apie socialinius, politinius, karinius dalykus. Dabartiniame Kembridžo anglų kalbos žodyne ši perkeltinė prasmė nurodoma lakoniškai: „įvykis ar asmuo, kuris sukelia didelį pasikeitimą“⁴³. „*Merriam Webster*“ žodyne antroji reikšmė po cheminės nurodoma taip: „agentas, kuris provokuoja arba pagreitina reikšmingus pokyčius ar veiksmus“⁴⁴. Žodynas „*Britannica*“ po pagrindinės cheminės pateikia dar tokią reikšmę: „asmuo ar įvykis, kuris greitai sukelia pokyčius ar veiksmus“⁴⁵. Vienu iš tokio vartojimo pavyzdžių pateikiamas sakinyss: „Bombardavimo ataka tapo karo katalizatoriumi“⁴⁶.

Šių dienų žiniasklaidoje neatsitiktinai sutinkamas teiginys, kad dabar vykdomas Rusijos karas prieš Ukrainą su kasdieniais bombardavimais ir atakomis tapo daugelio šalių karo pramonės katalizatoriumi. Atsižvelgdama į paaštrėjusią tarptautinę padėtį Europos Komisija 2024 m. net įsteigė komisaro, atsakingo už saugumą, gynybą ir kosmosą postą. Šiuo eurokomisaru tapęs Lietuvos atstovas Andrius Kubilius viešai prabilo apie būtinumą pagreitinti Europos Sąjungos šalių gynybinių pajėgų paspartintą pasiruošimą dėl „Vladi-miro Putino karo prieš Ukrainą“⁴⁷.

Dėl gynybos paspartėjimo būtų galima rasti istorinę paralelę su 1939 m. kovo mėnesio įvykiais, kurie netapo *casus belli*, tačiau paskatino Europos valstybes sparčiau ginkluotis. Antai, 1939 m. kovo 22 d. Amerikos Montanos valstijos Havro miesto dienraštyje „*The Havre Daily News*“ iš karto po jo titulinio pavadinimo per visą puslapį įdėtas užrašas stambio-

⁴³ Meaning of catalyst in English, *Cambridge Dictionary* ([dictionary.cambridge.org](https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/catalyst)), <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/catalyst>

⁴⁴ Catalyst Definition, *Merriam-Webster Dictionary* ([merriam-webster.com](https://www.merriam-webster.com/dictionary/catalyst)), <https://www.merriam-webster.com/dictionary/catalyst>

⁴⁵ Britannica Dictionary definition of CATALYST: *The Britannica Dictionary* ([britannica.com](https://www.britannica.com/dictionary/catalyst)), <https://www.britannica.com/dictionary/catalyst>

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ Andrius Kubilius, „Europos Sąjungos vaidmuo karinės grėsmės akivaizdoje“, *Delfi.lt*, 2024-11-25, <https://www.delfi.lt/news/ringas/politics/andrius-kubilius-europos-sajungos-vaidmuo-karines-gresmes-akivaizdoje-120067299>

1 pav. *The Havre Daily News*, 1939 m. kovo 22 d., pirmojo puslapio viršus

mis didžiosiomis raidėmis anglų kalba „Lietuva atiduos Mėmelį Reichui“⁴⁸. Panašių stambių antraščių tomis dienomis būta nemažai ir kituose užsienio dienraščiuose.

Minėto Amerikos laikraščio numeryje, pateikiant ir aptariant šią naujieną dėl Mėmelio bei Europos valstybių, įskaitant Prancūziją, reakciją į paaštrėjusią tarptautinę padėtį, įdėtas Londono *UP* naujienų agentūros korespondento pranešimas, kad Prancūzijos karo pramonės šakose nutarta įvesti 64 valandų darbo savaitę siekiant paspartinti gamybą, o į karo pramonės gamyklas nurodyta priiminėti pagalbinius darbus atliekančius bedarbius vyrus⁴⁹. Ši naujiena spausdinta ir daugelyje kitų pasaulio laikraščių⁵⁰.

Prancūzijoje 4-ojo dešimtmečio antroje pusėje kairiųjų politinių jėgų ir profsąjungų pastangomis jau buvo iškovota 40 valandų darbo savaitė, tačiau Prancūzijos premjerui Eduardui Daladje (*Édouard Daladier*) dėl tarptautinės situacijos paaštrėjimo 1939 m. kovo 18–19 d. parlamente gavus ypatingus įgaliojimus, 1939 m. kovo 20 d. jis pasirašė dekretus dėl industrinės ir militarinės mobilizacijos. Buvo numatyta ilginti darbo savaitę iki 60 valandų įmonėse, susijusiose su gynybos pramone. Kovo 21 d. 60 valandų savaitės darbo laikas buvo išplėstas geležinkeliams, kasykloms ir dar kai kurioms pramonės šakoms, anonsuota, kad esant reikalui gali būti leidžiama ir dar ilgesnė darbo savaitės trukmė⁵¹. Peršasi įžvalga, kad pasaulinėje žiniasklaidoje tomis dienomis platinamos naujienos apie vokiečių forsuojamą ketinimą prisijungti Klaipėdą ir jos kraštą buvo vienas galimų tarptautinių indikatorių, Paryžiui nusprendus paspartinti Prancūzijos gynybos industriją. Bent jau tokie spaudos pranešimai kalendoriniu požūriui paraleliai sutapo.

Tai, kad britų ir prancūzų perėjimas prie tiesioginio pasiruošimo dideliam karui Europoje vyko nuo 1939 m. kovo mėnesio antrosios pusės, atsispindi ir istorijos vadovėliuose bei šiuolaikinėse mokyklinių programų mokymo priemonėse. Antai, Lenkijos švietimo ministerijos integruoto mokymosi platformoje parengtame istorijos modulyje apie vo-

⁴⁸ "Lithuania To Surrender Memel To Reich", *The Havre Daily News* (Havre, Montana, USA), March 22, 1939, p. 1.

⁴⁹ Frederick Kuh, "Stop Hitler" Drive Flopping", *ibid.*, p. 1, 5.

⁵⁰ Frederic Kuh, "Britain Advances 'Consultation' Pact", *The Nebraska Daily News-Press* (Nebraska City, Nebraska, USA), March 22, 1939, Mail Edition, p. 2; "Daladier Orders 60-Hour Week for Defence Factories", *Evening Express* (Liverpool, Great Britain), March 20, 1939, p. 1; "New French Decrees", *The Western Morning News and Devon and Exeter Daily Gazette* (Plymouth, Exeter and Truro, Great Britain), March 21, 1939, Plymouth Area Edition, p. 7; ir kt.

⁵¹ "60-Hour Work Week Spread By Daladier", *Miami Daily News* (Miami, Florida, USA), March 21, 1939, Home Edition, p. 1; „France Intensifies 60-Hour Work Week“, *The Knoxville News-Sentinel* (Knoxville, Tennessee, USA), March 21, 1939, p. 2.

kiečių teritorinius reikalavimus Lenkijos atžvilgiu ir Molotovo-Ribentropo paktą atkreipiamas dėmesys, kad Vokietijai panaikinus likusią Čekoslovakiją ir sukūrus nuo Reicho priklausomą Čekijos (Bohemijos) ir Moravijos protektoratą, vokiečiai perėmė okupuotų teritorijų sunkiąją ir gynybos pramonę ir tai labai sustiprino Vokietijos karinės pramonės potencialą. Toliau, paminėjus nuo Vokietijos priklausomos marionetinės totalitarinės Slovakijos Respublikos sukūrimą 1939 m. kovo 14 d., rašoma:

Po kelių dienų, 1939 m. kovo 21 d., Hitleris įsakė užimti svarbų Klaipėdos uostą. Lietuva, norėdama išvengti karo, pakluso Vokietijos ultimatumui ir jau po dviejų dienų vokiečių kariuomenė įžengė į Klaipėdą. Mažiau nei po mėnesio Pietų Europoje Italija okupavo Albaniją. Tik tada Didžioji Britanija ir Prancūzija pradėjo rengtis karui.⁵²

Grįžtant prie terminijos, galima nurodyti dėmesio vertą pavyzdį – Latvijos menų akademijos 2023 m. surengtą tarptautinę mokslinę konferenciją, pavadintą „Konfliktai kaip procesų katalizatoriai“. Pokonferencinio akademinio leidinio įvade rašoma:

Tarptautinė mokslinė konferencija, kurią organizavo Latvijos dailės akademijos Doktorantūros skyrius, vyko aštrių pasaulinių konfliktų metu, ypač Rusijos sukulto karo prieš Ukrainą akivaizdoje. Būtent karo ir taikos klausimai mus paskatino konferenciją skirti konfliktų, kaip pokyčių politikoje, visuomenėje ir kultūroje, katalizatoriaus tyrinėjimui.⁵³

Taigi cheminės prigimties terminas tampa įprastas kalbant bei rašant apie karą ir tai, ką, apie pasirengimą karui.

Nedidelio Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos bendroje įvykių grandinėje nėra vienintelis veiksnys, paspartinęs didelio karo artėjimą 1939 m., tačiau gali būti laikomas vienu iš katalizatorių. Tai šio straipsnio autorius jau yra pažymėjęs savo ankstesnėse publikacijose. Būtent „katalizatoriaus“ terminą esu panaudojęs 2018 m. savo dviejuose moksliniuose straipsniuose, apibūdindamas Klaipėdos krašto atplėšimo nuo Lietuvos atvejį ir jo pasekmes⁵⁴. Maniau esąs originalus, tačiau pasirodo, kad dabar apie tai prabilo ir lenkų istorikai. Neseniai netgi radikaliau apie tai ėmė kalbėti lenkų karo istorikas bei publicistas Norbertas Bončykas (*Norbert Bączyk*), kuris kartu su vienu pašnekovu, užduodančiu klausimus, veda gana populiarią tinklalaidę internete lenkų kalba: „*Podcast Wojenne Historie. Historia II wojny światowej*“. Jos paskyra *YouTube* kanale 2025 m. vasario mėnesį pasiekė ketvirtadalį milijono prenumeratorių ir didėja toliau. 2023 m. balandžio 3 d. N. Bončykas kartu su pašnekovu savo kanale *YouTube* platformoje patalpino laidos lenkų kalba au-

⁵² Przeczytaj: W pułapce: żądania Niemiec, pakt Ribbentrop-Mołotow, *Zintegrowana Platforma Edukacyjna*, <https://zpe.gov.pl/a/przeczytaj/DDXCnNlQV>

⁵³ Ojārs Spārītis, Agita Gritāne, "Preface", *Conflict as a catalyst for change / Konflikts kā procesus katalizators* / Conference Proceedings of the Doctoral Study Programme VI, Riga: Latvijas Mākslas akadēmija, 2024, p. 3.

⁵⁴ Arūnas Vyšniauskas, „Kartograficzne aspekty niemiecko-sowieckiego traktatu o granicach i przyjaźni z 28 września 1939 roku”, *Obce – nasze – inne. T. 2: Siedzieli w historiografii, edukacji i kulturze* / Katarzyna Grysińska-Jarmuła, Teresa Maresz, (red.), Bydgoszcz: Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, 2018, s. 70; Арунас Вишняускас, „Картографические аспекты германо-советских договоров 1939 года”, *History: Sources and People. XXI* / Saleniece, I., ed. Daugavpils: Daugavpils University, Academic Press “Saulė”, 2018, p. 424.

dioįrašą, pavadintą „Klaipėda 1939. Dešimt dienų, kurios atvedė prie karo“⁵⁵. Laidos įrašas prieinamas ir *Spotify* bei kai kuriuose kitose internetinėse platformose.

Norbertas Bončykas toje laidoje konkrečiai pareiškė, jog 1939 m. kovo 23-iają, kai Hitleris, lydimas Vokietijos karo laivyno, atvyko į Klaipėdą, galima laikyti Antrojo pasaulinio karo preliudija, t. y. preliudija to karo, kurį sukėlė vokiečių ekspansionizmas ir militarizmas. Vokietijos įvykdyta Klaipėdos krašto aneksija tapo paskutiniu aktu pereinant nuo taikių sprendimų prie tiesioginio karo bėgių paruošimo, o minėtas lenkų istorikas kaip tik ir pasakė, jog ta aneksija, tas „anšliusas“ tapo Antrojo pasaulinio karo katalizatoriumi⁵⁶.

Ką jis turėjo omenyje? Paaiškino taip: Hitlerio plaukimas į Klaipėdą šarvuotu kreiseriu „*Deutschland*“ lydimas Vokietijos *Kriegsmarine* (t. y. vokiečių kariniam jūrų laivynui) reiškė galios demonstravimą ir šantažą ne Lietuvos, o Lenkijos atžvilgiu. Tai istoriografijoje, beje, jau ne kartą pabrėžta, mat Hitleris atvyko į Klaipėdą, kai kraštas jau buvo prijungtas prie Reicho ir nebuvo prasmės dar gąsdinti palyginti mažą Lietuvą. Hitleris siekė didesnių tikslų, o „Mėmelio sugrąžinimas“ į Reichą turėjo tapti svarbiu ėjimu tolesnėse geopolitinėse kombinacijose Berlynui anaip tol neužbaigiant ekspansijos.

Diplomatiniais kanalais Vokietija jau 1938 m. rudenį–1939 m. pradžioje kelis kartus siūlė Lenkijai sutikti su Dancigo „*freištato*“ (laisvojo miesto) prijungimu prie Vokietijos ir suteikti eksteritorinį koridorių link jo ir Rytų Prūsijos per Lenkijos teritoriją. Lenkai tam neskubėjo pritarti, bet dar buvo tariamasi diplomatine kalba. O 1939 m. kovo mėnesį pagal iš anksto parengtą planą Hitleris nutarė pereiti prie tiesioginių grąšinimų ir šantažo mažesnių gretimų šalių atžvilgiu. Taip kovo 15 d. faktiškai likviduota Čekoslovakija, o kovo 22 d. prieš pat vidurnaktį pasirašoma sutartis su Lietuva dėl Klaipėdos krašto perleidimo Vokietijai. Tiek Praha, tiek Kaunas Berlyno šantažui pasidavė, nes Joachimas fon Ribentropas (*Joachim von Ribbentrop*) grasino Prahą subombarduoti, o Lietuvos užsienio reikalų ministrui Juozui Urbšui Vokietijos užsienio reikalų ministras pagrasino, kad jei Lietuva neatiduos „*Memellando*“ savo noru, *Vermachtas* įžengęs į jį gali tuo neapsiriboti ir neaišku, kur sustos Lietuvos gilumoje.

Šioje žodinių ultimatumų sekoje svarbus elementas buvo Ribentropo pokalbis su Lenkijos pasiuntiniu Berlyne Juzefu Lipskiu (*Józef Lipski*). 1939 m. kovo 21 d. Išsikvietęs jį 12 valandą dienos į savo kabinetą Vokietijos užsienio reikalų ministras jau be užuolankų spaudė sugrąžinti „grynai vokišką Dancigą“ Reichui, o dalį Lenkijos teritorijos skirti eksteritoriniam sausumos ruožui, per kurį geležinkeliu ir automobiliams skirta autostrada galima būtų sujungti Reichą su jo dalimi Rytų Prūsijoje. Tuo tikslu Ribentropas pareikalavo atvykti Lenkijos užsienio reikalų ministrą deryboms į Berlyną, nors tai buvo diplomatiškai

⁵⁵ Norbert Bączyk, Kamil Kawalec, „Klaipėda 1939. Dziesięć dni, które doprowadziły do wojny“, *Podcast Wojenne Historie – You Tube*, 2023-04-03, <https://youtu.be/I-hbmNH6UWk>

⁵⁶ *Ibid.*

suformuluota kaip kvietimas⁵⁷. Minėti vokiečių reikalavimai Lenkijai buvo keliami jau nuo 1938 m. spalio pabaigos, tačiau stengtasi išlaikyti diplomatinį toną. Ribentropo 1939 m. kovo 21 d. pokalbio su Lipskiu Berlyne tonas jau buvo griežtesnis.

Jei lenkai būtų nusileidę ir kapituliovę taip kaip Čekoslovakijos ir Lietuvos vyriausybės, galimas dalykas, kad Vokietijos karinis jūrų laivynas su Hitleriu, plaukysiu sunkiuoju kreiseriu „Deutschland“ iš Klaipėdos atgal, minėto lenkų istoriko Bončyko nuomone, būtų pasukęs link Dancigo ir ten džiaugsmingai sutiktas vietinių vokiečių. Taip įvyko Klaipėdoje kovo 23 d., kur vyravo nacionalsocialistus palaikančios nuotaikos. Šio lenkų istoriko nuomone, Hitlerio planas buvo išplėsti Reicho teritoriją be karo veiksmų, susitariant su čekais, lietuviais ir lenkais, prieš tai pažvinginus ginklais ir pagrasinus, jog gali būti blogiau, jei bus nenusileidžiama.

Lietuviai 1939 m. kovo 20 d. Ribentropo ultimatumui pasidavė, lenkai Ribentropo kovo 21 d. reikalavimams – ne!

Tai, kad Vokietija, spausdama Lietuvą labai staigiai atiduoti Klaipėdos kraštą ir tai sėkmingai realizuodama siekė padaryti poveikį Lenkijai, jau yra iškėlęs lenkų istorikas P. Losovskis. Anot jo: „Greitas ir lengvas Klaipėdos užėmimas turėjo palaužti lenkų pasipriešinimą, palenkti juos įeiti į esminių nuolaidų kelią III Reicho atžvilgiu“⁵⁸. Kitaip sakant, Klaipėdos klausimo forsuotas sprendimas buvo didesnio vokiečių plano dalis. Kovo viduryje galutinai demontavę Čekoslovakiją, vokiečiai kovo 20 d. per Urbšį iškelia žodinį ultimatumą Kaunui, kovo 21 d. per Lipskį – Varšuvai, nors pastaruoju atveju subombarduoti Lenkijos sostinės, kaip buvo gąsdinama Praha, negrasinta.

Kovo 22-ąją pradėtas demonstratyvus Hitlerio plaukimas Baltijos jūra net su 60 karo laivų armada⁵⁹ buvo dalis šantažo politikos, kuria siekta kažko daugiau. Lenkų istorikai teigia, kad tai buvo jėgos demonstravimas Lenkijos atžvilgiu, bet šio straipsnio autoriaus supratimu, galėjo būti ir dar toliau siekiančių tikslų artėjant Lietuvos, o kartu – ir Rusijos link. Be to, Hitleriui aiškiai rūpėjo ir propagandinis efektas, mat savaitę prieš tai apsilykdamas okupuotoje Prahoje jis, žinoma, negalėjo tikėtis džiaugsmingų čekų veidų gatvėse. Į tą Hitlerio sutikimų kontrastą Mėmelyje ir Prahoje vėliau atkreipė dėmesį užsienio spauda pažymėdama, kad Prahoje čekai pasipiktinę keikė Hitlerį, spjaudė ant jo atvaizdo ir šaipėsi iš jo kariuomenės, kaip rašė UP reporteris⁶⁰. Vokiečių dominuojamoje Klaipė-

⁵⁷ Aufzeichnung des Reichsaußenministers. Berlin, den 21. März 1939, *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945. Serie D (1937–1945)*, Band VI, Baden-Baden: Imprimerie Nationale, 1956, s. 58–60.

⁵⁸ Piotr Łossowski, „Zabór Kłajpedy przez III Rzeszę 20–23 marca 1939 r.“, s. 105.

⁵⁹ “Week’s News Events See Memel Fall to Reich”, *The Philadelphia Inquirer* (Philadelphia, Pennsylvania, USA), March 26, 1939, p. 30.

⁶⁰ George E. Kidd, “Fleet Takes Hitler To Memel As Troops Occupy Seized City”, *The Miami Herald* (Miami, Florida, USA), March 23, 1939, p. 1; [George E. Kidd], “Nazi Troops Man New Land; Jews Trapped”, *Orlando Morning Sentinel* (Orlando, Florida, USA), March 23, 1939, p. 1.

doje, aišku, turėjo būti kitaip. Tai galėjo tapti vienu iš motyvų Hitleriui asmeniškai vykti į atgautą uostamiestį prie Baltijos jūros entuziastingam susitikimui ir propagandiniam „Mėmelio išvaduotojo“ imidžui.

Kovo 22 d., kai ryte viešai pranešta apie Lietuvos vyriausybės sprendimą priimti vokiečių reikalavimą atiduoti Klaipėdos kraštą, Hitleris po pietų išvyksta iš Berlyno į Svine-miundės uostą prie Baltijos jūros, o vakare šarvuotu kreiseriu „Deutschland“, lydimas karo laivų eskadros, išplaukia į Karaliaučių (Kionigsbergą). Iš ten kovo 23 d., dar prieš 10 val. ryto, jūra pasiekia Klaipėdos uosto prieigas. Itin didelio kreiserio svorio ir gabaritų laivas negalėjo priartėti arčiau kranto, dėl to buvo paruoštas torpedinis kateris „Leopold“, ant kurio borto puikavosi stambios raidės „LP“. Jis turėjo Hitlerį su palyda atgabenti prie uosto krantinės. Taip ir įvyko, išsilaipinimas buvo užfiksuotas filmuotuose kadruose. Ta filmuota medžiaga dabar prieinama ir internete, pavyzdžiui, *YouTube* platformoje.

2 pav. Laikraštyje „*San Francisco Chronicle*“ paskelbta kartografinė schema, kurioje parodytas Hitlerio kelionės jūrinis maršrutas į Mėmelį. Apačioje ironiškas užrašas: „Savanoriškas pasidavimas buvo daug mažiau varginantis“. Taip pat pažymėta Tilžė (*Tilsit*), iš kurios sausuma į kraštą įsiveržė „naciai“⁶¹

Įdienojus, kai Hitleris jau buvo kiek atsigavęs po varginančios naktinės kelionės jūra, o mieste jau laukė Vokietijos kariuomenė ir pasiruošta triumfo iškilmėms, fiureris, pasak AP pranešimo, 14 val. 2 min. torpediniam kateriui prisišvartavus uoste, po 2 minučių išsilaipina ir priėmęs sveikinimus 14 val. 11 min. sėda į jo laukiantį atvirą automobilį ir miesto gatvėmis vyksta į Teatro aikštę (*Theater Platz*), sveikinamas šaligatviuose stovinčių vietinių gyventojų.

Užsienio spaudoje net pasirodė nuotrauka su užrašu: „Mėmelio merginos saliotuoja

⁶¹ “Review of the Week”, *San Francisco Chronicle* (San Francisco, California, USA), March 25, 1939, *This World*, p. 8.

Hitleriui“. Sprendžiant iš nuotraukos, tai buvo klaipėdiškės su lietuvininkų tautiniais iš-eiginiais drabužiais, turėjusiais savitų bruožų Mažosios Lietuvos ir Klaipėdos krašto teri-torijoje.

3 pav. Klaipėdiškės merginos tautiniais kostiumais per Adolfo Hitlerio triumfo vizitą jų mieste saliuotuoja nacių pasveikinimo gestu⁶²

Teatro aikštę Hitleris pasiekė 14 val. 16 min., kur išlipa ir džiūgaujant susirinkusiai mi-niai su palyda eina į Teatro pastatą. Balkone 14 val. 24 min. jis pasirodo su E. Noimanu (*Ernst Neumann*) ir keliais kitais asmenimis. 14 val. 31 min. Hitleris pradeda savo kalbą iš balkono⁶³. Ji truko 8 minutes⁶⁴. 14 valandą 39 min. fiureriui baigus kalbą dar buvo en-tuziastingai giedami vokiečių nacionaliniai himnai⁶⁵. Tuo metu, kaip žinoma, jų buvo du. Tai, visų pirma, valstybinis himnas „*Das Lied der Deutschen*“, jo pirmajame posme girdime *Memel'io* vardą, kurį šiuo atveju reikia suprasti kaip Nemuno upės vokišką pavadinimą. Ši daina, tapusi Vokietijos nacionaliniu himnu, dėl jos pirmosios eilutės dažnai spaudoje dar buvo vadinama „*Deutschland über alles*“. Pirmasis posmas, kuriuo paprastai NS Vokieti-joje atliekant šį himną ir apsiribodavo, baigiasi šiomis eilutėmis: „*Von der Maas bis an die*

⁶² "Memel Girls Salute Hitler", *Oklahoma Live Stock News* (Oklahoma City, Oklahoma, USA), April 10, 1939, p. 4.

⁶³ "Nazi Troops Enter Memel", *Biddeford Daily Journal* (Biddeford, Main, USA), March 23, 1939, p. 1, 4.

⁶⁴ "Hitler's Day In Memel", *The Manchester Guardian* (Manchester, Great Britain), March 24, 1939, p. 11.

⁶⁵ "No Nation Can Split Germany, Says Hitler in Memel Welcome Speech", *The Bellingham Herald* (Bellingham, Washington, USA), March 23, 1939, p. 1.

Memel, / *Von der Etsch bis an den Belt* –, / *Deutschland, Deutschland über alles, / Über alles in der Welt!*“. Čia „die Memel“ (mano paryškinta) paminėta geografinė prasme toliausia Vokietijos rytinė riba. Taip ji buvo suprantama 1841 m., kai šias eiles sukūrė germanistikos profesorius A. H. Hofmanas (*August Heinrich Hoffmann von Fallersleben*).

O antruoju nacionaliniu himnu NS Vokietijoje laikyta paprastai po valstybinio himno iš karto atliekama nacionalsocialistų šturmo dalinių kovinė daina „*Horst-Wessel-Lied*“. Iš spaudos pranešimų galima suprasti, kad buvo sugiedoti abu tie nacionaliniai himnai: valstybinis ir partinis. Po to iškilmės bei šventė tęsėsi iki vakaro, bet fiureris ilgai mieste neužsibuvo. Po pasirodymo Teatro aikštėje jis dar trumpam išvyko į miesto viešbutį „*Victoria*“, kuriame išvakarėse buvo įsikūręs H. Himlerio (*Heinrich Himmler*) vadovaujamas operatyvinis štabas, perėmęs miesto kontrolę užtikrinant saugumą.

Tepadaręs 2 valandų trukmės vizitą uostamiestyje Hitleris išplaukė, pasak AP korespondento, nežinoma kryptimi⁶⁶. Galimo lenkų nusileidimo Ribentropo kovo 21 d. ultimatyvių reikalavimų atveju neatmestina minėto lenkų istoriko Bončyko išsakyta mintis, kad buvo ketinama Hitleriui su karo laivynu grįžtant atgal įplaukti į Dancigo įlanką ir išsilapinus mieste paskelbti apie „*freistato*“ taikų sugrįžimą į Reichą. Jei lenkai būtų tuo klausimu nusileidę, galėjo pasikartoti į Lietuvos atvejį panašus variantas, kai šalis tam kartui išsaugo nepriklausomybę ir pagrindinę valstybės teritoriją, sutikdama atiduoti kelis procentus savo teritorijos kaimyninei didelei, stipriai valstybei. Tiesą sakant, Dancigo „*freistatas*“ Lenkijai net nepriklausė, tačiau eksteritorinis koridorius, kurio reikalavo Berlynas susisiekimui su Karaliaučiumi sausuma, jau būtų reiškęs kad ir nedidelės, bet vis dėlto Lenkijos valstybės teritorijos atidavimą.

4 pav. Cincinnatije (JAV) leisto dienraščio „*The Cincinnati Enquirer*“ 1939 m. kovo 24 d. straipsnio antraštė „Hitleris per dviejų valandų vizitą pasveikina Mėmelį sugrįžus į Reichą“⁶⁷

Yra žinoma, kad Ribentropas jau kovo 20 d. reikalavo, kad Urbšys tuoj pat pasirašytų Klaipėdos krašto perdavimo Vokietijai aktą, o jau po to Lietuvos vyriausybei esą liktų jį tik patvirtinti. Urbšiui pavyko nuo to išsisukti paaiškinus, kad jis neturi tokių įgaliojimų ir turi grįžti į Kauną dėl sprendimo priėmimo aukštesniu lygiu. Kovo 21 d. ir 22 d. vokiečių diplomatija toliau spaudė Kauną kuo greičiau išspręsti šį klausimą. Jau kovo 22 d. rytą visos Vokietijos radijo stotys specialioje laidoje pranešė, kad Lietuva sutinka atiduoti „*Memellandą*“ Reichui, buvo išleisti specialūs apie tai informuojantys Vokietijos rytinių laikra-

⁶⁶ "Hitler Welcomed Wildly By Memel", *The Sun* (Baltimore, Maryland, USA), March 24, 1939, p. 8.

⁶⁷ "Hitler Welcomes Memel Into Reich In Two-Hour Visit", *The Cincinnati Enquirer* (Cincinnati, Ohio, USA), March 24, 1939, Friday Morning Final Edition, p. 2.

čių vėlesni leidimai⁶⁸. Vokiečiai net atsiuntė lėktuvą, kuris operatyviai kovo 22 d. pavakare atskraidino Urbšį į Berlyną, kad šis dar tos dienos data vėlai naktį pasirašytų sutartį. Tokia vokiečių skuba atkreipė sovietų pasiuntinio Kaune dėmesį. Jis, nors ir nežinodamas užkulisinių vokiečių planų, ne be pagrindo spėjo, kad tas skubotumas kažkaip susijęs su Vokietijos politika Lenkijos atžvilgiu⁶⁹.

Vokiečių skuba matosi ir juridinėje srityje. 1939 m. kovo 23 d. Vokietijos oficialiame įstatymų skelbimų spaudos organe „Reichsgesetzblatt“ buvo atspausdintas fiurerio ir reichskanclerio Adolfo Hitlerio laive pasirašytas įstatymas apie „Memellando“ įjungimą į Vokietijos Reicho sudėtį, apačioje nurodant ir kitų aukšto rango valstybės pasirašiusių pareigūnų – Friko (Frick), Geringo (Göring), Ribentropo (Ribbentrop) ir dr. Lamerso (Lammers) pavardes⁷⁰. Tokia buvo įprasta teisinė tvarka, jog skelbiant oficialiai Reicho įstatymą turėjo būti nurodoma daugiau patvirtinančių parašų.

Iš nuotraukų žinoma, kad laive „Deutschland“ kartu su Hitleriu plaukė daktaras Lammersas (Dr. Hans Lammers) – Reicho kanceliarijos šefas⁷¹. Nei Geringo, nei Ribentropo tame laive kartu su Hitleriu nebuvo. Jie Klaipėdoje apskritai nepasirodė. Lenkų istoriko S. Mikulčiaus teigimu, Vokietijos vidaus reikalų reichsministras Vilhelmas Frikas (Wilhelm Frick) bei Prūsijos gauleiteris Erichas Kochas į Klaipėdą atvyko sausuma iš Rytprūsių apie vidurnaktį iš kovo 22-osios į 23-iąją⁷². P. Žostautaitė, pasirėmusi tuometine Lietuvos spauda, apie jų atvykimą teigia kitaip, esą kovo 23 d. 7 val. ryto E. Noimanas automobiliu išvyko į Tilžę pasitikti Vilhelmo Friko ir E. Kocho, o po kelių minučių automobilių virtinė įvažiavo į Klaipėdos kraštą⁷³.

Iš tikrųjų dar kovo 22 d. vakare į Klaipėdą atvyko Vokietijos policijos šefas H. Himleris su savo pavaduotoju K. Daliuge (Kurt Daluge), lydimi dviejų šturmo dalinių motorizuotų kuopų ir uniformuotų policininkų. Jie vėlai vakare perėmė operatyvinę valdžią mieste iš vietinių vokiečių, turėjo vadovauti užtikrinant tvarką prieš atplaukiant fiureriui ir pasirengti triumfo iškilmėms. O minėtas Frikas, užsienio korespondentų pranešimu, kovo 23 d. rytą lydėjo iš Tilžės į Klaipėdos kraštą įvygiavusią sausumos kariuomenę su saulėje

⁶⁸ „Danzig Celebrates Cession of Memel“, *The Manchester Guardian* (London, Great Britain), 23 March 1939, p. 16.

⁶⁹ Докладная записка временного поверенного в делах СССР в Литве Н. Г. Позднякова наркому иностранных дел М. М. Литвинову „К захвату Клайпеды (Мемеля)“, 1939 г. апреля 3, Каунас“, *СССР и Литва в годы второй мировой войны*, Т. 1, СССР и Литовская Республика (март 1939–август 1940 гг.): Сб. док. / Ин-т истории Литвы, всеобщей истории РАН; сост. А. Каспаравичюс и др., Вильнюс: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006, c. 76.

⁷⁰ „Gesetz über die Wiedervereinigung des Memellandes mit dem Deutschen Reich. Vom 23. März 1939“, *Reichsgesetzblatt*, Teil I, Berlin, den 23. März 1939, Nr. 54, s. 559–560.

⁷¹ „20 photos for Hans Lammers“, *Hitler Archive. A biography in pictures*, <https://www.hitler-archive.com/index.php?t=Hans%20Lammers>. Ten patalpintos dvi Lamersą užfiksavusios nuotraukos, darytos 1939 m. kovo 23 d. jam laive plaukiant kartu su Hitleriu.

⁷² Sergiusz Mikulicz, *op. cit.*, p. 248.

⁷³ Petronėlė Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939*, p. 336.

5 pav. Vokietijos motorizuoto karinio dalinio sutikimas Klaipėdoje. Gyventojai saliotuoja pakėlę dešinę ištįstą ranką, berniukai laiko mažas vėliavėles su svastika, o šarvuotos ratinės karinės priemonės įgulos narys atiduoda pagarbą miestiečiams, pridėjęs ranką prie kepurės*

* "The March Into Memel", *Birmingham Gazette* (Birmingham, Great Britain), 25 March, 1939, 6 A.M. Edition, p. 14.

blyksinčiais šalmais ant galvų⁷⁴. Klaipėdos miesto gatvėse Frikas pasirodė atvirame automobilyje 9 val. 25 min. ryto⁷⁵.

Užsienio spaudoje pasirodė ne viena nuotrauka užfiksavusi, kaip džiaugsmingai gyventojai sutinka Vokietijos karines pajėgas. Reikia atsižvelgti į tai, kad kovo 23 d. į Klaipėdą atvyko nemažai žmonių ir iš Tilžės Rytų Prūsijoje pasižiūrėti iškilmų, kuriose turėjo pasirodyti pats fiureris⁷⁶. Jo atvykimo dieną Klaipėdoje viešąją tvarką miesto gatvėse jau palaikė iš Rytų Prūsijos išvakarėse atvykę uniformuoti policininkai su užkištomis už skersinio dirželio gėlių puokštelėmis, užfiksuoti filmuotuose kadruose (6 pav.).

Nors Klaipėdos krašto perdavimo aktas Berlyne buvo pasirašytas kovo 22 d. prieš vidurnaktį, tačiau nemažai užsienio laikraščių parašė, kad Mėmelio krašto okupacija įvyko kovo 23 d., kai į kraštą įžengė Vokietijos sausumos kariuomenė, o uostamiestyje išsilaipino karinio jūrų laivyno jūreiviai. Be to, tą dieną virš miesto praskrido vokiečių karo lėktuvų eskadrilės. Jos praskrido virš miesto ir kovo 22 d., nors tada dar buvo be atpažinimo ženklų, tačiau AP pranešime išreikšta nuomonė, jog tai tikriausiai vokiečių lėktuvai⁷⁷.

Taigi Vermachto (*Wehrmacht*) sausumos kariuomenė (*Heer*), karo laivynas (*Kriegsmarine*) ir karinės oro pajėgos (*Luftwaffe*) įsiveržė į Klaipėdos kraštą iš sausumos, jūros ir oro kovo 23 d. Bet jau kovo 22 d., traukiantis Lietuvos kariuomenei ir evakuojant lietuviškas įstaigas, valdžia Klaipėdoje buvo perimama remiantis vietinėmis vokiečių pajėgomis,

⁷⁴ "Hitler Receives Ovation In Memel", *Public Opinion* (Chambersburg, Pennsylvania, USA), March 23, 1939, Franklin Repository, p. 11.

⁷⁵ "Memel", *The Asheville Times* (Asheville, North Carolina, USA), March 23, 1939, p. 1, 5.

⁷⁶ „Hitler in Memel mit Begeisterung begrüßt“, *Tägliche Omaha Tribüne* (Omaha, Nebraska, USA), den 23. März 1939, s. 1.

⁷⁷ "German Storm Troops, Memel Nazis Taking Over Lithuanian Port", *The Brantford Expositor* (Brantford, Canada), March 22, 1939, p. 1.

6 pav. Filmuotos medžiagos kadras užfiksavęs momentą, kai iš Rytų Prūsijos į Klaipėdą viešajai tvarkai palaikyti atvykę vokiečių policininkai 1939 m. kovo 23 d. gatvėje užvertę galvas stebi praskrendančią virš miesto vokiečių karo lėktuvų eskadrilę*

* „Memel. 22–23 März, 1939“. Filmchronik, *You Tube*, Jun 4, 2018,

https://www.youtube.com/watch?v=EQfmTT4_BiU

vietinėmis šturmo grupių formuotėmis, kurios užėmė radijo stotį, paštą ir kitas viešąsias įstaigas. Be to, vakare iš Tilžės Rytų Prūsijoje per Karalienės Luizės tiltą į kraštą patraukė motorizuoti šturmo grupių daliniai ir vokiečių policininkai, įskaitant slaptosios policijos (gestapo) tarnautojus. Greitai pasijuto atvykusių gestapininkų veikla, buvo areštuoti lietuviai, laikyti „nepatikimais“⁷⁸. Užsieniečiams svečiams Klaipėdos viešbučiuose įsakyta skubiai atlaisvinti numerius, juose turėjo apsistoti aukšti Vokietijos pareigūnai⁷⁹.

Istorikė P. Žostautaitė yra pažymėjusi, kad Vokietija įvykdė išankstinę okupaciją 1939 m. kovo 22 d. „dar esant nepasirašytai Lietuvos-Vokietijos sutarčiai dėl Klaipėdos krašto perdavimo Vokietijai“⁸⁰. Amerikos spaudoje jau kovo 22 d. rašyta, kad Vokietijos šturmo daliniai, įsiveržę iš Tilžės Rytų Prūsijoje, okupavo užgrobtą teritoriją⁸¹. Reguliariosios sausumos kariuomenės daliniai buvo įvesti kovo 23-ąją, tos dienos ryte iš Tilžės kirtę buvusią sieną už Karalienės Luizės tilto. Tą dieną Klaipėdos uoste taip pat išsilaipino Vokietijos karinio laivyno jūreiviai, pražygiavę parade miesto gatvėmis.

Nors, kaip minėta, Vokietijos įstatymas dėl Mėmelio krašto įjungimo į Reicho sudėtį oficialiai buvo pasirašytas kovo 23 d., tačiau jo įsigaliojimas įstatyme nurodomas irgi

⁷⁸ „Hitler in Memel mit Begeisterung begrüßt“, *Tägliche Omaha Tribune* (Omaha, Nebraska, USA), den 23. März 1939, s. 1.

⁷⁹ *Ibid.*

⁸⁰ Petronėlė Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939*, p. 366.

⁸¹ „Hitler Adds Memel to Reich, Storm Troops Occupy Seized Area“, *The Buffalo Times* (Buffalo, New York), March 22, 1939, Home Edition, p. 6.

7 pav. Klaipėdos mergina, 1939 m. kovo 23 d. priejusi prie gatvės pakraštyje iškilmingai išsirikiavusių vokiečių, kareivių vienam jų už diržo užkiša gėlių puokštelę*

* "Masters of their Fate", *Birmingham Gazette* (Birmingham, Great Britain), 25 March, 1939, 6 A.M. Edition, p. 14

nuo kovo 22 d. Pagal jį buvęs Klaipėdos kraštas tapo Prūsijos, jos Rytų Prūsijos provincijos dalimi, o kaip žemesnio lygmens administracinė teritorija priskirtas Gumbinės valdymo sričiai (vok. *Regierungsbezirk Gumbinnen*). Čia vadovautasi 1918 m. buvusia teritorinio administracinio suskirstymo padėtimi, t. y. dar iki Klaipėdos krašto suformavimo ir atskyrimo nuo Vokietijos 1919 m. pagal Versalio taikos sutartį. Taigi Hitlerio ir kitų NS Vokietijos aukščiausio lygio vadovų bei kariškių kojos kovo 23 d. į Klaipėdos uostamiesčio žemę įžengė ne kaip į „niekieno kraštą“ (vok. *Niemandland*), t. y. laikinai niekam nepriklausančią teritoriją, o jau kaip į pačios Lietuvos atsisakytą ir juridiškai apiformintą Vokietijos Reicho žemę, sujungtą su Prūsija kaip Gumbinės valdymo srities administracinį tęsinį. Autonominio Klaipėdos krašto nebeliko ir jis niekada jau nebuvo atkurtas administracine tvarka.

Juridinio pagrindo teisėtumo formavimas galėjo būti viena iš priežasčių, kodėl Vokietijos diplomatija taip skubino Kauną priimti ultimatyvų reikalavimą ir skubėjo dar 1939 m. kovo 22 d. data įforminti dvišalę sutartį, pagal kurios pirmąjį straipsnį „Versalio sutartimi nuo Vokietijos atskirtas Klaipėdos Kraštas, skaitant nuo šios dienos, vėl sujungiamas su Vokietijos Reichu“. Vos pasirašius sutartį, kovo 23 d. 1 val. 30 min. nakties Ribentropas apie tai iš Berlyno radiograma informavo Hitlerį, kuris jau plaukė Mėmelio link ir būtent laive

8 pav. Vokietijos karinio laivyno jūreiviai žygiuoja Klaipėdoje 1939 m. kovo 23 d.*

* "The March Into Memel," Birmingham Gazette (Birmingham, Great Britain), 25 March, 1939, 6 A. M. Edition, p. 14.

pasirašė minėtą įstatymą, jo pabaigoje netgi nurodžius pasirašymo vietą ir datą: „*An Bord des Panzerschiffes „Deutschland“, den 23. März 1939*“.

Atrodo, kas čia tokio, juk kovo 23 d. data dėdamas parašą po įstatymu apie „*Memellando*“ įjungimą į Vokietijos Reicho sudėtį Hitleris galėjo nurodyti, jog jis ir įsigalioja nuo tos dienos. Bet ne, įsigaliojimas nurodytas diena anksčiau, t. y. nuo trečiadienio (kovo 22 d.) nei įstatymas pasirašomas ir paskelbiamas ketvirtadienio data (kovo 23 d.), ir tai nėra įprasta teisės požiūriu. Be to, atrodo, tas *Reichsgesetzblatt* kovo 23 d. numeris (Nr. 54) pardavime realiai pasirodė tik kovo 24 d., t. y. tik tada tapo viešai prieinamas ir skaitomas. Mat būtent tą šio oficialaus įstatymų skelbimo leidinio pasirodymo dieną (penktadienį) nurodė savo pranešime iš Berlyno Londono dienraščio „*The Daily Telegraph*“ korespondentas⁸². Tai reikštų, jog tik penktadienį viešai tapo žinomas įstatymas, pagal kurį Klaipėdos krašto nebeliko jau nuo trečiadienio, o jo teritorija atsidūrė Vokietijos Reiche, Prūsijos Gumbinės valdymo srityje.

Toks skubotumas, sutvarkant visus reikalus dar iki šeštadienio, galėjo būti ir vokiečių politinis išskaičiavimas. Mat Vakarų spaudoje pirmadienį (kovo 20 d.) ir antradienį (kovo 21 d.) jau buvo pasirodę pranešimų, jog Klaipėdos krašto oficialaus prijungimo prie Vokietijos tikimasi savaitgalį (šeštadienį, t. y. kovo 25 d.), kai į pirmąjį iškilmingą posėdį susirinks

⁸² "Crowds Cheer Hitler's Return To Berlin", *The Daily Telegraph and Morning Post* (London, Great Britain), March 25, 1939, p. 16.

naujai išrinktas Klaipėdos krašto seimelis⁸³. Susirinkti būtent tą dieną dar kovo 16 d. buvo duotas Lietuvos gubernatoriaus Klaipėdos krašte leidimas. Taigi savaitės pradžioje atrodė, jog iki įvykio šeštadienį dar liko veikti keturios-penkios dienos.

Tuo tarpu Britų vyriausybė, atmetusi Sovietų Sąjungos pasiūlymą dėl Vokietijos agresyvių veiksmų sušaukti šešių Europos valstybių konferenciją, savo ruožtu pirmadienio vakare (kovo 20 d.) paviešino iniciatyvą per 48 valandas parengti, suderinti ir paskelbti kelių Europos valstybių pareiškimą, kuriame būtų pasmerktas Vokietijos įvykdytas Čekoslovakijos absorbavimas ir nepripažįstamas jo teisėtumas. Kartu siekta deklaruoti pasipriešinimą bet kokiam naujam Vokietijos agresijos aktui ir išreiškiamas pasiryžimas pastoviai konsultuotis visoms suinteresuotoms valstybėms ir organizuoti bendrą akciją pavojaus atveju⁸⁴. Taip siekta skubiai perspėti Vokietiją dėl naujos agresijos, mat buvo baiminamasi, kad Hitleris, „paimdamas“ Mėmelį, po to Lietuvą pavers protektoratu⁸⁵, „prigriebs“ ir Dancigą, savo interesams gali pajungti Rumuniją ar ir kitas Balkanų valstybes. Ir apskritai buvo neaišku, kokie gali būti jo tolimesni žingsniai.

Tuo tikslu diplomatiniais kanalais Prancūzijai, Rusijai (SSRS) ir Lenkijai kovo 21 d. buvo perduotas bendros deklaracijos teksto pirminis variantas, kuriame numatoma, jog šios keturios valstybės „turėtų betarpiškai konsultuotis bet kokios tolesnės politinės agresijos atveju“. Taip faktiškai pasiūlyta britų, prancūzų, rusų, lenkų konsultacinio pakto idėja, reaguojant į Hitlerio maršą rytų link⁸⁶. Prie bendro paneuropinio antihitlerinio bloko dar tikėtasi pritraukti Rumuniją bei kitas Balkanų pusiasalio valstybes. Britų spaudoje apie šią iniciatyvą pranešta kovo 21 d., o dėl laiko juostų skirtumų JAV spaudoje apie tai suspėta pranešti dar kovo 20 d., pateikiant informaciją dar keletą dienų po to.

Viename iš Amerikos laikraščių po antraštėmis apie tai, kad „naciai“ paima daugiau teritorijų, o Mėmelis yra atiduotas, trečiadienį (kovo 22 d.) pasirodė paantraštė: „Mėmelio naujienų blykstelėjimui pasipriešinusios nacijos skuba ragindamos pateikti deklaraciją“⁸⁷. Kadangi Vokietija tiesiog žaibiškai ir net atgaline data Klaipėdos kraštą teisiniu požiūriu prijungė tą patį trečiadienį, kai Lietuvos užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys su pasiuntiniu Berlyne Kaziu Škirpa trečiadienį prieš pat vidurnaktį pasirašė Klaipėdos

⁸³ "Hitler Troops Expected to March Into Territory Soon; Officials in Parley", *Monrovia News-Post* (Monrovia, California, USA), March 20, 1939, p. 1; Frederick Kuh, "President Of France Visits Great Britain / Plans For Nine Power "Stop Hitler" Bloc Speeded", *The Daily News-Times* (Neenah-Menasha, Wisconsin, USA), March 21, 1939, p. 1; Frederick Kuh, "Formal Note Sent To Nazi Officials Includes Protest", *Greenville Daily Advocate* (Greenville, Ohio, USA), March 21, 1939, p. 3.

⁸⁴ "British Proposes 'Stop Hitler' conferences", *Monrovia News-Post* (Monrovia, California, USA), March 20, 1939, p. 1.3; "9 Powers Together On Issue", *The Piqua Daily Call* (Piqua, Ohio, USA), March 21, 1939, p. 1, 5.

⁸⁵ Frederick Kuh, "Stop Hitler Effort Left to Three Nations", *Capital Journal* (Salem, Oregon, USA), March 22, 1939, p. 1.

⁸⁶ Frederic Kuh, "Britain Advances 'Consultation' Pact", *The Nebraska Daily News-Press* (Nebraska City, Nebraska, USA), March 22, 1939, Mail Edition, p. 2.

⁸⁷ "Opposing Nations Hasten On Urging Basis to Make Declaration as Memel News is Flashed", *Daily Republican-Register* (Mount Carmel, Illinois, USA), March 22, 1939, p. 1.

krašto perdavimo aktą, pasaulis buvo pastatytas prieš įvykusį faktą. Taip sumenkintas potencialiai galimas kelių valstybių tarptautinės išpėjamosios „antiagresinės deklaracijos“ efektyvumas. Mat jei ir būtų pavykę kovo 23 d. kelioms Europos valstybėms paskelbti bendrai suderintą Vokietiją dėl agresyvių veiksmų smerkiančią deklaraciją, į tai Berlynas galėjo atsakyti, jog Lietuva dar „vakar savo noru“ perdavė Klaipėdos kraštą, kuris jau nuo kovo 22 d. teisėtai yra Reicho sudėtyje ne tik pagal dvišalę sutartį, bet ir pagal Vokietijos reichskanclerio pasirašytą įstatymą.

Klaipėdos krašto VI kadencijos seimelis, kuriame beveik visi 1938 m. gruodį išrinktieji deputatai buvo vietiniai Klaipėdos krašto vokiečių nacionalsocialistai, į savo pirmąjį ir paskutinį posėdį susirinko irgi nelaukdamas savaitgalio. Teko matyti netgi skelbtą spaudoje nuotrauką, kurioje to seimelio (*Landtago*) nariai 1939 m. kovo 22 d., t. y. trečiadienio vakare, iškilmingame posėdyje atsistoję, vieningai iškėlę dešinę ranką į priekį saliotuoja kaip pergalės manifestacijos ženklą, kuris nacionalsocialistų gestikuliacijoje paprastai siejamas su šūkiu „*Heil Hitler!*“ ir „*Sieg Heil!*“⁸⁸. Laikraščio užrašas po nuotrauka skelbė: „Memellando Landtago šventinis posėdis, kuriame dr. Noimanas (Neumann) proklamuoja Memellando išvadavimą“⁸⁹. Tas šventinis posėdis baigėsi dalyviams sudainavus „*Deutschland über alles*“⁹⁰.

Pasak spaudos pranešimų, iš keturių lietuvių, išrinktų į tą seimelį, tame posėdyje dalyvavo tik vienas. Posėdį stebėjęs Latvijos generalinis konsulas Klaipėdoje J. Seskis (*Jānis Seskis*) nurodo, kad tas vienintelis dalyvavęs deputatas lietuvis buvo dr. Pajaujis. „Kaip galėjau suprasti, jis buvo paruošęs kažkokią kalbą, bet aplinkybės buvo tokios, kad jis pats suprato geriau neišstoti,“ – rašė latvis⁹¹. Jis pastebėjo tam tikrą juridinę seimelio susirinkimo prasmę, kadangi buvo paskelbta, „kad kraštas pajungtas Vokietijai ir jau tą patį vakarą Vokietijos kariuomenės dalys galėjo atvykti į kraštą kaip į Vokietijos sudėtinę dalį“⁹². Vokietijos motorizuoti šturmo daliniai iš tikrųjų jau vakare atvyko į Klaipėdą, bet jų konkrečios organizacinės priklausomybės užsienio spaudoje neteko užtikti.

Įvykių chronologija rodo, kad nuo kovo 20 d. vidurio, kai Urbšiui buvo išsakytas ultimativus reikalavimas, nepraėjus nė 48-ioms valandoms Klaipėdos krašto teritorija teisiškai jau buvo Vokietijos Reicho sudėtyje ir to krašto kaip administracinio vieneto nebeliko. Skaičiuojant tiksliai, kovo 21-osios pilną parą sudaro 24 valandos, o kovo 22-oji prasideda nuo vidurnakčio, taigi po vidurnakčio kovo 22-ąją pagal minėtą Hitlerio laive pasirašytą įstatymą Klaipėdos krašto teritorija jau priklausė Vokietijos Reichui. Pridėkime pusę kovo 20-osios paros po žodinio ultimatumo, nes Urbšį Ribentropas priėmė dienos metu „priešpiet“, o

⁸⁸ *Danziger Neueste Nachrichten* (Danzig), 24. März 1939, Nr. 71, 1. *Beilage der Danziger Neueste Nachrichten*, s. 5.

⁸⁹ *Ibid.*

⁹⁰ „Memel Nazis Decree Union“, *The Gazette* (Montreal, Canada), March 23, 1939, p. 16.

⁹¹ Ēriks Jēkabsons, *op. cit.*, p. 181.

⁹² *Ibid.*

vizitas truko apie valandą⁹³. Pagal vokišką šaltinį, Urbšį Ribentropas priėmė 12 val. 15 min. ir kalbėjosi su juo iki 13 val. dienos⁹⁴. Juozo Urbšio teigimu, jis buvo iškviestas priėmimui pas Ribentropą 12-ai valandai dienos, bet atvykęs laiku turėjo pralaukti priėmimo kambaryje apie 20 minučių⁹⁵. Taigi realus priėmimo laikas iš esmės sutampa tiek pagal vokišką, tiek pagal lietuvišką šaltinį. Vadinasi, iš viso tai sudaro apie 36 valandas. Tai rodo, jog Klaipėdos kraštas buvo atplėštas nuo Lietuvos ir prie Vokietijos formaliai teisiškai prijungtas maždaug per pusantros paros po ultimatumo, išsakyto kovo 20-osios vidurdienį.

Grįžtant prie kovo 21 d. britų pasiūlymo dėl konsultacinio pakto, tai į jį Lenkija pažiūrėjo skeptiškai, išreikšdama norą sudaryti konkrečią karinę konvenciją, o neapsiriboti įprastomis diplomatinėmis konsultacijomis⁹⁶. Reikėjo jau kariškai, skubiai telkti rezervus, o ne tik reikšti gilų susirūpinimą. Grėsmingų įvykių akivaizdoje, kai atsirado lenkų nuogaštavimų, jog vokiečių karo laivynas su pačiu fiureriu, plaukdamas į Mėmelį ar iš jo, gali agresyviai įplaukti ir į Dancigo uostą, o Vakarų spaudoje pranešinėta apie „nacių maršą palei Baltijos jūros krantą“, Lenkijos vadovybė nesutiko daryti teritorinių nuolaidų vokiečiams. O kovo 23 d. net pradėjo dalinę karinę mobilizaciją. Hitleris kovo 24 d. grįžęs iš prijungto Mėmelio į Berlyną turėjo suprasti, jog valios ir jėgos demonstravimas, sprendžiant Klaipėdos priklausomybės klausimą vokiečių naudai, neatnešė sėkmės lenkų atžvilgiu, o šantažo politika Lenkijos atžvilgiu nepavyko.

Antroji straipsnio dalis – kitame 2025 m. žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ numeryje

⁹³ „Urbšio apsilankymas pas Ribbentropą“, *Lietuvos aidas*, 1939 m. kovo 21 d., rytinė laida, p. 1.

⁹⁴ „Unterredung zwischen dem Reichsminister des Auswärtigen und dem Litauischen Aussenminister Urbšys, am 20. März 1939 von 12 Uhr 15 bis 13 Uhr“, *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945. Serie D (1937–1945)*, Band V., Baden-Baden: Imprimerie Nationale, 1956, s. 435–436.

⁹⁵ „Lietuvos užsienio reikalų ministro Juozo Urbšio 1939-03-20 visai slapta *pro memoria* apie pasikalbėjimą su Vokietijos užsienio reikalų ministru Joachimiu von Ribbentropu, kurio metu Lietuvai buvo pateiktas žodinis ultimatumas dėl Klaipėdos grąžinimo Vokietijai“, *Klaipėdos problema Lietuvos užsienio politikoje 1919–1940 m.*, p. 1130.

⁹⁶ Frederic Kuh, „Britain Advances ‘Consultation’ Pact“, *The Nebraska Daily News-Press* (Nebraska City, Nebraska, USA), March 22, 1939, mail edition, p. 2.

Arūnas Vyšniauskas

Detachment of the Klaipėda Region from Lithuania in 1939 – a catalyst for the Second World War?

Summary

In the complex sequence of events, historians often refer to the fact of the enforced detachment of the Klaipėda region from Lithuania and its annexation to Germany in March 1939, without dwelling on it too much, focusing more on the Austrian Anschluss of 1938, the Munich Conference of 1938, and the destruction of Czechoslovakia, with its fateful moments in mid-March 1939.

The Klaipėda case, however, is particularly worth mentioning because it represented the last territorial expansion of the German Reich before the war, and it took place without a direct military confrontation, as Lithuania acquiesced to an ultimatum from Berlin. The German invasion of Poland on 1 September 1939, which turned into a world war, overshadowed the extraordinary significance of the annexation of the Klaipėda region to the Reich on 22 and 23 March 1939 in the chain of fateful pre-war events. Here, foreign historians focus on the escalating tensions between Germany and Poland over the German ferry Danzig and the demands for an extraterritorial corridor to East Prussia, the political approximation between Germany and the Soviet Union that led to the so-called Molotov-Ribbentrop Pact, etc. By using the term catalyst in the title of this article, and by arguing figuratively for the use of this resonant word in the article itself, we aim to underline the extraordinary international significance of the Klaipėda (Memel) issue for the further acceleration of the course of events.

This had far-reaching implications for the wider international scene of the time. An examination of the media and other historical sources from the Western democracies in 1939 reveals that the NS Germany's harsh ultimatum solution to the Klaipėda problem and its threat to use its military forces against a small neighbouring country for an invasion deep into Lithuania accelerated the preparations of other European states for the inevitable armed conflicts and played an important role in the shaping of the fate of the whole geopolitical area between Germany and the USSR. Ultimately, it contributed to the subsequent agreements on the division of spheres of influence between the two totalitarian powers.

Keywords: Klaipėda region, genesis of the Second World War, the Baltic states, Germany, Poland, USSR, Great Britain, 1939.

Neginkluoto pasipriešinimo sovietmečio Vilniuje ypatybės

Valdemaras Klumbys

Lietuvos istorijos institutas

✉ klumbys@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5130-0308>

Šiame straipsnyje analizuojamos neginkluoto pasipriešinimo Vilniuje ypatybės, aiškinamasi, kuo jis išsiskiria visos Lietuvos kontekste, ieškoma tokio skirtumo priežasčių bei pasekmių. Didžiausias dėmesys skiriamas 6-ajam ir 8-ajam dešimtmečiams, kai pasipriešinimo veikla matoma ryškiausiai. Daroma prielaida, kad „sostinės oras“ – specifinė valstybės politika sostinėje – skatino gyventojus labiau prisitaikyti, ieškoti nuosaikesnių kelių savo tikslams pasiekti. Ryški didesnė Rusijos disidentų idėjų įtaka pasipriešinimui Vilniuje, paveikusi ir priešinosi veiklos būdus: Lietuvos pagrindinėje veikloje – Vilniuje išsiskiria atviro disidentinio pasipriešinimo tendencijos. Taip pat Vilniaus pasipriešinime buvo svarbios su religiniais pasipriešinimo tinklais menkai susijusios grupės.

Reikšminiai žodžiai: sovietmetis, pasipriešinimas, disidentai, pagrindis.

Pasipriešinimo istoriją galima tyrinėti įvairiais aspektais. Vienas jų – geografinis, tai yra, regioninių pasipriešinimo ypatybių, skirtumų analizė. Ginkluoto pasipriešinimo tyrimuose regionines ypatybes analizuoti paprasta, juk patys partizanai skirstėsi į apygardas ir sritis. Tačiau neginkluotas pasipriešinimas Lietuvoje, kurio tyrimai pastaruoju metu ir šiaip apmirę, tokiu kampu neanalizuotas. Neginkluotas pagrindis, kitaip nei partizaninis pasipriešinimas, neturėjo vieningos struktūros, pagrindinės organizacijos beveik visais atvejais buvo geografiškai ribotos kuriuo nors miestu ar rajonu, tokių organizacijų mažumas, veikimo trumpalaikiškumas ir įvairovė apsunkina bandymus apčiuopti regioninius skirtumus. Pasipriešinimas be formalų organizacijų, remiantis bendraminčių tinklais, dar sunkiau leidžiasi analizuojamas geografiniu požiūriu: pagrindininkai palaikydavo tarpusavio ryšius ir skirtinguose miestuose, pagrindinius leidinius tekstai galėjo pasiekti iš skirtingų regionų, nors be kelių išimčių (be *Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos* dar minėtina *Aušra*) tokių leidinių leidyba buvo geografiškai gana ribota. Tačiau savilaidos platinimo tinklai nustatomi labai fragmentiškai, net daugelio straipsnių autoriai nėra žinomi.

Nemažai tyrimų¹ ir informacijos yra apie didžiausią ir tankiausią – katalikiško pagrindžio – tinklą, susijusį su pagrindinėmis vienuolijomis, kunigais ir parapijomis, taigi apėmusį faktiškai visą Lietuvą, todėl palankų tokiam tyrimui. Tačiau jo veikimo regioninis aspektas rimčiau nenagrinėtas. Dažniausiai minimas aktyvių Vilkaviškio kunigų branduolys, inicijavęs aktyvesnę kovą už tikinčiųjų teises bei *Kronikos* leidimą.

Turint omenyje tokias aplinkybes nekeista, kad vyrauja ne regioninių, o pagrindinių grupių ir jų leidinių nuostatų skirtumų analizė. Susitelkus į idėjinius ir ideologinius skirtumus mažiau dėmesio kreipiamas (dažniausiai – ir visai nekreipiamas) į regioninę specifiką. Tačiau regioninės pasipriešinimo ypatybės vis tik gali padėti įsigilinti į pasipriešinimo niuansus kaip ir į sovietmečio Lietuvos visuomenę. Vilniaus ir Kauno skirtis dažnai minima atsiminimuose, pasipriešinimo Kaune specifika analizuojama tyrimuose², tai rodo, kad tokia prieiga gali būti vaisinga. Kita vertus, jau minėtus geografinių neginkluoto pasipriešinimo skirtumų analizės sunkumus padėtų įveikti naujų duomenų įtraukimas ir ligi šiol netaikytų metodų (kiekybinių, naratyvo analizės ir pan.) panaudojimas.

Belaukiant tokių tyrimų šiame straipsnyje einama paprastesniu keliu analizuojant pasipriešinimo Vilniaus mieste specifiką. Lietuvos sostinė – akivaizdžiai išsiskiriantis regionas, kurio ypatybės perprasti lengviau. Sostinės išskirtinumas, papildytas šio miesto istorijos XX a. ypatybėmis, sukūrė Lietuvos sąlygomis gana išskirtines aplinkybes, kurios darė įtaką ir pasipriešinimo Vilniaus mieste bruožams. Šio straipsnio tikslas ir yra išanalizuoti neginkluoto pasipriešinimo savybes Vilniaus mieste sovietinės okupacijos laiku. Vilniuje

¹ Analitiškiausi, nors į regioninę specifiką ir nesigilinantys yra: Ainės Ramonaitės *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos* tinklo tyrimai: *Nematoma sovietmečio visuomenė*, sud. Ainė Ramonaitė, Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2015, p. 157–194.

² Pvz: Kristina Budrytė-Genevičė (sud.), 1972, *Pramušti sieną*, Kaunas, 2022.

koncentravosi nemaža dalis neginkluoto pasipriešinimo, todėl daugelyje tam skirtų tyrimų pasipriešinimas Vilniuje aptariamas, tačiau dažniausiai nekreipiant didesnio dėmesio į jo regioninę specifiką. Taip pat būtina pabrėžti, kad straipsnyje siūlomos dažnai hipotetinės interpretacijos, laukiančios tolesnių diskusijų. Akcentuotina, kad tekstas yra analitinis, jame nesiekama įvesti į mokslinę apyvartą naujų šaltinių.

Taip pat būtina pabrėžti pateikiamos analizės sąlyginumą: Lietuvos dydis lėmė, kad daugelis pasipriešinimo dalyvių buvo pažįstami, o jų pagrindinės veiklos tinklai – persipynę. Vis tik tokios sąsajos nepanaikina buvusių idėjinių ir veiklos skirtumų, kad ir santykinės pagrindinių organizacijų gausos Vilniuje 8-ajame dešimtmetyje.

Straipsnyje nebus nagrinėjamas 1940–1941 m. periodas, ryškiai besiskiriantis nuo po-reokupacinio laikotarpio ir reikalaujantis atskirų tyrimų. Taip pat nebus gilinamasi į vienuolių veiklą Vilniuje – ši tema tyrinėtojų jau yra nagrinėta³, nors visai vienuolių veiklos išvengti nepavyks. Lygiagrečiai šiame straipsnyje kartais bus palyginamas Vilnius su Kaunu – tarpukario sostine, nors ir praradusia šį statusą, tačiau išsaugojusia tai, ko Vilnius neteko pokariu – iki okupacijos mieste gyvenusius žmones.

Besikuriantis Vilnius ir pasipriešinimas

Pirmąjį pokario dešimtmetį Vilniuje įvyko radikali gyventojų kaita. Absoliuti dauguma buvusių jo gyventojų išvažiavo į Lenkiją, į miestą kėlėsi nauji žmonės, tarp jų daug atvyko ne iš Lietuvos, o iš Baltarusijos ar Rusijos⁴. Lenkų emigracija paaiškina, kodėl Stalino laikais Vilniuje nėra užfiksuota didesnio kiekio lenkų pagrindinių organizacijų, kurių gausiai būta 1940–1944 m. Lietuviai, mažuma Vilniuje (1944 m. lietuvių – 8 tūkst. iš 106 tūkst. gyventojų, 1951 m. – 45 tūkst. iš 179 tūkst., o 1959 m. – 79 tūkst. iš 236 tūkst.⁵), čia buvo dar ir naujai atvykę. Tai rodo kelis dalykus. Visų pirma, naujai atvykusiems žmonėms reikėjo laiko užmegzti tarpusavio ryšius, apsispręsti, kuo galima pasitikėti, o kuo – ne. Be tokių pasitikėjimo ryšių pagrindinė veikla neįmanoma. Antras, ne toks akivaizdus, bet ne mažiau svarbus dalykas – neseniai atvykusių lietuvių santykis su jiems nauju miestu. Pats miestas, jo erdvės, nepaisant „mes be Vilniaus nenurimsim“ naratyvo, tarpukariu naujesiems gyventojams ilgą laiką liko svetimas. Tai pasitelkdama atsiminimus ir kitus šaltinius yra analizavusi istorikė Violeta Davoliūtė⁶. Svetima erdvė yra ne tik nejauki, bet ir emociškai nesaugi, o tokia savi-jauta irgi galėjo prisidėti prie menkesnio pasipriešinimo nei kitur Lietuvoje.

³ Regina Laukaitytė, *Lietuvos vienuolijos: XX a. istorijos bruožai*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1997; Arūnas Streikus, Daiva Kristina Kuzmickaitė, Vidmantas Šimkūnas, *Iš sovietinės patirties į laisvės erdvę: vienuolijos Lietuvoje XX a. antroje pusėje*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija; Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2015.

⁴ Plačiau: Vitalija Stravinskienė, „Migracijos procesų poveikis Vilniaus miesto gyventojų etniniam demografiniams pokyčiams 1944–1959 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2010, Nr. 2, p. 133–152.

⁵ Vitalija Stravinskienė, *Migruojantis Vilnius: 1915–1994 metai*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2023, p. 153.

⁶ Violeta Davoliūtė, „Postwar Reconstruction and the Imperial Sublime in Vilnius during Late Stalinism“, *Ab Imperio*, 2014, Vol. 2014, No. 1, p. 176–203.

Be to, nuo pat okupacijos pradžios valstybė miestus kontroliavo gerokai intensyviau ir efektyviau nei kaimą, todėl miestietiška erdvė buvo nepalanki pasipriešinimui. O Vilnius buvo dar ir represinių institucijų centras, tai neabejotinai apsunkino pasipriešinimo veiklą. Todėl miestuose kurtos įvairios neginkluoto pasipriešinimo organizacijos buvo trumpaamžės, greitai susekamos ir likviduojamos. Tiek vilnietiška „Lietuvių tautinė taryba“, tiek Kaune veikusi „Lietuvos išlaisvinimo taryba“ buvo inteligentų organizacijos, siekusios vadovauti provincijoje vykusiame ginkluotame pasipriešinimui. Vilnius čia niekuo neišsiskyrė, nebent tuo, kad sostinėje ir jos apylinkėse partizaninė kova nevyko, tačiau inteligentija, atsikėlus ir atkelta gyventi į Vilnių net ir iš čia siekė vienyti ir vadovauti ginkluotam pasipriešinimui. Turbūt toks ne itin realistiškas siekis rodo ne tik iš tautinio atgimimo laikų inteligentijos prisiimtą tautos vedlių misiją, bet ir norą formuoti alternatyvų (oficininiam, okupaciniam) centrą, taip tarsi paverčiant Vilnių tikra Lietuvos (pasipriešinimo) sostine.

Partizanams vadovaujančių pagrindžio organizacijų funkcionavimas sostinėje kurį laiką irgi nekėlė abejonų, tuo pasinaudoję sovietiniai saugumiečiai kūrė įvairius partizanų vienijančius „centrus“, su kuriais užmezgusios ryšį partizanų struktūros būdavo sunaikinamos suimant į Vilnių iškviestus partizanų vadus, infiltruojant į vadovybę saugumo agentus. Žymiausias taip veikęs provokatorius – agentas Juozas Markulis⁷. Tai kėlė partizanų nepasitikėjimą inteligentų ir miestiečių kuriamais pasipriešinimo centrais. Iš esmės miestai virto *a priori* sovietinės santvarkos vietomis, o sostinė – ypatingai priešiška partizanams vieta.

Nors miestietiškos pagrindinės organizacijos ir būdavo greitai išaiškinamos, tačiau jos Stalino laikais neišnyko. Tačiau dauguma jų buvo ne inteligentų, pretenduojančių vadovauti pagrindžiui, o jaunimo organizacijos, būtent jos ir vyravo 6-ojo bei 7-ojo dešimtmėčio Vilniuje. Moksleiviams ir jaunimui dalyvavimas organizacijose, jų pavadinimai ir įvairūs ritualai suteikdavo romantikos ir nuotykių prieskonį, tai turbūt irgi prisidėjo prie pagrindinių organizacijų gausos. Juozapo Romualdo Bagušausko duomenimis, Vilniuje buvo tokios sovietinio saugumo susektos pagrindinės antisovietinės jaunimo organizacijos: 1945 m. – 1 (Lietuvoje – 38), 1946 m. – 2 (18), 1947 m. – 1 (20), 1948 m. – 2 (18), 1949 m. – 1 (26), 1950 m. – 2 (28), 1951 m. – 4, iš jų 2 – lenkų (Lietuvoje – 44), 1952 m. – 1 (18), 1954 m. – 3 (20), 1955 m. – 4 (20), 1956 m. – 4 (18), 1957 m. – 5 (Lietuvoje – 31), 1958 m. – 1 (10), 1959 m. – 2 (16), 1960 m. – 3 (15), 1961 m. – 2, viena jų – dekadentinė grupė, kurios nariai buvo A. Štromas, J. Tumelis, T. Venclova (Lietuvoje – 5), 1963 m. – 1 (6), 1964 m. – 3, iš jų viena – „Trintravistų grupė“ (Lietuvoje – 7), 1967 m. – 1 (2), 1972 m. – 1 (2)⁸.

⁷ Nijolė Gaškaitė, „Peslys“, *Laisvės kovų archyvas*, 1994, t. 11, p. 35–47; Arvydas Anušauskas, *Išdavystė: Markulio dienoraščiai*, Vilnius: Versus aureus, 2017.

⁸ Juozapas Romualdas Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 1999, p. 321–383.

Vis dėlto reikia turėti omenyje, kad saugumo nustatytų pagrindinių organizacijų skaičius abejotinas, todėl pateikta statistika gali rodyti tik dinamiką, o ne realų jų kiekį. Juk ne visos organizacijos buvo aptinkamos. Be to, ir Stalino laikais, ir vėliau, kartais jos būdavo tiesiog sufabrikuojamos. Taip pat dalis KGB užfiksuotų „organizacijų“ buvo tiesiog neformalios jaunimo grupelės, nevykdžiusios pagrindinės veiklos, o ne tikros organizacijos. Tokia buvo „dekadentinė grupė“, kurioje draugai tiesiog susirinkdavo diskutuoti įvairiais intelektualiniais klausimais ir jokia antisovietine veikla neužsiėmė. Jos „veikla“ nors ir šaržuotai, bet, galima spėti, gana tiksliai aprašyta Justino Marcinkevičiaus apysakoje⁹. Akivaizdžiai ne antisovietinė buvo ir „Trintravistų grupė“, kurios vienas dalyvių buvo ir Sergejus Rapoportas, panašią veiklą vėliau šmaikščiai pavaizdavęs „Neringos“ kavinę lankusių snobų portrete¹⁰. Vien jau pavadinimas liudija šelmišką ir išdaigišką, toli gražu ne politinių grupės pobūdį.

Tačiau verta atkreipti dėmesį, kad tokie neoficialių grupių įvardijimai liudija liberalų, gal net kosmopolitinį, netautinį jų pobūdį. Tai irgi rodo Vilniaus išskirtinumą – čia saugumui įtarimą kėlė ne tik jaunimo susibūrimai, kuriuose svarbiausi buvo tautiniai klausimai, bet ir kitokios santvarkai oponuojančios nuotaikos. Su Rusijos intelektualine kultūra bei inteligentija glaudžiai susijusios T. Venclovos ar S. Rapoporto asmenybės demonstravo Lietuvoje mažai paplitusias nuotaikas ir nuostatas.

Analizuojant Vilniaus specifiką matosi, kad čia 5-ajame dešimtmetyje pagrindinių organizacijų būta nedaug (statistika rodo Kauno išskirtinumą šiuo požiūriu). Tuo tarpu 6-ajame dešimtmetyje jų gerokai padaugėjo, Vilnius pradėjo išsiskirti Lietuvoje, pralenkė Kauną. Šį pokytį Vilniuje gali paaiškinti jau minėtas staigus gyventojų persikėlimas į miestą: reikėjo laiko, kad naujai atvykę žmonės apsiprastų svetimame mieste, sukurtų pažinčių tinklus ir imtųsi pasitikėjimo reikalaujančios antisovietinės veiklos; tai ir įvyko laikui bėgant. 6-ojo dešimtmečio dinamika rodo, kaip Vilniuje daugėja lietuvių jaunimo ir jis pradeda perkelti iš kitur atsivežtus elgesio (ir pasipriešinimo) modelius. Kita vertus, tai, kad 1955–1956 m. sostinėje išaiškinta penktadalis Lietuvos pagrindinių organizacijų, o 1957 m. – 5 iš 31, gali rodyti ypatingą saugumo dėmesį sostinei, siekį būtent joje užkirsti kelią pasipriešinimui ir neramumams.

Pagrindžio organizacijų kiekio mažėjimas

Vis tik vertinant pagrindinių jaunimo organizacijų skaičių, visoje Lietuvoje pastebima jų mažėjimo po Stalino mirties tendencija. Čia išsiskiria tik 1957 m. – akivaizdus atsakas į Nikitos Chruščiovo pranešimą XX SSKP suvažiavime, nuvainikavusį Stalino kultą, neramumus Lenkijoje ir sukilimo Vengrijoje numalšinimą. Tačiau vėlesniais metais tokių organizacijų kiekis krenta. O ir visos ryškesnės masinės antisovietinių nuotaikų apraiškos, sunaikinus partizaninį pasipriešinimą, kilo ne dėl pagrindinių organizacijų veiklos, jos buvo sponta-

⁹ Justinas Marcinkevičius, „Pušis, kuri juokėsi: apysaka“, *Pergalė*, 1961, Nr. 8, p. 9–80.

¹⁰ Sergejus Rapoportas, *Vilniaus snobai (VII–VIII dešimtmetis)*: esė, Vilnius: Unitas, 1994.

niškos. Tai liudija organizacijų svarbos sumenkimą, kurį lėmė kelios priežastys.

Visuomenė pavargo kovoti, didelė dalis aktyvesnių žmonių Stalino laikais jau buvo represuoti, o likę juto organizuoto pasipriešinimo keliamą pavojų. Efektyvi saugumo veikla įrodė organizuoto pasipriešinimo neperspektyvumą. Dažniausiai organizacijos buvo gana greitai saugumo išaiškinamos, todėl veikė neilgai, be to, už dalyvavimą jose grėsė didesnės bausmės, o saugumas itin ieškojo būtent organizacijų. Pavadinimai, fiksuotos narystės, priesaikos, veiklos planai tik palengvindavo saugumiečių darbą išaiškinant tokias organizacijas, jų narius ir veiklą, o veiklos efektyvumui ne itin pasitarnaudavo. Todėl represijas jau patyrę arba daugiau patirties turintys žmonės pradėjo vengti naudoti organizacijų formą antisovietinei veiklai. Faktiškai galima kalbėti apie pagrindinės organizacijos kaip pasipriešinimo būdo diskreditaciją. Tai, kad Vilniaus pagrindinių organizacijų dalis Lietuvos kontekste 6-ajame dešimtmetyje didėjo, rodo, kad nuo tokių tendencijų jis atsiliko.

Prie pagrindinių organizacijų diskreditavimo galėjo prisidėti ir bene paskutinė stambi grupinė politinė byla Lietuvoje, kai 1957 m. Vilniuje buvo suimta vienuolika (todėl tie suimtieji kartais buvo vadinami „futbolo komanda“) menkai arba visai nepažįstamų žmonių, daugiausia studentų, apkaltinus juos priklausius kagėbistų sugalvotam „Nacionaliniam liaudies frontui“, nors kaltinamuosius jungė tik tai, kad jie skolinosi iš politinio kalinio Kazimiero Skebėros tarpukario knygas. Tarp suimtųjų buvo būsimeji pagrindininkai: Viktoras Petkus, Stasys Stunguryš, Antanas Terleckas, Albertas Zvicievičius. Byla buvo sufabrikuota, jokios antisovietinės organizacijos nebuvo – KGB surinko įvairius daugiau ar mažiau antisovietškai nusiteikusius Vilniaus jaunuolius, kurie jai buvo žinomi, ir stalininiais metodais apkaltino dalyvavus neegzistuojančioje antisovietinėje organizacijoje¹¹. Gali būti, kad ši byla ir buvo sukurpta siekiant parodyti visuomenei, ypač – nerimstančiai ir vilčių po 1956-ųjų turėjusiai jaunajai inteligentijai, kad atšilimas yra ribotas, o nustatytų ribų peržengimas bus griežtai baudžiamas.

Organizuotos veiklos diskreditavimas lėmė, kad antisovietinėje veikloje postalininiu laikotarpiu įsitvirtino principas, kurį saugumiečiai įvardijo „organizacija be organizacijos“¹², kai panašių pažiūrų žmonės burdavosi ir veikdavo nekurdami jokios formalios organizacijos. Surinkti parašus po peticija buvo galima ir be formalios organizacijos, o vis daugiau lietuvių stojant į kompartiją 6-ajame dešimtmetyje didėjo galimybės valdančiųjų sprendimams daryti poveikį legaliais, nors ir neformaliais būdais.

¹¹ Saugumiečių kaltinimai ir tardymo procesas plačiau: Antanas Terleckas, *Ne pats pasirinkau savo dalią*, Vilnius: Versmė, 2013, p. 149–152, 173–233; Vytautas Girdzijauskas, *Laiškai iš nelaisvės namų: Tekstai apie skaudžių praeitį ir dabartį*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994, p. 92–101. NB: V. Girdzijauskas yra teismo pripažintas bendradarbiavęs su KGB.

¹² H. K. Vaigauskas, *Lietuvos nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja (vadovėlis praktikams)*, 2-asis leid., Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1992, p. 75.

Viešo pasipriešinimo tendencijos 6-ajame dešimtmetyje

Po Stalino mirties pasibaigusios masinės represijos ir pasikeitusi politinė atmosfera Sovietų Sąjungoje nulėmė 6-ojo dešimtmečio pasipriešinimo ypatybes. Ryškiausios to meto antisovietinių nuotaikų apraiškos Vilniuje – Vėlinių neramumai ir žiūrovų manifestacija Vilniaus operos ir baleto teatre¹³.

Šalia tokių aiškių pasipriešinimo veiksmų Vilniuje buvo plačiai paplitęs legalistinis¹⁴ oponavimas, kai įvairios žmonių grupės visuomeninių tikslų, kurių santvarka nekeldavo, siekdavo apeliuodamos į valdžios institucijas, remdavosi sovietiniais įstatymais. Dažnai tai būdavo autentiškos visuomenės nuomonės išraiška. Stalino laikais ji buvo faktiškai neįmanoma, ir vėliau nesankcionuota veikla jautriais laikytais tautiniais ir istoriniais klausimais dažnai tiek valdančiųjų, tiek tokios veiklos dalyvių buvo laikoma pasipriešinimu. Vis tik laikyti tai pasipriešinimu būtų neteisinga – juk tokios akcijos panašesnės į sovietmečiu paplitusią skundų kultūrą, kai valdančiųjų prašoma spręsti problemas, o ne priešinamasi santvarkai. Vis tik riba nėra tokia aiški, kaip atrodo iš pirmo žvilgsnio – juk Lietuvos Helsinkio grupės dokumentai irgi, bent jau formaliai, buvo kreipimaisi į valstybės institucijas raginant sustabdyti konkrečius žmogaus teisių pažeidimus.

Taip su valdžia nesuderinta A. Vienuolio kalba, perskaityta LSSR Aukščiausios Tarybos sesijoje 1956 m. apie sunkią lietuvių kalbos padėtį Vilniaus krašte¹⁵ gali būti interpretuojama ir kaip prašymas keisti padėtį, ir kaip kaltinimas. Ne veltui jam neleido perskaityti paruoštos politiškai gerokai pavojingesnės kalbos apie tremtinių grįžimą. Tuo tarpu mokslininkų petičijos, prašant sustabdyti kukurūzų auginimo kampaniją ar planus statyti naftos perdirbimo gamyklą Jurbarko¹⁶ kaip ir Vilniaus inteligentijos kovos prieš požeminį garažą Senamiestyje, rašant kolektyvinius raštus Lietuvos kompartijos vadovams¹⁷, panašesni į skundus ekologijos ir kultūros temomis, nors autorių ir pasirašiusiųjų tikslai buvo ne asmeniniai, o visuomeniniai. Tačiau į juos labai panašios ir 7-ojo deš. pabaigos–8-ojo deš. pradžios tikinčiųjų petičijos, prašančios užtikrinti tikėjimo išpažinimo laisvę, tyrinėtojų priskiriamos pasipriešinimui. O tas faktas, kad 1956 m. po pareiškimo, prašančiu pakeisti Stalino prospekto pavadinimą į Gedimino ir pastatyti Vilniuje paminklą Gediminui, be jokios formalios organizacijos, vos kelių aktyvių žmonių pastangomis pavyko surinkti ne mažiau nei 500 parašų¹⁸,

¹³ Smulkiau aprašyta: Edmundas Gedgaudas, „Kartais ištardavom: „Štai ir mes!“ Apie Antaną Kučingį“, *Kultūros barai*, 2007, Nr. 1, p. 71.

¹⁴ Nevadinamas legaliu, nes legalistiniame svarbus apeliavimas į teisę ir (sovietinį) teisingumą, o ne legalumo aspektas.

¹⁵ Rapolas Šaltenis, *Tikras netikras A. Vienuolis*: apybraiža, Kaunas: Spindulys, 1994, p. 190–193.

¹⁶ Vytautas Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje: Antano Sniečkaus biografinė apybraiža*, Vilnius: Lietuvos karo akademija, 2000, p. 172, 241.

¹⁷ Voldemaras Klumbys, „Neformalaus inteligentų tinklo veikla tarp sovietinio sistemishumo ir alternatyvumo: „garažų istorija“ (1977–1978)“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2015, t. 35, p. 102–119.

¹⁸ Plačiau apie šią akciją: Antanas Tyla, „Iš Vilniaus studentų gyvenimo: 1956 metai“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2002, Nr. 1, p. 177–184.

irgi gali būti laikomas bent jau politiniu veiksmu dėl valstybės nekontroliuoto masiškumo, kurio sovietinė santvarka bijojo. Galų gale, bent parašų rinkimo iniciatoriai ir aktyvistai galėjo manyti, jog tokia jų veikla gali susilaukti sankcijų ar net represijų.

Analizuojant pasipriešinimą svarbu akcentuoti, kad šalia aiškiai identifikuojamo pasipriešinimo sovietmečiu egzistavo ir tokia legalistinė opozicija, kurioje vyravo bent jau formaliai lojalus santykis su sovietine santvarka, kai į valdančiuosius apeliuojama „plačiųjų gyventojų masių“ vardu. Jo nebūtų verta minėti, jei ne jau paliesti Helsinkio grupės ir tikinčiųjų peticijų valdžios organams atvejai. Tokia legalistinei opozicijai priskirtina veikla tęsėsi iki pat Sąjūdžio susikūrimo, o ir Sąjūdžio veikla iki jam pradėjus reikalauti Nepriklausomybės irgi telpa į legalumo rėmus. Studentų pareiškimo pasirinktas kelias rodo, kad Vilniuje gana greitai po Stalino mirties tarp jaunosios kartos formavosi legalaus kelio savo tikslams pasiekti paieškos.

Šalia to 1956 m. Vėlinių demonstracijoje bei neramumuose Vilniaus operos ir baleto teatre stichiškai prasiveržė dar Stalino laikais susikaupusi įtampa ir nepasitenkinimas. Sprendžiant iš dalyvių atsiminimų, šie įvykiai taip pat nebuvo parengti kokių nors organizacijų, nors irgi būta aktyvistų. Dauguma būsimų jų dalyvių tiesiog žinojo, kad kažkas svarbaus įvyks ir reikia dalyvauti. Studentai į Operos ir baleto teatro spektaklį atėjo iš anksto „prisirinkę obuolių, kiaušinių, pomidorų“¹⁹, nes jau žinojo, kad opera „Faustas“, kurioje turėjo dainuoti neseniai iš tremties grįžęs Antanas Kučingis, bus pakeista „Pilėnais“. Šios taip ir nepavyko atlikti dėl publikos protestų.

Tačiau šie pasipriešinimo pavyzdžiai rodo, kaip Vilnius pradeda ryškiau išsiskirti Lietuvos kontekste, bent jau lyginant su Kaunu. Itin ryškių skirtumų būta Vėlinių neramumuose: Kaune tai buvo nors ir neorganizuotos, bet aiškiai prieš santvarką nukreiptos akcijos, besitęsusios ne vienus metus (Karių kapinėse prie paminklo rinktasi dar Stalino laikais²⁰, o neramumai su smurto proveržiais vyko tris metus iš eilės), o Vėlinių įvykiai Vilniuje po 1956 m. nepasikartojo. Be to, 1956 m. Vilniuje susidūrimas su kelių žmonių kolonai užstojusiu kareivių ir milicininkų kordonu buvo gerokai silpnesnis nei Kaune: Vilniuje įvyko derybos tarp minios parlamentarų ir valdžios atstovų, o kai buvo paleisti iš minios milicininkų sučiupti eisenos dalyviai, žmonės tiesiog išsiskirstė. Tuo tarpu Kaune minia mėtė į milicininkus akmenis, siekė prasiveržti prie miesto partijos komiteto²¹. Sprendžiant iš atsiminimų, minios priešiškus pareigūnams Vilniuje ir Kaune buvo skirtingas. Tam galėjo turėti įtakos ir valdančiųjų pozicija: Vilniuje jie buvo pasirenge nuolaidoms (į minią kreipėsi generolas, siūlydamas nedaryti kvailysčių ir eiti namo²²), tuo tarpu Kaune buvo

¹⁹ Voldemaras Klumbys, *pokalbis su Vytautu Narbutu*, Vilnius, 2014-01-25, asmeninė autoriaus kolekcija.

²⁰ „Albertas Žilinskas“, *Kažkas tokio labai tikro: Nepaklusniosios sovietmečio visuomenės istorijos. Sakytinės istorijos šaltinių rinkinys*, sud. Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Voldemaras Klumbys, Vilnius: Aukso žuvys, 2015, p. 383.

²¹ Duomenys apie Vėlinių įvykius Vilniuje ir Kaune (iš įvairių skelbtų atsiminimų).

²² Zigmas Tamakauskas, „Audringojo rudens prisiminimai“, *Laisvės kovų archyvas*, 2007, t. 39, p. 108.

iš karto pasiruožta susidoroti su dar neprasidėjusios demonstracijos dalyviais. Vis tik tai, kad Vilniuje minia galų gale paklausė valdžios atstovų, gali rodyti didesnę vilniečių pasirengimą bendra(darbia)uti su valstybe. Nors, žinoma, gali būti, kad Vėlinių neramumų skirtumus šiuose miestuose nulėmė tiesiog įvairūs atsitiktinumai, skirtingai susiklosčiusios aplinkybės.

Turbūt vienas svarbiausių tai lėmusių veiksnių buvo tuomet vykęs Lietuvos kompartijos tautinės politikos pokytis – partijos lituanizacija ir apskritai lietuviškumo teisių didinimas leido tikėtis svarbių tikslų (visų pirma – tautinius) pasiekti legaliomis priemonėmis. Ir vykę pokyčiai tokias viltis patiesino. Šalia peticijos dėl Gedimino prospekto (kurios autoriai bei pasirašiusieji jokių represijų nesusilaukė) panašias viltis ir pasipiktinimą rodo kad ir piktas poeto Pauliaus Širvio raštas LKP CK sekretoriui apie tai, kaip jis negali parduotuvėse ar pašte susikalbėti lietuviškai²³. Nors rusų kalbos vartojimas Vilniuje liko problema visą sovietmetį, tačiau bent jau švietimo srityje lituanizacijos pokyčiai Juozo Bulavo rektoriavimo Vilniaus universitete laikais buvo akivaizdūs, o ir vidurinėse mokyklose lietuvių kalbos ugdymui buvo skiriama daug dėmesio.

Atrodo, jog būtent vilniečiai buvo imlesni tokioms viltims. Faktiškai gyvenimas naujame mieste reiškė, jog sovietinės propagandos, ypač ne tiesiogiai politinės, o giluminės, keičiančios vertybes ir ne akivaizdžiai politines nuostatas, įtaka jame buvo gerokai didesnė ir veiksmingesnė, kadangi naujieji miesto gyventojai neturėjo juos jungusios tradicijos, iš dalies šią tuštumą užpildė viešumoje siūlomi receptai. Taip Gražina Martinaitienė, prisimindama studijų metus Vilniuje, pasakojo: „atsirado kitas bendravimo būdas, jau atėjęs ir iš sovietinių filmų, iš rusiškų papročių, tai darė įtaką. [...] Mažuma prisitaikė prie daugumos vis dėlto, nes tokių atėjusių iš tos smetoninės kartos buvo mažuma, o daugumą sudarė tie berniukai ir mergaitės, atėję iš kaimo“²⁴. Kaunas, nepaisant represijų ir emigracijos, vis tik išsaugojo stipresnius ryšius su tarpukario tradicija, taigi ir didesnę vidinę nepriklausomybę nuo naujosios santvarkos. Tai dar Stalino laikais užfiksavo Rapolas Mackonis prisimindamas, jog iki perkėlimo į Vilnių Dailės institute Kaune buvo daug laisvesnė atmosfera. 1950 m. atvykęs į Vilnių, skirtumus tarp šių miestų jis ryškiai pajuto: „iš karto pajutau, kad čia anaipol ne Kaunas, kad nesama jokios demokratijos ar laisvės. O ir liežuvį reikėjo „laikyti už dantų“²⁵.

Vis tik Kaune per Vėlines numalšinus paskutinius neramumus 1957 m. visoje Lietuvoje įsivyravo lojalistiškos tendencijos, o masinių politinių protestų nebūta pusantro dešimtmečio. Pogrindinių jaunimo organizacijų kiekis mažėjo, nors nuolat pasirodydavo antisovietinių užrašų ar proklamacijų, buvo nuplėšiamos sovietinės vėliavos ar pakabinamos

²³ Regina Laukaitytė, „Paulius Širvy: „Štai atsirado užkariautojai, net nenori lietuviškai kalbėti““, *Kultūros barai*, 2017, Nr. 12, p. 76–79.

²⁴ Voldemaras Klumbys, *pokalbis su Gražina Martinaitiene*, Vilnius, 2014–01–15, asmeninė autoriaus kolekcija.

²⁵ Jonas Mackonis, *Boružės odisejos: Pasiropinėjimai po laiko pievą*, Vilnius: Tyto alba, 2003, p. 138.

trispalvės, tačiau tai nebuvo organizuota veikla, jos mastus sudėtinga nustatyti. Veikė katalikiškas nepolitinis pagrindis (pagrindinės vienuolijos, religinių knygų dauginimas ir platinimas, slaptas religinis gyvenimas). Vis tik 1958–1971 m. viešos pasipriešinimo apraiškos buvo akivaizdžiai retesnės.

Tuomet visuomenėje vyko giluminiai pokyčiai: žmonės laisvėjo, plėtėsi jų akiratis, nuomonės darėsi vis įvairesnės, keitėsi ir požiūris į santvarką. Diskusijos spaudoje, tegul ir reguliuojamos, gana plačiai visuomenėje paplitę diskusijų klubai – visa tai augino drąsą. Ir tai savo ruožtu rodė potencialiai pasirengusių labiau rizikuoti žmonių kiekio didėjimą, kai nebebijoma ištraukti ir į keliančią represijų pavojų pagrindinę veiklą. Taip pat svarbu, kad 7-ajame dešimtmetyje išplito ir sustiprėjo neformalus pažinčių tinklas, sukūrę sąlygas 8-ajame dešimtmetyje visoje Lietuvoje atsirasti gausiems periodiniams pagrindžio leidiniams, ne tik religiniams, bet ir politiniams-antisovietiniams.

Pasipriešinimo intensyvėjimas 8-ajame dešimtmetyje

Tuomet Lietuvoje labai suaktyvėjęs pasipriešinimas buvo iš esmės pagrindinis. Einant į pabaigą tikslų nepasiekusiai 7-ojo dešimtmečio pabaigos–8-ojo dešimtmečio pradžios legalistinei peticijų dėl religijos laisvės kampanijai²⁶ aktyviau nusiteikę katalikų kunigai pasuko pagrindiniu keliu. Pirmąjį periodinį pagrindinį leidinį – *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika* – 1972 m. pradėjo leisti Suvalkijos kunigai, faktiškai – bendraminčių grupė, susiformavusi peticijų kampanijos metu ir remiama Lietuvos katalikų hierarchų. Šio leidinio, kaip ir katalikiško pasipriešinimo, sėkmę lėmė itin platus kunigų, pagrindžio vienuolių ir aktyvių tikinčiųjų tinklas, leidęs rinkti informaciją, dauginti ir platinti savilaidą, išlikti leidiniams po leidėjų areštų. Dėl šio tinklo sėkmingi buvo ir kiti kunigų leisti pagrindžio leidiniai, pvz., 1975 m. pasirodžiusi *Aušra*. Tačiau religinės savilaidos centras nebuvo Vilniuje.

Sostinėje 8-ajame dešimtmetyje atsirado nauja pasipriešinimo rūšis, turinti daug sąsajų su Rusijos disidentiniu pasipriešinimu, prasidėjusiu 7-ajame dešimtmetyje. 1976 m. pabaigoje Vilniuje susikūrė Lietuvos Helsinkio grupė (oficialus pavadinimas – „Helsinkio susitarimų vykdymui remti Lietuvos visuomeninė grupė“), siekusi stebėti ir skelbti apie žmogaus teisių pažeidimus Lietuvoje ir apginti tokių žmonių teises²⁷. Tai nebuvo originalus sumanymas – pirmoji tokia grupė susikūrė Maskvoje, kūrėsi jos ir kitose SSRS respublikose (iš Sovietų Sąjungos grupių Lietuvos buvo trečioji, po Ukrainos grupės).

Ši organizacija labai skyrėsi nuo viso ligtolinio antisovietinio pagrindžio Lietuvoje, nes

²⁶ Arūnas Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002, p. 248–249; *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007, p. 525–526.

²⁷ Jos veikla nuosekliausiai atspindėta dokumentų ir atsiminimų dvitomyje: *Lietuvos Helsinkio grupė: dokumentai, atsiminimai, laiškai*, sud. Viktoras Petkus, Živilė Račkauskaitė, Mindaugas Uoka, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999; *Lietuvos Helsinkio grupė: dokumentai, pareiškimai, pasisakymai, straipsniai, laiškai*, t. 2, sud. Viktoras Petkus, Vilnius: Lietuvos žmogaus teisių asociacija, 2007.

nebuvo nei pagrindinė (grupės nariai viešai skelbė savo narysę ir net gyvenamuosius adresus), nei antisovietinė (ji deklaravo siekį laikytis SSRS įstatymų – priversti pačią valstybę įgyvendinti savo įstatymus, taip pat ir jos pasirašytą Helsinkio baigiamąjį aktą, kuriame įsipareigota gerbti žmogaus teises). Šia prasme ji lyg ir tęsė legalistišką liniją, ryškią Vilniuje dar 6-ajame dešimtmetyje. Tačiau valstybės reakcija į Helsinkio grupės veiklą buvo kitokia nei į daugelį legalistinės opozicijos apraiškų – čia įžiūrėta nelojali ir, svarbiausia, politinė veikla – pasipriešinimas. Turint omenyje, kad sovietinė valstybė nesiruošė laikytis žmogaus teises užtikrinančių įstatymų, spaudimas jų laikytis iš tiesų buvo politinis pasipriešinimas. Tačiau jau aptarti skirtumai tarp pagrindžio ir Helsinkio grupės veiklos buvo didžiuliai.

Didžioji dalis Helsinkio grupės narių kūrėjų buvo vilniečiai – Viktoras Petkus (neformalus grupės lyderis), Tomas Venclova, Eitanas Finkelšteinas. Tačiau kitaip nei Maskvos Helsinkio grupė, lietuviškosios nariai nebuvo vien sostinės gyventojai: kun. Karolis Garuckas klebonavo Ceikiniuose, o Ona Lukauskaitė-Poškienė gyveno Šiauliuose. Tai, kad siekta apimti ne tik vilniečius, rodo šios grupės norą atstovauti visus Lietuvos gyventojus ne tik simboliškai, bet ir praktiškai.

Po V. Petkaus suėmimo 1977 m. grupės veikla atsinaujino 1979 m. Lietuvoje laisvėje likus tik dviem nariams, buvo nuspręsta priimti norinčius. Tai lėmė radikalų grupės veiklos pokytį. Apie įstojimą į grupę pareiškus Algirdui Statkevičiui, kuris Antrojo pasaulinio karo pabaigoje buvo nacių diversantas, turėjęs veikti Lietuvoje, iš grupės pasitraukė E. Finkelšteinas. Nėra iki galo aišku, kas tuomet vyko grupėje, mat A. Statkevičiaus priėmimas prieštaravo vienbalsiškumo principui, kai sprendimai priimami tik tada, jei visi nariai jiems neprieštaruoja, kurio iki tol laikytasi. Taip pat A. Statkevičiaus priėmimas sulaužė vieną iš dviejų Lietuvos Helsinkio grupės veikimo principų: grupės narys negalėjo raginti įsitraukti į smurtinę kovą, būti tarnavęs baudžiamosiose struktūrose, Vermachte ar buvęs partizanu²⁸.

Nuo tada vilniečių grupėje apskritai buvo mažuma: įstojus šiauliečiui Mečislovui Jurevičiui bei Adutišklio klebonui Broniui Laurinavičiui vilnietis tebuvo tik A. Statkevičius, o jį suėmus 1980 m. ir aktyviu grupės nariu tapus kauniečiui Vytautui Vaičiūnui, vilniečių joje apskritai neliko. Istoriografijoje yra paplitęs teiginys, kad grupės nariai yra buvę vilniečiai Vytautas Bogušis, Gintautas Iešmantas, Edmundas Paulionis, Nijolė Sadūnaitė²⁹, tačiau jie į ją įstojo tik 1988 m., kai organizacija buvo visai kitokia, veikusi kitomis aplinkybėmis.

1979 m. pabaigoje į grupę pasiskelbė įstojantis vilnietis Vytautas Skuodis, tačiau iki suėmimo jis nespėjo įsitraukti į jos veiklą. Įstoti jis nusprendė pajutęs suėmimo grėsmę³⁰. Ta-

²⁸ Živilė Račkauskaitė, „Lietuvos Helsinkio grupė“, *Lietuvos Helsinkio grupė: dokumentai, atsiminimai, laiškai*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999, p. 8.

²⁹ Živilė Račkauskaitė, „Lietuvos Helsinkio grupė“, *Lietuvos Helsinkio grupė: dokumentai, atsiminimai, laiškai*, sud. Viktoras Petkus, Živilė Račkauskaitė, Mindaugas Uoka, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999, p. 11.

³⁰ Stojimo į Helsinkio grupę aplinkybės: Vytautas Skuodis, *Žaidimas KGB tinkluose*, Vilnius: Vaga, 1996, p. 110–112, 237–242.

čiau antrojo grupės veikimo laikotarpio nariai nebūtinai pritardavo pirminės grupės narių idėjoms ir nuostatom. Taip V. Skuodis paklaustas, kodėl nebandė grupės nariu tapti dar iki gresiant suėmimui, sakė netikėjęs tokios veiklos prasmingumu: „Tai pasiviešinsi – iš karto tave, taip sakant, ir užlauš. Pašalins iš darbo... Tai kokia prasmė? [...] visi mūsų pagrindžio spaudos leidėjai, rinkėjai, platintojai žymiai daugiau nuveikė negu Helsinkio grupė“³¹.

Helsinkio grupės veiklos modelis buvo nevietinis, perimtas iš Maskvos disidentų, tai irgi liudija Vilniaus specifika – sostinė atrodo buvusi gerokai atviresnė naujoms idėjoms, net ir toms, kurios ateidavo iš Rusijos. Šiaip Lietuvos pagrindininkai atrodo buvę gerokai atsargesni idėjų iš svetur atžvilgiu, nors katalikiškas pagrindis Helsinkio grupės modelį panaudojo kurdami Lietuvos tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetą, o ir LKKB pavadinimas bei turinio kryptis nusižiūrėta nuo maskviškės *Einamųjų įvykių kronikos*. Lietuvoje vyraujant tautiniam pasipriešinimui, katalikų pasipriešinimas buvo orientuotas į religines ir tautines teises, tuo tarpu Helsinkio grupei rūpėjo ir pilietinės. Apskritai ji siekė neapsiriboti lietuvių tauta, ginti visų Lietuvos gyventojų teises, taip pat ir žydų teisę išvykti į Izraelį (jiems grupėje atstovavo E. Finkelšteinas).

Tačiau Lietuvos kontekste turbūt dar svarbesnis jau minėtas Helsinkio grupės atsiribojimas nuo partizaninio pasipriešinimo ir bendradarbiavimo su naciais karo metu. Tokia pozicija kirtosi su Lietuvos visuomenėje stipriomis tendencijomis – bendradarbiavimo su naciais vardan pasipriešinimo sovietams. Atsiribojimas nuo partizanų rodo, kad Helsinkio grupė nelaikė savęs antisovietinės pasipriešinimo tradicijos dalimi. Juk pagrindžio spaudoje partizanų veikla nors ir neminėta dažnai, tačiau laikyta tokios tradicijos dalimi ir vertinta tik teigiamai. Taip 1978 m. pagrindinės Aušros 11-ame numeryje paminėjus partizanų pralaimėjimą, jų ir jų rėmėjų patirtas represijas, nekaltų žmonių žūtis ir kitas netektis partizaninio pasipriešinimo metu, vis tiek konstatuota: „O vis tik partizaninis judėjimas buvo reikalingas. Jeigu jo nebūtų buvę, lietuvių tauta būtų neatlikusi to, ką tuo istorijos momentu turėjo atlikti“³². Galima svarstyti, kiek tokią Helsinkio grupės poziciją lėmė partizaninės kovos nesuderinamumas su žmogaus teisių ir laisvių idėjomis, o kiek – sovietinės propagandos įtaka, kurioje partizanai vaizduoti kaip banditai, kovoję su taikiais sovietinę Lietuvą statančiais žmonėmis. Tačiau toks požiūris reiškė visiškai kitokį santykį su Lietuvos praeitimi nei vyravęs pagrindyje.

Kita išskirtinė vilnietiška 8-ojo dešimtmečio organizacija, kurią galima laikyti beveik Helsinkio grupės antipodu – Lietuvos laisvės lyga, įkurta Antano Terlecko 1978 m. birželio 14 d. Tai, visų pirma, tautinė organizacija, kovojusi už Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, siekusi ugdyti lietuvių tautinę, religinę ir politinę savimonę, ypatingą dėmesį skyrusi

³¹ Voldemaras Klumbys, *pokalbis su Vytautu Skuodžiu*, Vilnius, 2001-03-27, asmeninė autoriaus kolekcija.

³² „Partizanų kovos Lietuvoje“, *Aušra*, t. III: 1978 m. gegužis–1979 m. vasaris, Nr. 11/51–15/55, Čikaga: Akademinės skautijos leidykla, 1980, p. 6.

Ribentropo-Molotovo pakto demaskavimui³³. Kartu ji leido savo pagrindinį leidinį „Vytis“, jos nariai neskelbė savo tapatybių. Atrodytų, kad tai klasikinė pagrindinė organizacija, niekuo nesiskirianti nuo 5–6-aisiais dešimtmečiais veikusių. Tačiau skirtumai – gana dideli. Visų pirma, pagrindyje formalios organizacijos nebekurtos, net jaunimas 8-ajame dešimtmetyje tuo jau beveik nebeužsiėmė – KGB per visą dešimtmetį užfiksavo tik 4 jaunimo pagrindines organizacijas (dvi iš jų – be pavadinimo, taigi vargu ar tai buvo tikros organizacijos, viena iš jų – Vilniuje)³⁴. Tai rodo vis didesnę pasipriešinimo diferenciaciją Vilniuje, nulemtą tiek miesto dydžio, tiek ir į jį patenkančių įtakų įvairovės.

Kitas svarbus Laisvės lygos bruožas – ji neturėjo jokios fiksuotos narystės, kiekvienas pritariantis jos idėjoms galėjo laikyti save jos nariu. Taip pasielgta siekiant apsunkinti darbą KGB ir išvengti griežtesnių bausmių, kurios grėsė už dalyvavimą pagrindinėje organizacijoje. Tačiau kartu tai reiškė, kad siekta formuoti ne tiek organizaciją, kiek judėjimą, panašų į būsimą Sąjūdį, vienijantį tautiečius bendraminčius. Beje, organizacijos be narystės idėją siūlė ir Gintautas Iešmantas, rašęs tekstus neegzistuojančių Lietuvos komunistų sąjungos ir „Judėjimo už Lietuvos išstojimą iš SSRS“ vardu³⁵. Tai, kad Vilniuje leistose pagrindžio *Perspektyvose* skelbti dar ir kitos neegzistavusios organizacijos – „Lietuvių kalbos gynimo iniciatyvinės grupės“ vardu parašyti dokumentai, rodo tarsi neatitinkantį laiko dvasios vilniečių pagrindininkų susižavėjimą organizacijomis. Tiesa, dangstymąsi išgalvotomis organizacijomis gali paaiškinti ir noras pademonstruoti pasipriešinimo dydį bei įvairovę. Vis tik Vilnius 8-ajame dešimtmetyje tapo pagrindinių ir pasipriešinimo organizacijų centru, nors išliko ir legalistinė opozicinė veikla.

Grįžtant prie Laisvės lygos, tai buvo Antano Terlecko aplinkos žmonių sambūris, realiais jos nariais buvo Vladas Šakalys, Julius Sasnauskas, Jonas Volungevičius, Petras Cidzikas ir kiti šio rato žmonės³⁶. Ši grupė iš esmės buvo ne pagrindinė, o savo veikimo būdu labiau disidentinė. Nors jos nariai ir laikėsi konspiracijos, ypač leisdami leidinį ir vykdydami kitus darbus pagrindyje, tačiau dažni jų susitikimai Antano Terlecko namuose rodė juos esant aiškia ir atvira opozicine grupe, kurią sunku pavadinti pagrindine. Būtent dėl to į A. Terlecką ir jo aplinką nepatikliai žiūrėjo dalis pagrindininkų manė, jog bendravimas su jais gresia konspiracijos nesilaikymu: „Terleckas viešai demonstruodavo viską“³⁷.

Tai buvo atvira, neslepianti savo pažiūrų ir gerai saugumui žinoma žmonių grupė. Tokia atvira ji buvo bene vienintelė Lietuvoje ir tai ją sieja su Helsinkio grupe, kurioje narystė

³³ Lygos nuostatos atsispindi organizacijos pagrindiniame leidinyje: *Vytis*, Nr. 1–3, Vilnius: Lietuvos laisvės lyga, 1993.

³⁴ Juozapas Romualdas Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, p. 383.

³⁵ Voldemaras Klumbys, „Pagrindžio leidinys: *Perspektyvos* (1978–1981): Intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 194.

³⁶ Plačiau apie jos veiklą: Gintaras Šidlauskas (sud.), *Lietuvos laisvės lyga: nuo „Laisvės šauklio“ iki nepriklausomybės*. Dokumentai. Konferencijos medžiaga. Kalbos. Straipsniai. Bibliografija, Vilnius: Naujoji matrica, 2004; *Lietuvos Laisvės Lyga: nuo „Laisvės šauklio“ iki nepriklausomybės*, 2 kn., sud. Gintaras Šidlauskas, Vilnius: Naujoji matrica, 2006.

³⁷ „Albertas Žilinskas“, *Kažkas tokio labai tikro...*, sud. Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Voldemaras Klumbys, p. 402.

apskritai neslėpta. Jei disidentus įvardintume kaip grupę žmonių, atvirai išsakančių savo nuomonę ir kovojančių už žmogaus teises, tai Laisvės lygos atvirumas ją artintų prie disidentų, o tolintų susitelkimas į tautinius reikalus ir kova prieš SSRS, bet ne nenoras veikti pagal sovietinius įstatymus.

Apie vilniečių pagrindininkų atvirumą verta paminėti, kad Vilniaus pagrindininkai ir disidentai 8–9-ajame dešimtmetyje turėjo viešą susitikimų vietą – ja tapo Šv. Mikalojaus bažnyčia, į kurios šventorių po mišių kiekvieną sekmadienį susirinkdavo net ir netikintys pasipriešinimo dalyviai. Ateidavo iki penkiolikos pagrindininkų, kartais jie atsivesdavo ir besidominčių, bet su pagrindžiu nesusijusių patikimų žmonių. Šioje erdvėje be didesnių įtarinėjimų buvo galima susitikti ir pasikeisti svarbia informacija³⁸. Taigi net ir čia pasireiškia pagrindininkų atvirumas, apie kurio analogą Kaune nėra žinoma. Galima teigti, kad ir Lietuvoje kartojosi Maskvos ir Leningrado (dab. Sankt Peterburgas) priešprieša, kai Maskvoje veikė atviri disidentai, o Leningrade – besislapstantys pagrindininkai³⁹. Lietuvoje disidentinių Vilnių galima priešpriešinti pagrindiniam Kaunui. Nors jokių būdu negalima teigti, kad Vilniuje dominavo disidentai, tačiau būtent ten susiformavo atvirų disidentų fenomenas, liudijantis sostinės specifiką Lietuvos pasipriešinimo istorijoje.

Kita 8-ojo dešimtmečio pasipriešinimo Vilniuje ypatybė buvo jau trumpai minėtas idėjinis turinys. Lietuvoje dominavo tautinė ir religinė pasipriešinimo srovės⁴⁰. Jos buvo glaudžiai persipynusios, tautiniams klausimams skirtos Aušros leidėjai buvo kunigai, o daugumoje pagrindžio leidinių tautiškumas ir katalikybė buvo neatsiejami⁴¹. Savilaidoje nuolat teigta, kad nusilpus tautos religingumui ji pasmerkta nutautėjimui, o tautiškumas matytas kaip svarbi katalikybės dalis. Vienuose pagrindiniuose leidiniuose stipriau išreikštas tautiškumas (*Aušra*), kituose – religingumas (*Rūpintojėlis*), tačiau tokia sąsaja laikyta natūralia ir neišvengiama. Todėl tautiškumo svarba ryški net ir konkrečių sovietinės antireliginės politikos apraiškų demaskavimui skirtoje LKKB. Taigi įprastai religija ir tautiškumas nebūdavo supriešinami.

Tuo tarpu Vilniaus savilaidoje tautiškumo ir religijos santykis neretai vertintas kitaip. Čia ir vėl išsiskiria A. Terlecko idėjos, skelbtos jo leistuose leidiniuose „Laisvės šauklys“ ir „Vytis“: tautiškumas juose ne tik svarbesnis už katalikybę, bet religinis pasipriešinimas dar ir kritikuotas kaip skiriantis per mažai dėmesio politinei kovai ir tautiškumo išsaugojimui: „Katalikiškoji opozicija mano, jog tik religija gali išgelbėti mūsų tautą nuo sunykimo. Todėl visas jos dėmesys sutelktas į religinę laisvę. Mūsų supratimu, svarbiausios Lietuvos

³⁸ *Ibid.*, p. 409–410.

³⁹ Šią priešpriešą ir abiemis pasipriešinimo būdams būdingą psichologiją aprašė: Владимир Бужовский, „И возвращается ветер...“, *Письма русского путешественника*, Москва: Демократическая Россия, 1990, с. 185–188.

⁴⁰ Plačiau: Tomas Remeikis, *Opposition to Soviet Rule in Lithuania: 1945–1980*, Chicago: Institute of Lithuanian Studies Press, 1980, pp. 123–143, 152–167.

⁴¹ Kęstutis K. Girmius, „Apie katalikybės ir tautiškumo ryšius“, *Aidai*, 1983, Nr. 3, p. 161–172.

problemos yra tautinio pobūdžio. Ir net visos religinės laisvės suteikimas dar toli gražu tų problemų neišspręstų⁴². A. Terleckas buvo nepatenkintas, kad katalikų leidžiamose *Katalikų bažnyčios kronikoje* ir *Aušroje* tam skirta mažai vietos. Nors buvo praktikuojantis katalikas, tačiau iš jo dienoraščių ryškėjantis santykis su katalikybe – utilitarinis: katalikybę reikia ginti, nes su religiniu jausmu iš jaunimo išraunama ir tautinė pasaulėjauta, o „prieš bažnyčią kovojama tik kaip prieš tautinių tradicijų saugotoją“⁴³. Taigi religija čia visiškai pajungiama tautiškumui. Mažai vietos tikėjimui skyrė ir kitų Vilniaus pagrindininkų leisti pagrindžio leidiniai: „Perspektyvos“, „Alma Mater“.

Atsargesnį vilnietiškos savilaidos santykį su katalikybe galima sieti su Vilniaus specifika. Kaip jau minėta, absoliuti dauguma jo gyventojų buvo naujakuriai, paveldėję labai mažai senųjų tradicijų. Todėl jame buvo stipresnis sovietinės politikos poveikis, taip pat ir antikatalikiškas. Vilniuje, nei stipriau tarpukario tradicijas jautusiame Kaune, galėjo geriau įsitvirtinti ir labiau sovietinės modernizacijos paveiktas tautiškumo variantas. Tai, kad ir pagrindyje egzistavo dviejų didžiųjų Lietuvos miestų priešprieša, rodo A. Terlecko aplinkoje plitęs tekstas, kuriame būtent kaunietiškas tautiškumas sietas su itin neigiamai vertinamu miesčioniškumu ir prisitaikėliškumu⁴⁴. Šie bruožai, beje, buvo nuolatiniai sovietinės propagandos kritikos objektai, taigi ir jų kritikavimas gali rodyti sovietinių diskursų įtaką Vilniaus pagrindžiui.

Tokią Vilniaus pasipriešinimo specifiką galima paaiškinti ir grynai materialinėmis priežastimis. Visoje Lietuvoje didžioji savilaidos dalis buvo susijusi su religiniais tinklais, kurie dažniausiai buvo ne tik svarbūs, bet ir būtini jos funkcionavimui. Savilaidą dažnai daugindavo vienuolės, remdavo kunigai, turėję pakankamai lėšų, kurių savilaidos kūrimui ir dauginimui reikėjo nemažai. Bet svarbiausias buvo religinis jos platinimo tinklas, kuris galėjo užtikrinti geresnį leidinių paplitimą ir, svarbiausia, galimybę pasiekti užsienį, būti ten paskelbtiems ir grįžti į Lietuvą Vakarų radijo stočių bangomis. Taigi katalikų pagrindiniai tinklai buvo labai svarbūs savilaidos atsiradimui ir plėtrai. Jie neišvengiamai dominuodavo pagrindžio erdvėje – kitokių pažiūrų pagrindininkams būdavo sudėtinga parengti ir išplatinti leidinį. O jų straipsniai, nusiųsti į kitus leidinius, galėjo būti tiesiog nespausdinami. Dalis nereliginės krypties pagrindininkų netgi kalbėjo apie savotišką religinę cenzūrą, neskelbiančią jų tekstų ir nepraleidžiančių jų leidinių į užsienį⁴⁵. Tai kėlė jų pasipiktinimą, kuris iš dalies lėmė *Perspektyvų* atsiradimą ir tai, kad A. Terleckas su bendraminčiais pradėjo leisti savo ledinius.

⁴² A. Terlecko mintys pokalbyje su užsienio korespondentais: *Perspektyvos. Lietuvos pagrindžio periodinis leidinys. 1978–1981 metai*, Vilnius: Gairės, 2005, p. 320.

⁴³ Antanas Terleckas, *Rezistentų dienoraštis: 1966 metai*, Vilnius: Naujoji matrica, 2008, p. 443, 178.

⁴⁴ Voldemaras Klumbys, „Požiūris į pasipriešinimą, prisitaikymą ir tautos išlikimą sovietmečiu“, *Colloquia*, 2009, Nr. 22, p. 66–70.

⁴⁵ Voldemaras Klumbys, *pokalbis su Stasiu Stunguriu*, Vilnius, 2001-07-12, asmeninė autoriaus kolekcija; „Albertas Žilinskas“, *Kažkas tokio labai tikro...*, sud. Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Voldemaras Klumbys, p. 407.

Taigi tam, kad galėtų pasirodyti ne tik religinė ir religinė-tautinė savilaida, turėjo ne tik būti atitinkamai nusiteikusių žmonių, bet ir susikurti reikalinga infrastruktūra, nuo religinių tinklų mažai priklausomi arba visai nepriklausomi pagrindiniai tinklai, suteikiantys tokios veiklos galimybę. Būtent Vilniuje ir susiformavo geriausios sąlygos tokiai veiklai: čia gyveno daugiausiai žmonių, egzistavo plačiausias įvairių nuomonių spektras, buvo daugiausiai kultūrinių veiklų bei galimybių gauti reikalingą informaciją. Vis tik sostinės, nors ir priklausančios sąjunginei respublikai, statusas reišė geresnį materialinį ir kultūrinį jos gyventojų aprūpinimą. Stipriau čia veikė ir teigiamos sąjunginės įtakos, per kurias pasiekdavo ir Vakarų kultūros tendencijos. Net ir didelės rusų bei lenkų mažumos reišė tiek ryškesnį grėsmės lietuvių tautai suvokimą, tiek ir įvairesnę kultūrinę aplinką, vėlg skatinančią liberalesnių pažiūrų formavimąsi. Na, ir vilniečiams buvo lengviau užmegzti tiesioginius ryšius su Maskva ir jos disidentais.

Todėl būtent Vilniuje 1978 m. pradėtas leisti pagrindinis leidinys „Perspektyvos“, skelbęs eurokomunistines idėjas, tai yra, kritikavęs sovietinę santvarką ir okupaciją ne iš „dešinės“ kaip įprasta lietuviškoje savilaidoje, o iš „kairės“. Jų autorius buvo žurnalistas Gintautas Iešmantas, kurio pažiūrose derėjo kairiosios idėjos ir tautiškumas, nepriklausomybės siekis. Tačiau *Perspektyvas* leido ne jis, o Vilniaus universiteto docentas geologas V. Skuodis. Jis nebuvo kairiųjų pažiūrų, tikintis, dauginęs *Katalikų Bažnyčios Kroniką*, tačiau jo devizas buvo leisti skleisti pačioms įvairiausioms nuomonėms, net ir toms, kurioms jis pats nepritarė. Toks liberalus požiūris liudijo vis didesnę idėjinę savilaidos diferenciaciją, vykusią 8-ojo dešimtmečio antroje pusėje ir būtent Vilniuje. V. Skuodžio tinklas surado išėjimą į Maskvą (beje, per rusus, nemokėjusius lietuviškai, tačiau galėjusius nugabenti leidinį į Maskvą ir perduoti jį tenyščiams disidentams⁴⁶), o per ją – ir išėjimą į užsienį.

Tačiau šią veiklą nutraukė KGB, dešimtmečio pabaigoje sustiprinusi represijas. 1979 m. suimti *Perspektyvų*, *Vyčio*, *Alma Mater* leidėjai. Pastarasis kultūrinis tautinis leidinys buvo skirtas Vilniaus universiteto 400 metų jubiliejui, plačiai švęstam Lietuvoje, jį leido vilnietis mokytojas Povilas Pečeliūnas, universiteto absolventas. Po leidėjų suėmimo kurį laiką dar ėję leidiniai sustojo – dar po keletą numerių išleido likę *Perspektyvų* ir *Vyčio* leidėjų tinklai, tačiau jų pajėgų neužteko ilgalaikiai spaudos veiklai. Kitaip nei religinės savilaidos atveju, tokios savilaidos pagrindiniai tinklai buvo nedideli ir todėl sunkiai atsigaudavo nuo represijų, ypač suėmus pagrindinius tokių tinklų žmones⁴⁷.

Žinoma, pagrindinė veikla reišėsi ne vien savilaida. Svarbus dalykas buvo ir įvairių peticijų bei kreipimūsi į tarptautines organizacijas rašymas. Žymiausia tokių – 45 baltijiečių memorandumas, adresuotas Jungtinių Tautų Organizacijos generaliniam sekretoriui

⁴⁶ Plačiau: Voldemaras Klumbys, „Pogrindžio leidinys *Perspektyvos* (1978–1981): intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 197.

⁴⁷ Plačiau apie tinklų skirtumus: Ainė Ramonaitė, Voldemaras Klumbys, Rytė Kukulskytė, „Pogrindžio spaudos leidėjų tinklai sovietmečio Lietuvoje“, *Informacijos mokslai*, 2015, t. 71, p. 50–67.

Kurtui Valdhaimui ir Helsinkio susitarimų baigiamąjį aktą pasirašiusių šalių vyriausybėms. Jame buvo prašoma likviduoti Antrojo pasaulinio karo ir sovietinės okupacijos padarinius – išvesti svetimą kariuomenę iš Baltijos respublikų. Jį pasirašė 36 lietuviai, dauguma jų – vilniečiai. Memorandumą sumanė A. Terleckas, todėl didelė dalis pasirašiusių – jo tinklo žmonės. Šis dokumentas susilaukė nemažai dėmesio Vakaruose, būtent jis paskatino pirmą kartą per visą okupacijos laikotarpį okupacijos klausimą svarstyti politiniu lygmeniu Vakarų šalyse. 1983 m. sausio 13 d. Europos Parlamentas priėmė rezoliuciją dėl padėties Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje⁴⁸.

Verta paminėti ir kitokio elgesio Vilniuje apraiškas – 1977 m. spalio mėnesio futbolo sirgalių eitynes miesto centre su antisovietiniais šūkiais ir veiksmais (SSRS Konstitucijos sudeginiu)⁴⁹, pasibaigusias riaušėmis su milicija. Tai nepagrindinis, spontaniškas, masinis slopinamų emocijų proveržis, primenantis Vėlinių neramumus ir „kalantines“. Tai, jog panašiu laiku pradėtos leisti *Perspektyvos*, įsikūrė Lietuvos laisvės lyga, turbūt liudija visuomenėje vykusį lūžį ir tai, kad Vilniuje nepasitenkinimą santvarka viešai pradėjo reikšti ne vien pagrindininkai. Futbolo sirgalių eitynės su politiniais šūkiais kartodavosi ir vėliau, tačiau valdantieji galėjo lengvai depolitizuoti tokius įvykius Centro akyse kaip tiesiog sirgalių neramumus.

Baigiant 8-ojo dešimtmečio pasipriešinimo analizę reikėtų aptarti vieno iš straipsnio recenzentų pastabą, kad pasipriešinimo Kaune nuosmukį šiame dešimtmetyje lyginant su Vilniumi lėmė iki tol sąlyginai kultūriškai laisvo Kauno gyvenimo visiškas užgniaužimas, kurio Vilnius nepatyrė. Iš tiesų: 1972 m. buvo pakeistas laisvės ribas bandžiusio žurnalo „Nemunas“ redaktorius, Jonas Jurašas priverstas palikti Kauno dramos teatrą, Modris Tenisonas – jame veikusią savo suburtą pantomimos trupę. Be to, iki 1972–1974 m. represijų Kaunas buvo ir nesisteminio veikimo centras (svarbiausia *Kronikos* sklaidos ir platinimo vieta, jame aktyviai veikė moterų vienuolijos, Eucharistijos bičiulių draugija, etnokultūrinio sąjūdžio klubai, būreliai, ansambliai, ant leistinum ribos balansavusios roko grupės, hipių bendruomenės)⁵⁰. Tarpukario tradicija, kiek kitoks tautiškumo suvokimas, nuotolis nuo sostinės ir jos prievaizdų prisidėjo prie didesnės laisvės Kaune palyginti su Vilniumi. Tačiau ar padidėjęs valstybinių struktūrų spaudimas iš tiesų kardinaliai pakeitė pasipriešinimo (būtent jo) Kaune paveikslą? Nors po 1973 m. represijų *Kronikos* leidybės centras persikėlė į Kybartus, tačiau Kaunas ir toliau liko faktišku katalikiškos savi-laidos centru. Jame sumažėjo bandymų tikrinti laisvės ribas, balansavimo ant leistinum ribos apraiškų. Tačiau tai, viena vertus, vyko visoje Lietuvoje, o kita vertus, kaip tik galėjo

⁴⁸ Arvydas Anušauskas, Birutė Burauskaitė, *Baltijos laisvė – Europos atsakomybė. Baltijos šalių išsivadavimo kelių paieškos. Pilietinis protestas ir Europos parlamentas 1979–1983 metais*, Vilnius: Lietuvos Respublikos seimas, 2002.

⁴⁹ Kazys Preikšas, „Tikrasis bolševiko kelias“, *Naujasis židinys-Aidai*, 2021, Nr. 3, p. 21.

⁵⁰ Plačiau apie Kauno kultūrinio gyvenimo specifiką ir jo pokyčius po „kalantinių“, žr. Arūnas Streikus, „Laisvės akivaras stagnuojančios imperijos periferijoje“, sud. Kristina Budrytė-Genevičė, 197, *Pramušti sieną*, Kaunas, 2022, p. 18–45.

skatinti antisovietinę kauniečių radikalizaciją, kartu – ir pasipriešinimo radikalumą. Galima tik spėlioti, ar būtų jame susiformavusios liberaliojo pasipriešinimo organizacijos ir leidiniai, jei nebūtų 8-ojo dešimtmečio pradžios represijų. Tačiau toliau leista ir katalikiška pagrindžio spauda, o katalikų komunikaciniai tinklai Kaune išliko nepaisant represijų, todėl pasipriešinimas jame buvo stabilesnis nei Vilniuje, kur buvo beveik sutriuškintas 8-ojo dešimtmečio pabaigos represijų.

Pasipriešinimo kaita 9-ajame dešimtmetyje

Po tokio pagrindinės ir pasipriešinimo veiklos suaktyvėjimo 8-ojo dešimtmečio antroje pusėje ir represijų jo pabaigoje 9-ajame dešimtmetyje pasipriešinimas Vilniuje kaip ir visoje Lietuvoje susilpnėjo. Kartais ir sostinėje pasirodydavo savilaidos leidiniai (*Juventus academica*, *Kova*), tačiau jie leisti jaunimo, būdavo trumpalaikiai, plačiau nepaplisdavo – aktyviausiems pagrindininkams kalint pagrindinė veikla nebuvo labai aktyvi. Kaunas, turėjęs stipresnę katalikišką pagrindinį tinklą, išaugino daugiau pagrindinių leidinių nei Vilnius, kurio pagrindinė veikla labiau rėmėsi į ryšias pagrindžio asmenybes ir jų kontaktus.

Tai, be abejo, nereiškia, kad 9-ajame dešimtmetyje pagrindis Vilniuje visai apmirė. Tebeveikė savilaidos platinimo tinklai, formavosi ir nelegalių knygų dauginimo centrai, gana dideliais kiekiais dauginę ir platinę įvairias knygas (nuo tarpukarinių, išėivijoje leistų iki erotinių knygų atšviėtų). Vienas tokių centrų, Gedimino Jakubčionio ir Alfonso Vinclovo, daugino Zenono Ivinskio „Lietuvos istoriją“, Maceinos „Niekšybės paslaptį“, Bronio Railos „Kitokios Lietuvos ilgesį“, *Lietuvių archyvo* numerius, knygos pasiekdavo iki 400 egz. tiražą – tai milžiniški mastai Lietuvos pogrindyje⁵¹.

Kokybinį savilaidos augimą rodo faktas, kad joje ne tik daugintos ir platintos, bet ir kurtos knygos: Vytauto Šilo parašytas „Vadovas po Mažąją Lietuvą“ 1981–1983 m. susilaukė net trijų laidų, paskutinio tiražas buvo tiesiog astronominio dydžio nereliginiam pagrindžiui – 1500 egz.⁵² Be to, stiprėjo ir svarbus tapo nesovietinis (nepolitinis, tiesiogiai neantisovietinis) pagrindis. Tokias tendencijas gerai iliustruoja faktas, kad 1983 m. Vilniuje pradėjo eiti savilaidinis křišnaistų leidinys „Troškimų medis“⁵³.

Baigiant verta trumpai aptarti 1987-ųjų mitingą prie Adomo Mickevičiaus paminklo. Jis išskirtinis ne tik Vilniaus pasipriešinimo istorijoje – tai buvo pirmas nesankcionuotas mitingas Vilniuje po spontaniškos demonstracijos per 1956 m. Vėlines ir pirmas toks mitingas Lietuvoje, kuris nebuvo išvaikytas jėga, nors jo vietoje stovėjo daug milicininkų, su-

⁵¹ „Alfonsas Vinclovas“, *Kažkas tokio labai tikro...*, sud. Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Voldemaras Klumbys, p. 92–93.

⁵² *Ibid.*, p. 93.

⁵³ Rasa Pranskevičiūtė, Tadas Juras, „Acting in the underground: Life as a Hare Krishna Devotee in the Soviet Republic of Lithuania (1979–1989)“, *Religion and Society in Central and Eastern Europe*, 2014, Vol. 7, No. 1, p. 15.

kiojosi saugumiečiai. Per užsienio radijo stotis iš anksto buvo pranešta, kur ir kada jis vyks, pora dienų prieš numatytą datą oficiozinėje *Komjaunimo tiesoje* pasirodė straipsnis apie planuojamą renginį, iš anksto smerkiantis jo dalyvius. Taigi apie jį žinojo ir miestiečiai, ir saugumiečiai. Todėl drąsesni vilniečiai (ne tik jie – mitinge dalyvavo ir iš kitų miestų atvykę žmonės) numatyto laiku tarsi atsitiktinai ėjo pro šalį ir smalsumo vedami sustojo sužinoti, kas čia vyksta, ko susibūrę šie žmonės⁵⁴. Taip saugumiečių klausinėjami teisinosi dauguma atpažintų dalyvių. Net ir tokiam dalyvavimui reikėjo didelės drąsos – ne vienas žinojusiųjų prisipažino nedrįšęs nueiti, nors ir labai norėjęs.

Ne iki galo aišku, kodėl nebandyta išvaikyti mitinguojančių, turbūt paveikė Maskvoje jau visai įsisiūbavusi, bet Lietuvoje tuomet dar gana menkai jaučiama *perestroika* (liet. pertvarka). Šiuo atveju ir vėl pasireiškė Vilniaus specifika – sostinė *perestroikos* vėjai pasiekė anksčiau nei kitas Lietuvos dalis, čia jie buvo labiau jaučiami. O ir įvykius sostinėje Maskva geriau matė – tai irgi galėjo prisidėti prie sprendimo nevaikyti mitingo, taip pratęsiant beveik nesmurtinio 1956 m. Vėlinių demonstracijos išvaikymo „tradiciją“. Taigi ir šiuo atveju respublikinės sostinės vaidmuo veikė pasipriešinimo apraiškas bei formas. Ir kartu – šis mitingas grąžino ir įtvirtino Vilniaus kaip pasipriešinimo centro vaidmenį, kurį pratęs Sąjūdžio veikla.

Išvados ir apibendrinimai

Pasipriešinimo Vilniuje istorijos bruožai rodo, kad tiek sovietinės respublikos sostinės statusas, tiek ir miesto socialinė, net demografinė istorija darė poveikį to pasipriešinimo ypatybėms. Tai, kad į miestą atsikėlė daug nelietuvių iš kitų SSRS regionų, kad atsikėlę lietuviai jautėsi svetimi Vilniuje, neturėjo nusistovėjusių ryšių tarpusavyje, pokariu iš pradžių sunkino pagrindinių organizacijų kūrimą.

Prie Vilniaus pasipriešinimo ypatybių prisidėjo ir tai, kad naujieji miesto gyventojai buvo stipriau veikiami sovietinės propagandos ir santvarkos diegiamo gyvenimo būdo, nes Vilniuje, kitaip nei Kaune, nebuvo išlikusios stiprios tarpukario tradicijų įtakos, veikusios kaip svari sovietinės įtakos atsvara. Nors dauguma atvykėlių ir turėjo iš kaimo atsineštas tradicijas, vis tik nutolus nuo jas palaikančių bendruomenių ir gyvenant kitokioje – miesto – erdvėje, reikalavusioje kitokių įgūdžių, jų poveikis silpo ir negalėjo atsispirti miesto gyvenimui pritaikytiems sovietiniams receptams.

Jau 6-ajame dešimtmetyje išryškėjo pasipriešinimo Vilniuje skirtumai: Vėlinių demonstracijos dalyviai elgėsi ne taip agresyviai kaip Kaune, tačiau ir jėgos struktūrų bei Vilniaus vadovai ėmėsi iniciatyvos derėtis su emocinga minia, tai leido išvengti riaušių. Atrodo, kad panašus valdžios atstovų atsargumas lėmė ir tai, jog nebuvo bandoma išvaikyti 1987 m. mitingo. Sostinės statusas reiškė, kad į įvykius joje Centras žiūrės atidžiau ir

⁵⁴ Taip apie savo dalyvavimą mitinge Juozui Baltušiiui pasakojo Vidmantas Valiušaitis: Juozas Baltušis, *Vietoj dieno-raščio, 1984–1990*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2020, p. 556.

vertins juos griežčiau nei kituose regionuose, todėl ir Lietuvos valdantieji elgėsi atitinkamai. Tačiau prieš futbolo aistrualių eitynes jėgą panaudoti buvo paprasčiau, nes jos lengvai depolitizuojamos.

Kita vertus, sovietinės sostinės aplinka darė žmones lojalesnius santvarkai. Tai irgi paaiškinama tiek aukštesniu sostinės gyvenimo lygiu, tiek kultūrinio elito (turinčio ką prarasti, todėl labiau linkusio prisitaikyti) koncentracija. Lojalumo apraiškos matyti jau 1955–1956 m., kai Vilniaus aukštųjų mokyklų studentai, būsimieji humanitarinės inteligentijos atstovai, bandė peticijomis pasiekti jiems svarbių kultūrinių, tautinių tikslų. Nors tokia legalistinės opozicijos taktika labiau priskirtina prisitaikymo elgsenai, kartais ji naudota ir pasipriešinimo dalyvių. Legalistinė elgsena įsitvirtino tarp (visų pirma) Vilniaus inteligentijos.

Legalistinė tradicija gali paaiškinti ir 8-ojo dešimtmečio specifiką: pagrindinė veikla rodė didesnę priešišumą sovietinei santvarkai, labiau tautinę ir religinę kovą prieš okupantus, tuo tarpu disidentinis pasipriešinimas, naudojantis legalistinę taktiką, akcentavo universalias žmogaus teises, sovietinių įstatymų laikymąsi, taip tarsi pripažįstant sovietinės santvarkos legitimumą. Net ir turint omenyje, kad legalizmas dažnai tebuvo priedanga, vis tik jo naudojimas rodo sovietinės disidentinės kultūros poveikį Vilniaus pasipriešinimui.

Tokias Vilniaus ypatybes rodė ir skirtumai tarp Vilniaus ir Kauno jaunimo: Vilniuje buvo daug studentų, kurie turėjo ką prarasti, jei negalėtų baigti studijų, tuo tarpu Kaune būta daugiau darbininkiško jaunimo. Čia verta prisiminti „kalantinių“ neramumus Kaune, kur dalyvavo daugiausia būtent darbininkiškas jaunimas. Vilniuje nemaža darbininkijos dalis buvo nelietuviai, tai irgi galėjo prisidėti prie mažesnio protestų potencialo. Tačiau 8-ojo dešimtmečio antroje pusėje futbolo sirgalių eitynėse prasiveržė ir jis.

Vis tik Vilniuje egzistavo ne tik lojalistinė opozicija, bet ir pagrindinis pasipriešinimas, institucionalizavęsis 8-ajame dešimtmetyje periodinės savilaidos leidiniais ir pasipriešinimo organizacijomis. Šiuose baruose Vilnius taip pat išsiskyrė, nes čia buvo ryškesnė liberalioji savilaidos srovė, akcentavusi ne tik tautines, bet ir žmogaus teises, dialogo savilaidoje paieška. Taip pat Vilniuje būta silpnesnės religinio pogrindžio įtakos. Tačiau nereliginio pasipriešinimo palaikymo tinklas buvo gerokai mažesnis ir silpnesnis nei religinio, todėl po represijų prieš pagrindininkus ir disidentus 8-ojo dešimtmečio pabaigoje Vilniaus periodinė savilaida labai nukentėjo – beveik visi leidiniai nustojo eję, priešingai nei LKBB, *Aušra* ar *Rūpintojėlis*, o naujų, stipresnių leidinių neatsirado – kitaip nei Kaune.

Taigi vilnietiškas pasipriešinimas iš tiesų turi ypatingų, jį nuo likusios Lietuvos dalies atskiriančių bruožų. Tolesni panašios krypties tyrimai leistų labiau detalizuoti pasipriešinimo ypatybes įvairiose Lietuvos vietose, geografinių skirtumų poveikį pasipriešinimui, o kartu – ir geriau suprasti pasipriešinimo būklę bei dinamiką, jų priežastis ir ypatybes.

Literatūra ir šaltiniai

1. „Albertas Žilinskas“, *Kažkas tokio labai tikro: Nepaklusniosios sovietmečio visuomenės istorijos. Sakytinės istorijos šaltinių rinkinys*, sudarė Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Voldemaras Klumbys, Vilnius: Aukso žuvis, 2015, p. 383–411.
2. „Alfonsas Vinclovas“, *Kažkas tokio labai tikro. Nepaklusniosios sovietmečio visuomenės istorijos*, sud. Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Voldemaras Klumbys, Vilnius: Aukso žuvis, 2015, p. 85–98.
3. Anušauskas Arvydas, Burauskaitė Birutė, *Baltijos laisvė – Europos atsakomybė. Baltijos šalių išsivadavimo kelių paieškos. Pilietinis protestas ir Europos parlamentas 1979–1983 metais*, Vilnius: Lietuvos Respublikos seimas, 2002.
4. Anušauskas Arvydas, *Išdavystė: Markulio dienoraščiai*, Vilnius: Versus aureus, 2017.
5. Bagušauskas Juozapas Romualdas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 1999.
6. Baltušis Juozas, *Vietoj dienoraščio, 1984–1990*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2020.
7. Davoliūtė Violeta, „Postwar Reconstruction and the Imperial Sublime in Vilnius during Late Stalinism“, *Ab Imperio*, 2014, Vol. 2014, No. 1, p. 176–203.
8. Gaškaitė Nijolė, „Peslys“, *Laisvės kovų archyvas*, 1994, t. 11, p. 35–47.
9. Gedgaudas Edmundas, „Kartais ištardavom „Štai ir mes!“ Apie Antaną Kučingį“, *Kultūros barai*, 2007, Nr. 1, p. 71.
10. Girdzijauskas Vytautas, *Laiškai iš nelaisvės namų: Tekstai apie skaudžią praeitį ir dabartį*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994.
11. Girnius Kęstutis K., „Apie katalikybės ir tautiškumo ryšius“, *Aidai*, 1983, Nr. 3, p. 161–172.
12. Klumbys Voldemaras, „Neformalaus inteligentų tinklo veikla tarp sovietinio sistemiškumo ir alternatyvumo: „garažų istorija“ (1977–1978)“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2015, t. 35, p. 102–119.
13. Klumbys Voldemaras, „Pogrindžio leidinys *Perspektyvos* (1978–1981): Intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 179–208.
14. Klumbys Voldemaras, *pokalbis su Gražina Martinaitiene*, Vilnius, 2014-01-15, asmeninė autoriaus kolekcija.
15. Klumbys Voldemaras, *pokalbis su Vytautu Narbutu*, Vilnius, 2014-01-25, asmeninė autoriaus kolekcija.
16. Klumbys Voldemaras, *pokalbis su Vytautu Skuodžiu*, Vilnius, 2001-03-27, asmeninė autoriaus kolekcija.
17. Klumbys Voldemaras, *pokalbis su Stasiu Stunguriu*, Vilnius, 2001-07-12, asmeninė autoriaus kolekcija.
18. Klumbys Voldemaras, „Požiūris į pasipriešinimą, prisitaikymą ir tautos išlikimą sovietmečiu“, *Colloquia*, 2009, Nr. 22, p. 51–70.
19. Laukaitytė Regina, *Lietuvos vienuolijos: XX a. istorijos bruožai*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1997.
20. Laukaitytė Regina, „Paulius Širvyys: „Štai atsirado užkariautojai, net nenori lietuviškai kalbėti“, *Kultūros barai*, 2017, Nr. 12, p. 76–79.

21. *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.
22. Mackonis Jonas, *Boružės odisėjos: pasiropinėjimai po laiko pievą*, Vilnius: Tyto alba, 2003.
23. Marcinkevičius Justinas, „Pušis, kuri juokėsi: apysaka“, *Pergalė*, 1961, Nr. 8, p. 9–80.
24. „Partizanų kovos Lietuvoje“, *Aušra*, t. III: 1978 m. gegužis–1979 m. vasaris, Nr. 11/51–15/55, Čikaga: Akademinės skautijos leidykla, 1980, p. 6–8.
25. *Perspektyvos. Lietuvos pagrindinio periodinio leidinio. 1978–1981 metai*, Vilnius: Gairės, 2005.
26. *Lietuvos Helsinkio grupė: dokumentai, atsiminimai, laiškai*, sud. Petkus Viktoras, Račkauskaitė Živilė, Uoka Mindaugas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999.
27. *Lietuvos Helsinkio grupė: dokumentai, pareiškimai, pasisakymai, straipsniai, laiškai*, t. 2, sud. Petkus Viktoras, Vilnius: Lietuvos žmogaus teisių asociacija, 2007.
28. Pranskevičiūtė Rasa, Juras Tadas, „Acting in the underground: Life as a Hare Krishna Devotee in the Soviet Republic of Lithuania (1979–1989)“, *Religion and Society in Central and Eastern Europe*, 2014, Vol. 7, No. 1, pp. 3–22.
29. Preikšas Kazys, „Tikrasis bolševiko kelias“, *Naujasis židinys-Aidai*, 2021, Nr. 3, p. 14–23.
30. Račkauskaitė Živilė, „Lietuvos Helsinkio grupė“, *Lietuvos Helsinkio grupė: dokumentai, atsiminimai, laiškai*, sud. Viktoras Petkus, Živilė Račkauskaitė, Mindaugas Uoka, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999, p. 5–13.
31. Račkauskaitė Živilė, „Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje septintajame – aštuntajame dešimtmetyje“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 2, p. 52–69.
32. Ramonaitė Ainė, Klumbys Valdemaras, Kukulskytė Rytė, „Pagrindžio spaudos leidėjų tinklai sovietmečio Lietuvoje“, *Informacijos mokslai*, 2015, t. 71, p. 50–67.
33. *Nematoma sovietmečio visuomenė*, sud. Ramonaitė Ainė, Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2015.
34. Rapoportas Sergejus, *Vilniaus snobai (VII–VIII dešimtmetis): Esė*, Vilnius: Unitas, 1994.
35. Remeikis Tomas, *Opposition to Soviet Rule in Lithuania: 1945–1980*, Chicago: Institute of Lithuanian Studies Press, 1980.
36. Skuodis Vytautas, *Žaidimas KGB tinkluose*, Vilnius: Vaga, 1996.
37. Stravinskienė Vitalija, „Migracijos procesų poveikis Vilniaus miesto gyventojų etniniamis demografiniams pokyčiams 1944–1959 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2010, Nr. 2, p. 133–152.
38. Stravinskienė Vitalija, *Migruojantis Vilnius: 1915–1994 metai*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2023.
39. Streikus Arūnas, Kuzmickaitė Daiva Kristina, Šimkūnas Vidmantas, *Iš sovietinės patirties į laisvės erdvę: vienuolijos Lietuvoje XX a. antroje pusėje*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija; Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2015.
40. Streikus Arūnas, „Laisvės akivaras stagnuojančios imperijos periferijoje, 1972“, *Pramušti sieną*, sud. Kristina Budrytė-Genevičė, Kaunas, 2022, p. 18–45.
41. Streikus Arūnas, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002.
42. Šaltenis Rapolas, *Tikras netikras A. Vienuolis*: apybraiža, Kaunas: Spindulys, 1994.

43. *Lietuvos laisvės lyga: nuo „Laisvės šauklio“ iki nepriklausomybės*: dokumentai. Konferencijos medžiaga. Kalbos. Straipsniai. Bibliografija, sud. Šidlauskas Gintaras, Vilnius: Naujoji matrica, 2004.
44. *Lietuvos Laisvės Lyga: nuo „Laisvės šauklio“ iki nepriklausomybės*, kn. 2, sud. Šidlauskas Gintaras, Vilnius: Naujoji matrica, 2006.
45. Tamakauskas Zigmas, „Audringojo rudens prisiminimai“, *Laisvės kovų archyvas*, 2007, t. 39, p. 101–126.
46. Terleckas Antanas, *Ne pats pasirinkau savo dalią*, Vilnius: Versmė, 2013.
47. Terleckas Antanas, *Rezistentų dienoraštis: 1966 metai*, Vilnius: Naujoji matrica, 2008.
48. Tininis Vytautas, *Sniečkus. 33 metai valdžioje: Antano Sniečkaus biografinė apybraiža*, Vilnius: Lietuvos karo akademija, 2000.
49. Tyla Antanas, „Iš Vilniaus studentų gyvenimo: 1956 metai“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2002, Nr. 1, p. 177–184.
50. Vaigauskas G. K., *Lietuvos nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja (vadovėlis praktikams)*, 2 leid., Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1992.
51. Vytis, Nr. 1–3, Vilnius: Lietuvos laisvės lyga, 1993.
52. Владимир Буковский, „И возвращается ветер...“, *Письма русского путешественника*, Москва: Демократическая Россия, 1990. [Vladimir Bukovskij, „I vovraščiajiesia vieter...“, *Pisma ruskogo putešestvenika*, Moskva: Demokratičeskaja Rosija, 1990].

Voldemaras Klumbys

Features of the unarmed resistance in Vilnius during the Soviet era

Summary

This article analyses the features of the unarmed resistance in Vilnius, explains what made it stand out in the context of Lithuania as a whole, and looks for the causes and consequences of these differences. The focus is on the 1950s and 1970s, when resistance activities were the most visible. The assumption is made that the “capital climate” – the specific state policy in the capital city – encouraged residents to be more adaptable and look for more moderate ways to achieve their goals. The heightened influence of the ideas of Russian dissident on the resistance in Vilnius is evident; this also affected the methods of resistance, with open dissent standing out in Lithuanian underground activities in Vilnius. Also important in the Vilnius resistance were groups with little connection to religious resistance networks.

Keywords: Soviet era, resistance, dissidents, underground.

Lietuvių tremtinių bendruomenė Vakaruose: sugrįžti į laisvą Lietuvos valstybę

Juozas Banionis

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ juozas.banionis@genocid.lt

<https://orcid.org/0000-0002-1337-3784>

Antrojo pasaulinio karo sumaištis, sovietinės ir nacių okupacijos stipriai paveikė ir išblaškė lietuvių tautą. Antrojo pasaulinio karo Rytų frontui artėjant prie Baltijos kraštų, Lietuvą palikti ryžosi per šešiasdešimt tūkstančių tėvynainių, kurie traukėsi laikinai, manydami sulaukti greit sugrąžintos Tėvynės laisvės. Jie buvo ne paprasti karo pabėgėliai, bet tapo politiniais tremtiniais, ilgainiui įvardintais „dipukai“. Šiame straipsnyje išryškinamas lietuvių – karo pabėgėlių, prisiglaudusių DP stovyklose, telkimas į vieningą organizaciją – Lietuvių tremtinių bendruomenę (LTB). Kartu atskleidžiamos mūsų tautiečių politinės aspiracijos, pasireiškusios per pasiaukojimą saugoti lietuvišką tapatybę, palaikyti tautinį solidarumą ir rengtis laisvos, nepriklausomos Lietuvos gyvenimui.

Reikšminiai žodžiai: karo pabėgėliai, DP lietuviai, dipukai, skryningas, LTB, Lietuvių charta.

Įvadas

Kai antrojo pasaulinio karo frontas veržliai artėjo prie Baltijos kraštų, palikti Lietuvą ryžosi per 60 tūkst. tėvynainių, kurie buvo ne paprasti karo pabėgėliai, bet tapo politiniais tremtiniais, ilgainiui pavadintais „dipukai“. Šis vardas prigijo prasidėjus jų gyvenimui pokario Vakarų Europoje, (daugiausia Vakarų Vokietijoje) veikusiose stovyklose, administruojamose tarptautinių organizacijų. Tų stovyklų gyventojams buvo prisegtas sutrumpintas vardas DP (*Displaced persons* – liet. išvietintieji (perkeltieji) asmenys).

Tas gyvenimas DP stovyklose iš pradžių buvo lūkuriavimas, siejant viltis su Atlanto chartija – 1941 m. rugpjūčio 14 d. Jungtinių Amerikos Valstybių Prezidento Franklino D. Roosevelto ir Didžiosios Britanijos Premjero Winstono G. Churchillo pareiškimu. Dokumento trečiasis punktas teigė, kad „Abu kraštai pripažįsta visoms tautoms teisę pasirinkti sau atitinkamą valdžios formą. Turi būti atstatytos suvereninės teisės ir vyriausybės tų kraštų, kuriems tai buvo jėga atimta“.

Neatsitiktinai karo nublokštieji žmonės sakėsi išvykstant iš Tėvynės tik trumpam, ieškodami svetur saugesnės prieglaudos ir tikėdamiesi, kad po karo jų valstybės taps laisvos ir nepriklausomos, kad tada jie grįžę galės laisvai gyventi ir jokie kylantys iš valdžios pavojai negrės jų gyvybei. Visos šios mintys pastebimos to laikmečio liudijimuose.

Be paminėtų pasitraukusiųjų į Vakarus liudijimų ar jų memuarų, Lietuvos istoriografijoje randame nemažai reikšmingų darbų apie lietuvius dipukus, pasklidusius po įvairius pasaulio kraštus, apie jų kultūrinę, religinę, meninę, leidybinę veiklą¹. Greta to pažymėtini darbai, perteikiantys tekstu ar vizualiai panoraminį lietuvių gyvenimo DP stovyklose Vokietijoje paveikslą². Prie pastarųjų priskirtina ir Vinco Bartusevičiaus, ilgamečio Vokietijos lietuvių metraštininko ir tyrėjo pastangomis parengta knyga apie lietuvių gyvenimą DP stovyklose 1945–1951 metais³. Tai plačios apimties, paremtas šaltiniais ir literatūra tyrimas, pažvelgiantis į šią temą, autoriaus žodžiais tariant, „kiek platesniu žvilgsniu iš

¹ Sigita Montvilaitė, „Lietuvių mokyklos perkeltųjų asmenų stovyklose Vokietijoje 1945–1950 metais“, *Acta Paedagogica Vilnensia*, 1997, t. 4, p. 44–51; Dalia Kuizininė, *Literatūrinis gyvenimas Vokietijos DP stovyklose 1945–1950 metais (Rašytojų draugijos veikla, kultūrinė spauda, literatūros debiutai)*, Kaunas, 1999; Zenonas Simas Kriauciūnas, „Lietuvių tremtinių kultūrinė veikla pokario Vokietijoje 1944–1949 m.“, *Kultūros barai*, 2000, Nr. 7, p. 62–65; Remigijus Misiūnas, *Barakų kultūros knygos: lietuvių DP veikla 1945–1952 m.*, Vilnius, 2004; Jurgita Blažytė, „Religinis gyvenimas DP stovyklose 1945–1950 m.“, *Oikos*, 2008, Nr. 1, p. 83–103; Remigijus Misiūnas, *Lietuvių DP knyga 1945–1952 metais: sąvadas*, Vilnius: Versus aureus, 2012; Dalia Ramonienė, „Iš DP stovyklų Vokietijoje palikimo: iliustruota vaikų knyga 1945–1951 metais“, *Acta academiae artium Vilnensis*, 2016, t.83, p. 85–107; Jurga Dzikaitytė, „Lietuviškojo pasaulio atspindžiai DP stovyklų literatūros vadovėliuose: tautosakos sampratos analizė“, *Tautosakos darbai*, 2020, t. 59, p. 274–295; Marija Kaškonienė, „Teatras tremtyje 1945–1949 m.“, *Kaunas pilnas kultūros*, 2022-03-29, <https://kaunaspilnas.lt/muziejiaus-treciadienis-tea-tras-tremtyje-1945-1949-m/>

² Tomas Balkelis, „DP stovyklų palikimas: lietuvių karo tremtiniai Vakaruose 1944–1954 m.“, *Kultūros barai*, 2008, Nr. 11, p. 68–75; Nr. 12, p. 62–70; Irena Mikuličienė, *Lietuviai perkeltųjų asmenų stovyklose 1945–1951 m.*, Vilnius: LNM, 2023.

³ Vincas Bartusevičius. *Lietuviai DP stovyklose Vokietijoje 1945–1951*, Vilnius: Versus aureus, 2012.

arčiau⁴. Dar paminėtini paskutinio dešimtmečio istorikų darbai, atskleidžiantys konkrečios DP stovyklos lietuvių kasdieninį gyvenimą⁵.

Ši ženkli lietuvių tautos dalis, dėl politinių motyvų spontaniškai pasitraukusi trumpam laikui (taip jie manė) į artimiausius Vakarus, tikėjosi sulaukti taikos Europoje, o drauge – ir sugrąžintos Tėvynei Lietuvai laisvos ir nepriklausomos valstybės statuso. Be nuolatinio rūpesčio kasdieniniais karo išblokštųjų iš Lietuvos reikalais, tas mūsų tautiečių lūkuriavimo DP stovyklose laikas nebuvo leidžiamas veltui – plėtota visa apimanti organizacinė veikla, susijusi tiek su lietuvių kultūros apraiškomis, tiek su tautinio švietimo plėtra. Visiems šiems poreikiams įgyvendinti buvo svarbu suburti vieningą organizaciją, atstovaujančią lietuvių tautos dalį, įstrigusią Vakarų Vokietijoje. Šiame kelyje reikšmingą moralinį palaikymą teikė Amerikos lietuvių taryba (ALT), gyvuojanti JAV, kaip senosios emigracijos lietuvių politinis susivienijimas, kuris siekė Lietuvos išlaisvinimo, ir Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (VLIK), atsikūręs Vokietijoje ir veikiantis kaip lietuvių tautos politinė atstovybė – partinių srovių ir rezistencinių judėjimų junginys. DP lietuvių gyvenimą lengvino Amerikos lietuvių filantropinės organizacijos – BALF (Bendrojo Amerikos lietuvių fondo) teikiama nuolatinė materialinė parama.

Šiuo straipsniu autorius siekia išryškinti lietuvių karo pabėgėlių, po karo laikinai (1945–1950) prisiglaudusių DP stovyklose, telkiamąsi į vieningą organizaciją – Lietuvių tremtinių bendruomenę (LTB). Pabrėžiant ir iškeliant šio telkimosi politinį aspektą, atskleidžiamas mūsų tautiečių ryžtas saugoti lietuvišką tapatybę, palaikyti tautinį solidarumą ir ruoštis laisvos, nepriklausomos valstybės gyvenimui.

Pagrindiniai šaltiniai, kuriais remiamasi, siekiant įgyvendinti šio straipsnio tikslą, saugomi Lietuvos valstybės centriniame archyve (LCVA), Londone ir Vašingtone gyvavusių Lietuvos Respublikos diplomatinio atstovybių fondai (f. 648, 656). Vienas iš tyrimo šaltinių yra ir Algirdo Gustaičio antrojo pasaulinio karo dienoraštis⁶. Galiausiai pasitelkiama vertinga medžiaga iš nagrinėjamo laikotarpio tiek JAV lietuvių išeivių, tiek ir DP lietuvių periodinės spaudos (leidinių „Aidai“, „Dirva“, „Draugas“, „Eltos biuletenis“, „Lietuvis“, „Mažasis židinys“, „Mintis“, „Naujienos“, „Tėviškės aidas“, „Tėviškės žiburiai“, „Tėvynės sargas“, „Tremtinių žinios“, „Žiburiai“). Atliekant tyrimą naudoti šie metodai: hermeneutinis, istorinis lyginamasis, indukcinis.

Lietuviai dipukai – DP stovyklų gyventojai

Antrojo pasaulinio karo sumaištis, sovietinė ir nacių okupacija negailestingai paveikė ir išblaškė lietuvių tautą. Lietuvos žmonės, jau patyrę 1940–1941 m. bolševikinį terorą, ar-

⁴ *Ibid.*, p. 12.

⁵ Gediminas Žušinas, „Lietuvių gyvenimas ir veikla Kempteno DP stovykloje 1945–1949 m.“, magistro darbas, Kaunas, 2011; Lukas Rimkevičius, „Memmingeno DP stovyklos lietuvių laikraštis „Mintis“ 1946–1949 m.“, magistro baigiamasis darbas, Kaunas, 2014.

⁶ Algirdas Gustaitis, *Karas braukia kruviną asarą. Antrojo pasaulinio karo dienoraštis*, Chicago: Devenų kultūrinis fondas, 1990.

tinantis prie tėvynės Raudonajai armijai, traukėsi tolyn į Vakarus, visų pirma į vakarinę Vokietijos dalį, toliau – pas amerikiečius, anglus ar prancūzus, ten tikėdamiesi išsigelbėti nuo sovietų moralinio spaudimo ir fizinio sunaikinimo. Jie traukėsi gana stichiškai, tikėdamiesi, kad pasitraukia tik laikinai, kol padedant Vakarams bus ištaisyta akivaizdi neteisybė, sugrąžinta Lietuvai laisvė ir nepriklausomybė. Pasak teatrologo ir poeto Jurgio Blekaičio, „mes, tremtiniai, bėgdami nuo grįžtančio Stalino teroro, kitokio kelio į laisvę ir Vakarus neturėjom kaip tik per baigiančią sugriūti nacių imperiją“⁷. Pabėgėlių būrius papildė lietuviai, nacių okupacijos metu prievarta uždaryti koncentracijos stovyklose ir kalėjimuose ar prievarta išvežti Reicho darbams⁸. Prisidėjo ir evakuotieji, patekę Vokietijon traukiantis vokiečių kariuomenei iš Lietuvos, kai buvo jiems įsakyta kasti apkasus, varyti gyvulių bandas ar perkelti įstaigas. Visi jie – karo pabėgėliai, save įvardiję politiniais tremtiniais, 5-ojo dešimtmečio viduryje spietėsi Vakarų Europoje, kur atsidūrė ne iš palankumo vokiečiams, bet traukdamiesi nuo bolševikinio teroro ar fronto ugnies. Todėl negalima nesutikti su visuomenės veikėjo, literatūrologo Juozo Brazaičio-Ambrasevičiaus, patyrusio dipuko lemtį, mintimi: „DP problema yra padaras šio karo eigoje iškilusios totalitarinės etikos, kuri be sąžinės skrupulų milijonus žmonių iš vietos išjudino“⁹. Filosofas Antanas Maceina, įvardindamas esamą šių žmonių būseną tremtimi, aiškiai apibrėžė: „Tremtis yra ne kas kita, kaip mūsų nusiviedimas į mums svetimą ir šaltą pasaulį.“ Kartu jis, atsižvelgdamas į tarptautinę situaciją ir pakibusius taikos Europoje klausimus teigė, kad „mūsų likimas dar nėra užantspauduotas.“ Todėl, pasak jo, „mes ir skiriamės nuo emigrantų, kuriems tremtis pasidaro nuolatinis ir pastovus jų gyvenimo būdas“, o „mūsų tremtis yra tik laikinė.“¹⁰

Dėl Antrojo pasaulinio karo visų lietuvių, vienaip ar kitaip nublokštų tolyn į Vakarų Europą skaičius gali siekti ketvirtį milijono. Tokiems duomenims pritaria ilgametis Vokietijos lietuvių bendruomenės metraštininkas Vincas Bartusevičius. Jis, sekdamas istoriku Sauliumi Sužiedėliu¹¹, nurodo, kad karo metais palikusią Lietuvą tautiečių skaičius buvo daugiau kaip 250 tūkst., ir jį sudarė į Reichą darbams išvežtieji žmonės, vokiečių armijos šauktiniai bei 1944 m. nuo sovietų pasitraukusieji ar iš Klaipėdos krašto perkeltieji¹². Šitas skaičius apima dar ir Lietuvos piliečius, nukankintus nacių koncentracijos stovyklose, ir per Vokietijos miestų bombardavimus žuvusius tautiečius.

Ilgainiui, jau karo veiksams pasibaigus ženkliai išsaugojusių gyvybę, išblokštų iš Tė-

⁷ Virginija Babonaitė-Paplauskienė, „Gyvenimas – ne maskaradas: Jurgio Blekaičio laiškas Vytautui Aleksandrui Jonynui“, *Metai*, 2020, Nr. 12, p. 126.

⁸ Juozas Brazauskas, *Svetimoje padangėje*: Istorinė apybraiža, Vilnius: LGGRTC, 2024, p. 15–19.

⁹ Juozas Brazaitis, *Etinio momento vaidmuo*, Raštai, t. 5, Chicago: *[Laisvę]*, 1984, p. 55.

¹⁰ Antanas Maceina, *Įvado žodis*, / Juozas Girnius, *Tautiniai mūsų uždaviniai tremtyje*, Würzburg: Žalgiris, 1947, p. 3.

¹¹ Suž. S. [Saulius Sužiedėlis], *Refugges. Encyklopedia Lithuanica*, Boston, 1978, Vol. VI, p. 457.

¹² Vincas Bartusevičius, *Lietuviai DP stovyklose Vokietijoje 1945–1951*, Vilnius, Versus aureus, 2012, p. 30–32.

vynės lietuvių dalis prisiglaudė jau paminėtuose „išvietintųjų asmenų“ – kitaip vadinamosiose DP stovyklose, kurių skaičius viršijęs šimtą (istorikas Tomas Balkelis nurodo jų buvus apytiksliai 113 stovyklų¹³). Tik maža dalis glaudėsi kitur – gyveno prie vokiečių ūkininkų-šeimininkų ar nuomojo būstą atskirai. Vis dėlto tokių karo metu išblokštų ir dabar bendro likimo ženklinamų, įstrigusių DP stovyklose lietuvių skaičius skirtinguose šaltiniuose įvairuoja. Pavyzdžiui, 1946 m. spalio 1 d. žurnalo „Europa Archiv“ duomenimis, visose trijose Vokietijos zonose bendras tremtinių skaičius buvo 760 tūkst. 58 asmenys, tarp jų – 57 tūkst. 495 lietuviai, iš kurių amerikiečių zonoje buvo 30 tūkst. 543, anglų – 24 tūkst. 555 ir prancūzų – 2 tūkst. 397 asmenys. Palyginkime: tuo metu latvių buvo 94 tūkst. 730, estų – 30 tūkst. 978, o tų pačių metų pradžioje vien lenkų buvo 600 tūkst.¹⁴ 1946 m. VLIK'as memorandume JTO teigė, kad amerikiečių, britų ir prancūzų administruojamose zonose atitinkamai atsidūrė 35 tūkst., 27 tūkst. ir 5 tūkst. lietuvių – politinių tremtinių. Ten pat dokumente pateikiami ir atskirose Vakarų Europos šalyse esančių lietuvių skaičiai. Būtent: Vokietijoje jų priskaičiuojama 70 tūkst., Austrijoje – 2 tūkst. 500, Danijoje – 1 000, Švedijoje – 450, Šveicarijoje – 225, Prancūzijoje – 1 tūkst. 500, Italijoje – 2 tūkst. 100, kitur dar 500. Taigi viską sudėjus memorandume nurodomas lietuvių – politinių tremtinių, pasitraukusių prasidėjus antrajai sovietų okupacijai, kiekybinis mastas turėtų būti toks: 78 tūkst. 275¹⁵.

Žurnalistas ir teisininkas dr. Bronius Tomas Dirmeikis, 1946 m. rudenį betarpiškai rinkdamas medžiagą apie lietuvių pabėgėlius Vokietijoje, teigė:

Aš joje radau apie 70 tūkstančių lietuvių, išsidalinusių po įvairias okupuotas Vokietijos zonas. Jų gausingiausias skaičius randasi Amerikiečių zonoje: šių metų spalio mėnesio pradžioje ten buvo 33 999 lietuviai. Anglų zonoje tuo laiku buvo 25 400 lietuvių ir Prancūzų zonoje apie 6 000. Apie 5 tūkstančiai lietuvių gyvena Vokietijoje be UNRRA globos ir UNRRA statistikai nepriklauso.¹⁶

Istorikas Alfonsas Eidintas pagal JTO padalinio (UNRRA – *United Nations Relief and Rehabilitations Administration* – liet. JT paramos ir atstatymo administracija) statistiką patvirtinta, kad Vokietijoje DP stovyklose gyveno 57 tūkst. 495, o iš viso (įskaitant ir už stovyklų ribų) – apie 60 tūkst.¹⁷ lietuvių. Be to, patikslindamas nurodo, kad JAV zonoje buvo 30 tūkst. 543, Didžiosios Britanijos zonoje – 24 tūkst. 555, o Prancūzijos zonoje – 2 tūkst. 397 lietuvių¹⁸. Tuo tarpu istorikas Juozas Skirius, remdamasis 1945 m. BALF'o duomeni-

¹³ Tomas Balkelis, „DP stovyklų palikimas: lietuvių karo tremtiniai Vakaruose 1944–1954 m.“, *Kultūros barai*, 2008, Nr. 11, p. 66.

¹⁴ „DP klausimais. Keletas skaičių apie tremtinius“, *Žiburiai* (Augsburg), 1947-01-18, p. 10.

¹⁵ Memorandum to UNO, 1946-09-30, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 309, l. 130–142.

¹⁶ T. Dirmeikis, „Išvietintų lietuvių buitis“, *Dirva* (Cleveland), 1946-1108, p. 4.

¹⁷ Alfonsas Eidintas, *Lietuvių kolumbai*, Vilnius: Mintis, 1993, p. 94.

¹⁸ Alfonsas Eidintas, *Lietuva ir masinė išsivystė 1868–2020 metais*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2021, p. 273, 275.

mis, pateikia žmonių iš Lietuvos, esančių Vakarų Europoje, skaičių – daugiau nei 72 tūkst. ir šį skaičių išdėsto atskirose Vokietijos zonose bei šalyse¹⁹. Vitalija Stravinskienė, vėl apeliuodama į JTO duomenis, patikslino: 63 tūkst. Lietuvos gyventojų buvo įsikūrę Vakarų Europoje²⁰. Pagal socialinę priklausomybę ar profesijas 70 proc. iš jų buvo ūkininkai, darbininkai ir amatininkai, likę 30 proc. – valdininkai, tarnautojai, gydytojai, inžinieriai, profesoriai, advokatai, dvasininkai, menininkai, žurnalistai ir prekybininkai²¹. Sociologas Vincas Bartusevičius nurodo DP lietuvių sudėtį pagal amžių: 0–6 metų sudarė 12 proc., 7–16 metų – 14 proc., 17–25 metų – 20 proc., 26–35 metų – 24 proc., 36–50 m. – 20 proc., 51–60 m. – 7 proc. ir per 60 metų – 3 proc.²² Taigi apibūdinant DP stovyklose buvusių lietuvių amžių matyti, kad net 90 proc. sudarė tautiečiai iki 50 metų. Skirstant vaikus (iki 14 metų) ir suaugusiuosius, pirmieji sudarė 24 proc., o antrieji – 76 proc., tarp kurių vyrai sudarė 42 proc., o moterys – 34 proc.²³

DP lietuviai: liudyti politinę tremtinystę

Pirmieji pokario metai, atnešę Europai formalią taiką, Lietuvai kaip ir kitoms Baltijos valstybėms laisvės vilčių neteikė. Kaip žinia, Vakarų demokratijos buvo pasmerkusios sovietinę Baltijos šalių aneksiją, tačiau „tapusios TSRS sąjungininkėmis kare, *de facto* į ją užsimerkė“²⁴. Vadinasi, šioms trims šalims toliau pripažinta jų teisė į savarankiškumą, Vakaruose darbą tęsė teisiškai pripažįstamos Lietuvos, Latvijos, Estijos diplomatinės atstovybės, pildančios savas funkcijas, o tiek lietuvių išėviams, tiek diplomatomis leista „puoselėti viltį, kad Baltijos šalių likimas bus sprendžiamas po karo, laikantis Atlanto chartijos principų“²⁵. Tačiau Sovietų Sąjunga, aneksavusi šias šalis ir įvardindama jas „Pabaltijo respublikomis“, nekintamai laikėsi savosios nuomonės, šioms valstybėms pritaikydama „partijos nustatytą tradicinę politiką“²⁶. Toks neapibrėžtumas lietuviams, įstrigusius Vakarų Vokietijoje, klampino gilyn į nežinomybę dėl grįžimo į laisvą kraštą. Juolab kad sovietai skelbė, jog Baltijos šalių gyventojai esą traktuojami kaip SSRS piliečiai ir turėtų būti grąžinami.

Taigi sulaukus Vakarų Europoje karo pabaigos ir lietuviams, besikuriantiems DP stovyklose, ir kitiems šio likimo Baltijos kraštų tremtiniais jau pirmosiomis taikos dienomis teko patirti ne tik socialinių sunkumų, bet ir nerimauti dėl pavojingai miglotos ateities. Nerimą stiprino viešai kilusios diskusijos apie galimą statuso pripažinimą priklausan-

¹⁹ Juozas Skirius, *Amerikos lietuvių tarybos veikla 1945–1948 m.*, Chicago: Lithuanian research and studies center, 2001, p. 13.

²⁰ *Pasaulio lietuvių bendruomenė 1949–2003*, sud. V. Stravinskienė, Vilnius, 2004, p. 23.

²¹ Jurgis Šlapikas, „Pasaulis tremtinio akimis“, *Žiburiai* (Augsburg), 1946-08-03, Vilnius: Artlora Vši, p. 3

²² Vincas Bartusevičius, *Lietuviai DP stovyklose Vokietijoje 1945–1951*, Vilnius: Versus aureus, 2012, p. 98.

²³ *Ibid.*

²⁴ Remigijus Misiūnas, *Lietuva prieš LTSR*, Vilnius: Versus aureus, 2007, p. 265.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ J. K., „Pasaulio įvykiai 1945 metais“, *Aidai* (München), 1946, Nr. 1, p. 15.

tiems SSRS piliečių kategorijai. Atskriedavo gandai apie ketinimus Baltijos kraštų pabėgėlius, save tvirtai įvardijusius politiniais tremtiniais, paversti Sovietų Sąjungos piliečiais ir juos išgabenti į Rytus. Visa tai DP stovyklose kūrė slegiantį psichologinį klimatą:

Nuotaika yra tokia, kad žmonės nesibijo jų gyvenimo sąlygų pablogėjimo. Ir visi tokiame eventualumui yra pasiruošę. Jų pagrindinis rūpestis yra rytoj; yra nežinojimas, kaip ir kur jie rytoj gyvens; spėliojimas, kaip bus su jais rytoj pasielgta; prileidimas, kas jų laukia rytoj. Visos jų mintys, visi žodžiai ir visi interesai esmėje sukasi apie tai, kas bus rytoj ir dar kartą rytoj.²⁷

Pačioje gyvenimo DP stovyklose pradžioje lietuviai įžvelgė analogiją su XIX a. pabaiga, kai Vakarų Europos domėjimasis mūsų tauta stiprino tautinį sąjūdį. Dabar, belaukiant XX a. vidurio, kai Vakarų demokratijos paskelbė nuostatus dėl tautų ir žmogaus teisių, lietuviai puoselėjo viltį netrukus atgauti prarastą Tėvynės laisvę:

Ir ta lietuvių dalis, kuri buvo priversta palikti savo gimtąjį kraštą, ir ta, kuri liko Lietuvoje, yra stipri savo tikėjimu, kad netrukus ateis laikas, kada kartu su viso pasaulio tautomis ir lietuvių tauta galės naudotis visomis politinėmis laisvėmis ir varyti toliau karo nutrauktą kultūrinį kūrybos darbą.²⁸

Pastebėtina, kad toks šių lietuvių tremtinių įsitikinimas buvo grindžiamas Vakarų demokratijų – tiek tarptautinių dokumentų, tiek valstybių lyderių – pareiškimais. Pavyzdžiui, remiantis JAV prezidento Franklino D. Roosevelto patikiniu: „Net ir mažiausios tautos turi tokias pat teises į nepriklausomybės palaimą, kaip ir didžiausios“²⁹. Arba tarptautinės bendruomenės demokratines nuostatomis: „Ir Atlanto Charta, ir Jungtinių Tautų Organizacijos statutas, ir JAV prezidento Trumano pareiškimai reikalauja atstatyti valstybes, kurios savo nepriklausomybės yra netekusios karo metu kitų valstybių užpultos“³⁰.

Be to, iškeliama Lietuvos valstybės neutralumo laikysena, susidūrus nacių ir sovietų interesams Antrojo pasaulinio karo metu:

Lietuva nuo pat karo pradžios pasiskelbė esanti neutrali ir neutralumo šventai laikėsi, o lietuvių tauta, svetimiams Lietuvą okupavus, teisėtai priešinosi abiem okupantams, nes ir vieni, ir antri ją norėjo padaryti įrankiu savo tikslams siekti, jėga vertė lietuvių tautą kovoti už svetimųjų reikalus. Valstybių, su kuriomis Lietuva nebuvo karo padėtyje, užpulta ir okupuota, Lietuva po karo turi būti atstatyta laisva ir nepriklausoma, o svetimos kariuomenės, policija ir administracija turi būti iš Lietuvos atitrauktos.³¹

Tarsi paantrindama tautiečių nuotaikoms JAV lietuvių atstovė, ALT įgaliotinė Europoje Alena Devenienė, aplankiusi tuo laikmečiu lietuvius, įstrigusius DP stovyklose Vakarų Vokietijoje, teigė: „Mūsų žmonės apleido kraštą ne tam, kad svetimoje prieš šalyje žūtų, bet

²⁷ Tomas Dirmeikis, „Išvietintų lietuvių butis“, *Dirva*, 1946-11-22, p. 4.

²⁸ Dr. V. T., „Lietuva Europos tautų šeimoje“, *Mintis*, (Memmingen), 1946-08-15, Nr. 1, p. 7.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ „Lietuva tikrai bus laisva ir nepriklausoma. Lietuvių Žurnalistų Sąjungos Valdyba 1946 m.“, *Tremtinių žinios* (Wiesbaden), 1946-11-09, p. 1.

³¹ *Ibid.*

kad gyventų, grįžtų į gimtinę ir būsimam mūsų valstybės gyvenimui atiduotų visas savo žinias ir jėgas“³².

Žvelgiant plačiau į susidariusią padėtį, aiškėjo Rytų Europos, atsidūrusios sovietų priklausomybėje nerimo žyme ženklinamas vaizdas. DP stovyklose įsikūrę šios Europos dalies gyventojai nereiškė noro grįžti į savo kraštus, kuriuose įsigalėjo komunistiniai režimai. Taigi šių režimų nelaisvės gniaužtuose buvo ne vien lietuviai bei latviai, estai, bet ir kitos Rytų Europos tautos. Atrodė, kad tokia padėtis, kurioje atsidūrusių Rytų Europos tautų, tarp jų – ir lietuvių reikalas, taps aktualiu rūpesčiu visai Europai.

Tokią poziciją liudijo ženklios lietuvių tautos dalies laikino pasitraukimo iš savo krašto motyvai:

Nes ji [*savo kraštą*, – J. B.] apleidome bemaž vienu metu ir dėl tų pačių visiems žinomų priežasčių. Bėgome kiekvienas trumpesniu sau keliu, bet visus rišo bendras nujautimas, kas ateina į mūsų šalį ir kas mums gresia joje pasilikus. Išvykome ne savo valia, ne laimės ieškoti, bet kaip skaitlinga tautos dalis protestuoti prieš jėga mums primetamą santvarką ir buriamės į didesnes ar mažesnes savųjų grupes.³³

Vadinasi, lietuviams, DP stovyklų gyventojams visų pirma rūpėjo ne jų buities gerovė. DP lietuvių problema buvo kur kas gilesnė:

[...] kad D. P. reikalas nėra vien tik jų aprūpinimas ir įkurdinimas, kaip stengiamasi oficialiai kalbėti. D. P. problema parodo, kad pasaulyje yra žaizdų, kurios negali būti užgydomos šiandieninėse gyvenimo sąlygose. D. P. atsiradimas parodo, kad jų gimtinės yra pavergtos, ar ten yra tokia tvarka, kurioje ir teisingam žmogui dėl vienašališko partinio režimo nėra saugu ir įmanoma gyventi“.³⁴

Dera tik patvirtinti, kad ši ženkli lietuvių tautos dalis, po Antrojo pasaulinio karo atsidūrusi Vakarų pasaulyje, Mykolo Krupavičiaus žodžiais tariant, buvo „iškilmingas protestas“ prieš Tėvynės Lietuvos pavergimą. Ilgainiui tai tapo sovietams „skaudi rakštis akyje“, nes „jie čia būdami ir griežtai atsisakydami vykti į savo tarybinę tėvynę rodyte rodo aliantams, kad sovietų režime yra kažkas negero, kažkas baugaus“³⁵.

DP lietuvių išbandymas *skryningais*

DP stovyklose įsikūrusiems Baltijos kraštų piliečiams, tarp jų – ir lietuviams, atsisakiusiems repatrijuoti į sovietų valdomas tėvynes, teko išgyventi dar vieną išbandymą. Sklandant įvairiais būdais platinamiems kaltinimams, nukreiptiems prieš baltiečius dėl jų kolaboravimo su naciais, UNRRA ėmė rengti patikrinimus – *screening* (lietuvių įvardijamus *skryningais* arba tiesiog vadinamus „sijojimais“). Jų metu tikrinta, ar pabėgėlis-tremtinys

³² Alena Devenienė, „Lietuviai tremtiniai tarp nusiminimo ir vilties“, *Naujienos*, 1947-09-19, p. 1.

³³ Viktoras Punkrys, „Kokia yra dabartinė Lietuva“, *Gintaras* (Haffkrug), 1945, Nr. 4, p. 49.

³⁴ „DP pasaulinė problema“, *Tėviškės aidas* (Fulda), 1946-08-26, Nr. 11, p. 4.

³⁵ Mykolas Krupavičius, „Vasario 16-oji tyruose“, *Žiburiai* (Augsburg), 1946-02-16, p. 1; VLIK'o raštas Nr. 124, 1945-08-03, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 308, l. 221.

turi teisę į UNRRA globą, ar nėra karo nusikaltėlis bei turįs kitų kriminalinių nusikaltimų. Patikrinimo metu DP stovyklų gyventojams buvo pateikiami specialūs skryningo anketos klausimai, į kuriuos jiems tekdavę atsakyti raštu. To klausimyno turinys buvo platus ir painus.

Pavyzdžiui, JAV zonoje klausimai buvo tokie:

Kada, kokias, kur turėjai tarnybas, kokius, kada, kur gavai pažymėjimus ar atžymėjimus, ar buvai vokiečių persekiojamas religiniu, rasiniu, tautiniu pagrindu, kuomet, kada ir kokiose jaunimo bei kitokiose organizacijose buvai, kur buvai 1939 m. rugpjūčio mėnesį, kada atvykai į amerikiečių zoną, kur ir kokie artimiausi giminės Vokietijoje, kaip ir kada perėjai Vokietijos sieną, ir t. t.³⁶

Tokiu būdu oficialiai siekta išsiaiškinti kiekvieno tremtinio-stovyklos gyventojo praeitį ir nuspręsti, ar jam teisėtai priklauso DP statusas. Tačiau tremtinys, turįs išvietintojo vardą, turėjo visai kitą nuojautą:

[...] daromais *skryningais* visai nenorima paliesti svarbiausių ir pagrindinių bei gyvybinių tremtino reikalų, būtent: išsiaiškinti faktinę tremtinio padėtį, patirti jo pageidavimus ir iš to padaryti pozityvias išvadas dėl ateities. Bet viskas buvo daroma atbulai: stengiamasi nunuoginti tremtinio praeitį – ir iš to daryti beapeliacines išvadas dėl tolimesnės tremtinio globos ar tos globos atėmimo.³⁷

Šitie *skryningai*, dar kartais praminti ir „peršvietimais“, bei jų vykdytojų subjektyvumas kėlė nemalonius jausmus tiek savo prasme, tiek vykdymo forma: „Pastaruoju laiku sudarytos tremtinių patikrinimo (*screening*) komisijos britų ir prancūzų zonose dirba ramiai, į jas yra priimami ir lietuviai. Tuo tarpu Amerikos karo zonoje komisijos nariai pasižymi dideliu žiaurumu ir yra komunistinio pobūdžio“³⁸.

Pastarajam teiginiui paantrina ir DP lietuvių 1946 m. periodinis leidinys „Mažasis židinys“ bylojantis, kad prancūzų zonoje *skryningas* vyko „palyginti švelniai“, britų zonoje „dar vienoj antroj tremtinių kolonijoj tęjvykdytas“, o „didesnio nerimo yra sukėlęs amerikiečių zonoje“. Pastebima, kad „dar daugiau *screeningą* painioja patys vykdytojai. Nežinia, ar dėl aiškių instrukcijų stokos, ar dėl kitų sumetimų, *screeningo* komisijų mastas nustatant DP statusą yra labai nevienodas.“ Pavyzdžiui, DP statuso neteko nurodę, kad dirbo Vokietijoje ir uždirbo 200–300 reichsmarkių arba pasisakę, kad dirbo savo profesijai artimą darbą³⁹. Dar kitur nurodoma, kad DP statuso neteko, kitaip tariant, „išmestųjų tarpe randasi du 80-mečiai seneliai, viena iš Lietuvos pabėgus čigonų šeima, keli per prievartą vokiečių kariniams darbams paimti vyrai ir likusieji – vadinami repatriantai – iš Lietuvos iškeliavę dar 1941 metų ankstyvą pavasarį; iškeliavę dėl pavojaus gyvybei ir dėl neapykantos bolševizmui“⁴⁰.

³⁶ Algirdas Gustaitis, *Karas braukia kruviną ašarą*, Chicago: Devenų kultūrinis fondas, 1990, p. 788.

³⁷ *Selingenstadto lietuvių tremtinių stovyklos metraštis*, Selingenstadt, 1949, p. 73.

³⁸ J. B. Končius, *Atsiminimai iš BALFO veiklos 1944–1952*, Chicago: Venta, 1966, p. 91.

³⁹ J. B. Končius, „DP problemos. Screeningas“, *Mažasis židinys* (Pfullingen), *Draugas*, 1946, Nr. 9, p. 19.

⁴⁰ „Lietuviai Dillingene“, *Dirva*, 1946-11-15, p. 1.

Patiems lietuviams dipukams, stovyklų gyventojams išgyvenus šiuos vykdomus vadinamuosius *skryningus* susidarė toks įspūdis:

Manoma, kad tokie sijojimai dar kartosis, kad bus numatomos vis naujos priežastys DP statusui atimti, kad tie sijojimai esą tik priemonė išvietintiems asmenims terorizuoti, jiems gyvenimą sunkinti, juos nervinti, griauti jų sveikatą ir dvasiškai bei fiziškai naikinti. Visuotinai tikima, kad sijojimai yra sovietų išreikalauta priemonė išvietintiems žmonėms persekioti.⁴¹

Vykstant šioms lietuvių tremtinių perklausoms amerikiečių zonos DP stovyklose ir tiriant galimai bendradarbiavusių su naciais sąsajas, VLIK'ui teko atlikti nemažą aiškinamąjį darbą. Apie tai byloja skirti daugiausia JAV valdžios institucijoms raštai: dėl Lietuvos šaulių sąjungos, dėl lietuvių tautos požiūrio į nacius ir pan.⁴²

Tokiu būdu per vykusius 1946–1947 m. *skryningus* buvo atsijota, kitaip tariant, DP statuso neteko apie 10% visų stovyklų gyventojų⁴³ (kitur nurodoma, kad buvo pašalinta per 12 %)⁴⁴.

Nuo 1947 m. iš vienos veikiančios tarptautinės organizacijos UNRRA, kurios uždavinys buvo ne tik globoti DP stovyklas, jų gyventojus, bet ir juos grąžinti į namus, šias funkcijas perėmė nauja, irgi JT pavaldumo tarptautinė organizacija – IRO (*International Refugee Organization* – Tarptautinė Pabėgėlių organizacija). IRO savo veiklos pradžioje tęsė politiką ir pirminiu uždaviniu laikė pabėgėlių grąžinimą namo, bet ilgainiui, pripažinusi tikrovę, ėmė rūpintis negalinčių ir nenorinčių repatrijuoti į savo tėvynes įkurdinimo kitur problema⁴⁵. Kaip žinia, tuo metu tarptautinėj plotmėj vis dar pasikliauta karo sąjungininkų – Vakarų ir Rytų solidarumu, visuotinai propagauta repatriacija ir tam buvo pasitelkiamos visų keturių Vokietijos okupacinių zonų administracijos. Skleidžiamą UNRRA viešąją propagandą DP stovyklų gyventojams dėl sugrįžimo į jų tėvynes keitė betarpiškas sovietų pareigūnų, dipukų politrukais pramintų, agitavimas grįžti į savo „tarybines“ gimtines. Tiek vadinamieji *skryningai*, tiek beatodairiškai vykdomas agitavimas sugrįžti tėvynėn DP stovyklų gyventojams kėlė nerimą dėl jų ateities. Dar daugiau – siekdama vienašališkai paveikti DP asmenų apsisprendimą grįžti į savas tėvynes Tarptautinės pabėgėlių organizacijos komisija uždraudė stovyklose skleisti priešingą nuomonę, t. y. ėmė drausti propagandą prieš repatrijavimą. Šiam sprendimui pasiekus Ameriką, 1947 m. gegužės 16 d. ALT parengė protesto raštą, adresuotą JAV Valstybės departamento sekretoriui George C. Marshallui, deklaruojantį, kad toks IRO potvarkis nukreiptas „prieš antikomunistinius pabėgėlius, iš kurių Ribbentropo-Molotovo dalybos išplėšė jų turtą ir jų laisvę.“ Dokument-

⁴¹ Tomas Dirmeikis, „Išvietintų lietuvių buitį“, *Dirva*, 1946-11-29, p. 5.

⁴² Lietuvos šaulių sąjungos klausimu (VLIK'o (1946-04-15 raštas). Vokiečių bandymai organizuoti SS legioną ir lietuvių pasipriešinimas (VLIK'o 1946-04-17 raštas), *LCVA*, f. 648, ap. 2, b. 309, l. 56–61, 72–83.

⁴³ Juozas Skirius, *JAV lietuvių darbai Lietuvai 1918–2018 metais*, Vilnius: Savas takas, 2018, p. 176.

⁴⁴ Vincas Bartusevičius, *Lietuviai DP stovyklose Vokietijoje 1945–1951*, Vilnius: Versus aureus, 2012, p. 71.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 435–436.

te ne tik primenama istorinė neteisybė, kurią patyrė Lietuva, bet ir iškeliama Vakarų demokratijų vertybių taikymo visa kur svarba:

Yra didelis skirtumas tarp pasipriešinimo „bet kuriam spaudimui“ ir uždarymo „visų komitetų, centrų ir kitų organizacijų, nustačius, kad jų veikla priešinga bet kurios sąjunginės valstybės interesams“ bei uždraudimo „visokios propagandos prieš [...] repatriaciją“, kaip IRO planuojama. Kaip piliečiai ir draugai, mes kartojame mūsų prašymą nacių-sovietų konspiracinės agresijos bejėgių aukų reikalu. Mes prašome Tamstą painstruktuoti mūsų karinius ir civilinius pareigūnus okupuotosiose Europos teritorijose ir mūsų atstovus tarptautinėse organizacijose, tokiose kaip IRO, grįžti prie amerikietiško padarumo ir teisybės principų ir prispaudėjam, turintiems imponuojančius UNRRA titulus, užsklęsti duris.⁴⁶

Telkiantis DP lietuviams į LTB

Viena vertus, tiek Vokietijoje atsikūrusiai lietuvių tautos politinei atstovybei – VLIK'ui, tiek JAV veikiančiam senosios emigracijos lietuvių politiniam susivienijimui – ALT teko nemažas rūpestis apginti šią tautos dalį nuo gresiančio priverstinio sugrąžinimo į SSRS. Kita vertus, lietuvių išlikimas Vakaruose ir ilgainiui jų pagrindu lietuviškosios išeivijos (dar vadintinos „laisvosios lietuviijos“) formavimasis laidavo sėkmingą Lietuvos laisvinimo procesą.

Taigi iš pat pradžių tapo neišvengiama jungti lietuvių – politinių tremtinių pajėgas į organizaciją, kuri telktų juos kryptingai veiklai. Tokiomis pirmomis organizacijos apraiškomis galima laikyti DP stovyklose kuriamus vietos komitetus, į kuriuos karo pabėgėliai būrėsi vadovaudamiesi VLIK'o 1945 m. gegužę pakeistais Lietuvių sąjungos (LS) įstatais⁴⁷. 1944–1945 m. lietuvių tremtinių reikalais rūpinosi ir juos globojo Lietuvių sąjunga, kurios skyriai dar prieš karo pabaigą veikė įvairiuose Vokietijos miestuose⁴⁸. Atnaujinusi savo veiklą ši organizacija pasitraukusius Vokietijon lietuvius drąsino dėl viltingos ateities:

Mūsų pačių patriotinė pareiga neišsibarstyti po pasaulį, neužsirašinėti į anketas, kad norima vykti į svetimus kraštus, o laikytis glaudžioje, solidarioje tautinėje bendruomenėje. Turime gi viltį, kad dabartiniai neaiškumai prasisklaidys ir mes, anksčiau ar vėliau, galėsime grįžti į tėvynę.⁴⁹

Sudarytoji LS laikinoji valdyba, kurios sudėtinį įėjo kun. Pijus Dambrauskas, prof. dr. Jurgis Krikščiūnas, ekonomistai Stasys Lūšys ir Jonas Paplėnas, advokatas Mykolas Tolišius, kooperatininkas Jonas Vilkaitis, teisininkas Mykolas Židonis, aprėpė šešias svarbias veiklos sferas. Tai finansų ir ūkio, organizacinė sritis, meno ir kultūros, švietimo, spaudos ir informacijos, darbo reikalų⁵⁰. LS savo pagrindiniu uždaviniu laikė lietuvių vienijimą:

⁴⁶ „Protestai prieš IRO užsimojimus“, *Lietuvių žodis* (Detmold), 1947-07-03, p. 2.

⁴⁷ Lietuvių tremtinių politinės konferencijos rezoliucija, 1946-03-05, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 309, l. 40.

⁴⁸ Algirdas Gustaitis, *Karas braukia kruviną asarą. Antrojo pasaulinio karo dienoraštis*, Chicago, 1990, p. 534–535.

⁴⁹ „Lietuvių Sąjunga Wuerzburgė“, *Lietuvis* (Hassendorf), 1945-08-16, p. 2.

⁵⁰ „Truputis margojo mūsų gyvenimo“, *Aidai* (München), 1945, Nr. 1, p. 3; „Vokietijoje gyvenantieji lietuviai leidžia laikraštį“, *Garsas*, 1945-09-20, p. 1.

„Šiandien mūsų tarpe nėra nei socialdemokratų, nei krikščionių demokratų, nei tautininkų, nei liaudininkų, – yra viena didelė ir galinga, jungianti mus visus partija, tai lietuviška šeima, kurios ateitis, jos dorovė, ir jos materialinė padėtis rūpi bendrai visiems ir kiekvienam atskirai“⁵¹.

Tačiau 1945 m. antrojoje pusėje, kai jau buvo atgaivinta LS (kai kur jos skyriai buvo įvardijami Lietuvių tautinių komitetų vardu) ir Vakarų Vokietijoje ėmė reikštis ten atsidūrę keliasdešimt tūkstančių lietuvių, išryškėjo, kad minėta sąjunga jungė tik nežymią dalį šiame krašte apsistojusį tautiečių. Be to, kilo ir nepasitenkinimas dėl silpno centrinės vadovybės bei periferijos skyrių ryšio. Todėl suabejota LS tiek dėl įgaliojimų kalbėti visų lietuvių vardu, tiek dėl veiksmingumo rūpintis tautiečių reikalais. Tuomet ir kilo diskusijos dėl LS reformos ar naujos, platesnės tautinės organizacijos – bendruomenės steigimo poreikio⁵². Po svarstymų VLIK'as linko prie išvados, kad „tautinės bendruomenės diasporai geriausia organizacija yra tautinės savivaldos plotmėje“⁵³. Taigi skirtingai nuo LS, jungusios tik tam tikrą dalį tautiečių, manyta, kad bendruomenė, vienydama visus šiame krašte atsidūrusius tautiečius ir juos atstovaudama, visų pirma pabrėš visuotinumą.

Baigiantis 1945 m. Lietuvių sąjunga, perėmus pastarąją idėją, nusprendė persiorganizuoti į Lietuvių tremtinių bendruomenę (LTB)⁵⁴. Šio demokratijos pagrindais besiremiančio persiorganizavimo pabaigą ženklo 1946 m. kovo 3 d. vienoje didžiausių DP stovyklų, esančioje Vokietijos Hanau mieste, sušauktas pirmasis lietuvių tremtinių suvažiavimas.

Jame buvo patvirtintas LTB statutas, kuriame sakoma, kad bendruomenė sukurta „esančiai ištrėmime lietuvių tautos daliai sveikai ir pajėgiai išlaikyti, lietuviui vardui saugoti, lietuvių tremtinių švietimui tvarkyti...“. Taip pat pabrėžta, kad „kiekvienas lietuvis tremtinys moraliai atstovauja ne tik visai tremtinių visuomenei, bet ir visai savo tautai.“ Statute numatyta, kad LTB padės išlaikyti tautinį solidarumą ir kad reikia ruošti „naujam gyvenimui nepriklausomoje Lietuvoje“⁵⁵.

Statute numatyta LTB organizacinė struktūra, pagal kurią skirstomos lietuvių tremtinių apylinkės, apygardos ir centras. Apylinkės sudėtin įtrauktos DP stovyklos ir jos apylinkėse – vienos ar kelių vietovių – privačiai gyvenantys tremtiniai. Kelios apylinkės buvo jungiamos į apygardas, o jas vienijo lietuvių tremtinių centras, kuriam pavestos užduotys „sąjungininkų valdomose Vokietijos srityse esantiems lietuviams tremtiniams jungti ir globoti, jiems paramos teikti, jų kultūrinius reikalus tenkinti, jiems centrinėse sąjungin-

⁵¹ Antanas Kalvaitis, „Linkėjimai „Aidams“, *Aidai* (München), 1945, Nr. 6, p. 2.

⁵² Vytautas Bieliauskas, „Naujų kelių bieškant“, *Aidai* (München), 1945, Nr. 9, p. 1–4.

⁵³ Vytautas Vaitiekūnas, „Tautinės bendruomenės išsilaikymas“, *Aidai*, 1947, Nr. 2, p. 52.

⁵⁴ „Tremtinių persiorganizavimas“, *Mažasis židinys* (Pfullingen), 1945-12-01, p. 9.

⁵⁵ Lietuvių tremtinių bendruomenės statutas, [Hanau], 1946, p. 3.

ninkų valdžios ir tremtinių globos įstaigose atstovauti“⁵⁶. LTB centras taipogi įsipareigojo derinti ir prižiūrėti apylinkių ir apygardų veiklą. Į išrinktąją LTB centro valdybą – Vyriausiąjį komitetą įėjo: Juozas Audėnas, Antanas Čeičys, Viktoras Jasaitis, Jonas Grigolaitis, Antanas Sidaravičius, Simas Sužiedėlis, Ignas Končius, Jonas Vilkaitis ir Mykolas Židonis⁵⁷. Didžiausia DP lietuvių stovykla ir patogia geografinė padėtimi išsiskiriantis Hanau buvo pasirinktas LTB centro būstinei, o LTB Vyriausiajam komitetui vadovauti išrinktas prof. Ignas Končius. Be to, LTB statute paskelbti du priedai – nuostatai. Pirmajame, bendrųjų nuostatų „su tremtinių negerovėmis kovoti“ pavidalu išdėstytos prievolės lietuviams, įvardyti būdai, kaip vengti tų negerovių, apibrėžiant jas, ir nurodyta atsakomybė už nusikalstamus darbus. Iškeliama svarbi, paremta moraline dimensija mintis, kad „kiekvienas lietuvis tremtinys moraliai atstovauja ne tik tremtinių bendruomenei, bet ir visai savo tautai“⁵⁸. Antrajame priede išdėstyti lietuvių tremtinių švietimo nuostatai. Viena pagrindinių tezių, kuria turėtų remtis ugdymas tremtinių mokykloje – tautinė krikščioniška kryptis. Jos pagrindą sudarė pagarba gerosioms tautos tradicijoms, žmogiškumas, valstybingumas, dorovingumas, pareigingumas, blaivumas ir pozityvioji iniciatyva⁵⁹. Tautiniam solidarumui stiprinti įvestas LTB nario mokestis. Šitas lietuvių, pasitraukusių dėl komunistinio-bolševikinio režimo vienijimasis į LTB liudijo ne tik tam tikrų tautos teisių atstovavimą, bet ir atitinkamų pareigų bei atsakomybės priskyrimą. Kita vertus, LTB atsiradimu buvo pareikštas pasiryžimas, kad visuotinė organizacija „stovės visų mūsų interesų sargyboje ir tvarkys mūsų vidaus santykius“⁶⁰.

Pirmieji ALT ir VLIK'o rūpesčiai dėl DP lietuvių

Lietuvių karo pabėgėlių, kurių dauguma buvo įstrigę Vokietijos žemėse, padėtimi – jų buitimi ir būtimi – sulaukę žinių ėmė rūpintis užjūrio tautiečiai. Juos atstovaujanti ALT delegacija, vadovaujama Leonardo Šimučio, 1946 m. spalio 29 d. audiencijos Vašingtone, Baltuosiuose Rūmuose metu ir iškėlė lietuvių karo pabėgėlių įkurdinimo Amerikoje klausimą. Tuomet JAV prezidentui Harry S. Trumanui įteiktame memorandume buvo išdėstyti Lietuvos nepriklausomybės lūkesčiai bei atskleista lietuvių, esančių DP, problema. Atsakomuoju žodžiu prezidentas patikino, kad „stengiasi parūpinti įvažiavimą DP“ ir prašysiąs Kongreso papildyti imigracijos įstatymą. Susitikime buvo patvirtinta, kad JAV politika dėl Baltijos valstybių okupacijos „nepasikeitė ir negalinti pasikeisti“. Tačiau apie JAV ateities siekius pareiškta, kad „taikos problemos būtų išreikštos taikiu būdu, be kovojoimo, nes

⁵⁶ *Ibid.*, p. 17.

⁵⁷ Lietuvių tremtinių bendruomenės atstovų suvažiavimas, *Varpas* (Dieburg), 1946, Nr. 2, p. 19.

⁵⁸ *Lietuvių tremtinių bendruomenės statutas*, [Hanau], 1946, p. 31.

⁵⁹ *Ibid.*, p. 37.

⁶⁰ A. Stanys, „Tremtinių Bendruomenei įsikūrus“, *Žiburiai* (Augsburg), 1946-03-16, p. 1.

jei nepavyktų išreikšti, tai būtų kova. Niekas iš mūsų nenori, kad būtų kovojama⁶¹. Nors konkretūs žingsniai dėl sovietinės okupacijos Lietuvoje panaikinimo nebuvo pateikti, bet šitas susitikimas patikino JAV politikos Baltijos šalių atžvilgiu tęstinumą ir tarptautinėje plotmėje toliau grindė jų laisvės bylą. Kelyje į palankų baltiečių karo pabėgėlių Vokietijoje problemos sprendimą reikšmingai pasitarnavo JAV atstovės JTO Eleonoros Roosevelt pareiškimas, paskelbtas 1946 m. lapkričio 8 dieną. Ji, paminėdama lietuvius, latvius, estus pareiškė, kad JAV joku būdu neleis sovietams „grąžinti į Rusiją tremtinius“, kurie atsaiso grįžti į okupuotus Baltijos kraštus⁶².

Lietuvių DP padėties Vokietijos žemėse bei jų įsikūrimo JAV galimybių klausimai nedingo iš ALT veiklos darbotvarkės ir vėliau. Dar po metų, jau vis labiau gėstant viltims lietuviams karo pabėgėliams greitai sugrįžti į nepriklausomą Tėvynę, 1947 m. spalio 9–10 d. Vašingtone vykęs ALT suvažiavimas išskirtinai susipažino su dipukų padėtimi. Svarstyme problemą nušvietė ALT įgaliotinė Europoje A. Devenienė, o priimtoji bendra nuostata buvo išdėstyta dokumente „Pareiškimas tautai tremtyje“: „Visomis mums prieinamomis priemonėmis mes tiesime talką jūsų VLIK'ui ir jų bendruomenės administracinėms bei šalpos organizacijoms [...]. Jūsų draugai, broliai ir seserys Amerikoje jūsų neapvils“⁶³. Bendros Amerikos lietuvių – senųjų emigrantų politinių srovių, palankių Lietuvos nepriklausomybei ir laisvei, įskaitant ir ALT, pastangos dėl lietuvių karo pabėgėlių įkurdinimo Amerikos žemyne netrūkusi buvo apvainikuotos sėkme. 1948 m. birželio 19 d. JAV Senatas ir Atstovų rūmai priėmė specialų Išvietintųjų asmenų įstatymą – „*Displaced persons Act 774*“. Šis dokumentas suteikė vyriausybei emigracijos kvotą ir leido per dviejų metų laikotarpį iš Vokietijos ir Austrijos įvažiuoti 205 tūkst. žmonių, iš kurių 40 proc. skirta Baltijos kraštų ir Rytų Lenkijos tremtiniams, pasitraukusiems iki 1945 m. gruodžio 22 d.⁶⁴

Neliko DP reikalų nuošalyje ir Europoje veikęs VLIK'as, jungiantis Lietuvos valstybės seimines partijas bei ten kilusius rezistencijoje judėjimus. Pirmiausia buvo rūpinamasi lietuvių, įsikūrusių DP stovyklose, požiūrio į politinę tremtinystę įtvirtinimo. Todėl iš karto po pirmojo LTB suvažiavimo, kovo 4–5 d. toje pat DP stovykloje Hanau buvo sušaukta Lietuvių tremtinių politinė konferencija. Jos iniciatorius – VLIK'as pakvietė dalyvauti buvusius Lietuvos valstybininkus, Nepriklausomybės akto signatarus, Bažnyčios dignitorius, kariuomenės generolus, diplomatinį ir konsulinį įstaigų atstovus, Lietuvos Raudonojo Kryžiaus ir Lietuvių sąjungos valdybos narius bei naujai išrinktą LTB

⁶¹ ALT pro memoria, 1949-10-29, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 678, l. 109; „President Truman reaffirms American Baltic policy“, *Lithuanian bulletin*, 1946, Nr. 3, s. 2.

⁶² ALT biuletenis, 1983, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 678, l. 262.

⁶³ Juozas Skirius, *Amerikos lietuvių tarybos veikla 1945–1948 metais. Išeivijos pastangos dėl 'Displaced Persons Act' priėmimo*, Chicago: Lithuanian research and studies center, 2001, p. 91.

⁶⁴ ALT biuletenis, 1983, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 678, l. 262; Algimantas Liekis, *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 6, Vilnius: Margi raštai, 2002, p. 730.

vadovybę. Konferencijoje svarstyta tarptautinė padėtis pasaulyje bei Europoje, o apžvelgus VLIK'o veiklą buvo brėžiamos Lietuvos valstybės atkūrimo gairės artimiausiam metui. Vadinasi, numatyta ne tik painformuoti „politiškai orientuotą mūsų tautinę visuomenę“ apie atliktus VLIK'o darbus, bet ir išgirsti jos dalyvių inspiracijas bei sugestijas, kurios pasitarnautų tolesnei Lietuvos laisvinimo veiklai. Konferencijai pirmininkauti buvo pakviestas buvęs ministras pirmininkas Ernestas Galvanauskas, o į prezidiumą išrinkti prezidentas dr. Kazys Grinius ir generolas Stasys Raštikis⁶⁵. Diplomatas Vaclovas Sidzikauskas, apžvelgdamas tarptautinę padėtį pabrėžė, kad Lietuvos valstybės „suverenumo vykdymo atstatymas“ priklauso nuo didžiųjų valstybių. Tada dideli lūkesčiai buvo siejami su dviejų pasaulių – „bolševikiško totalitarizmo“ ir „vakarietiško demokratizmo“ – susidūrimu. Tačiau kalbėtojas pastebėjo, kad priešingu atveju, jei toks susidūrimas neįvyktų, „tuomet lietuvių tauta pasiliktų viltį atsikovoti nepriklausomybę“. Tam būtų svarbios tokios prielaidos: Lietuvos geopolitinė padėtis; Lenkijos išsilaisvinimas; Rytų Prūsijos klausimo išsprendimas; JT Chartijos (deklaracijos) įgyvendinimas; Didžiosios Britanijos interesai Europos kontinente ir Baltijos jūros regione. Po M. Krupavičiaus, supažindinusio su konkrečiais VLIK'o atliktais darbais, kalbėjo Juozas Kaminskas (Steponas Kairys), kuris nušvietė Lietuvos laisvinimo veiklos perspektyvą. Pirmiausia, anot pranešėjo, būtina išplėsti Lietuvos reikalų „visokeriopą propagandą“ Vakarų visuomenėje, daryti įtaką vyriausybėms, pasaulio organizacijoms, atsižvelgiant į tarptautinių įvykių raidą, ir tęsti „Lietuvos laisvinimo akciją“. Be to, skatintinas bendradarbiavimas su kaimyninėmis ir kitomis sovietų pavergtomis tautomis, sujungiant jas į bendrą antisovietinį frontą. Taip pat paminėta ateityje kelti vyriausybės egzilyje problemą, rengtis Taikos konferencijai ir į laisvinimo veiklą įtraukti LTB. Patikslinant pastarąją tezę pabrėžta, kad tremtinių bendruomenė, išnaudodama susiklosčiusias sąlygas, „turi ruoštis Lietuvos atstatymo darbui“. Konferencijos pabaigoje priimtoje rezoliucijoje LTB skatino VLIK'ą toliau aktyvinti „Lietuvos valstybės atkūrimo akciją“ ir drauge išsipareigojo „remti VLIK'o darbą ir pastangas Lietuvos valstybei atkurti“⁶⁶. Todėl galima teigti, kad lietuvių tremtinių politinė konferencija tik susikūrusią LTB kreipė ir į politinę veiklą, pasireiškiančią per VLIK'o tarpininkavimą.

Šis lietuvių tautos politinis susivienijimas 1946 m. rugsėjo 30 d. paskelbė memorandumą, keliantį lietuvių tremtinių, esančių Vokietijoje, amerikiečių, britų, prancūzų administruojamose zonose, problemas. Visų pirma, dokumente atkreipiamas dėmesys į gyvenančių DP stovyklose materialinę būklę, jų kultūrinius poreikius. Padėčiai pagerinti pasiūlyta tikslinti lietuvių karo pabėgėlių-tremtinių teisinį statusą, leidžiant veikti Lietuvos konsulams Vokietijoje ir Austrijoje, įpareigojant globojančias DP įstaigas rūpintis lietuvių gyvenimo sąlygomis. VLIK'o dokumente aiškiai akcentuota, kad įvardintos problemos egzis-

⁶⁵ Informacija apie lietuvių politinę konferenciją, 1946-03-04-05, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 309, l. 39-40.

⁶⁶ J. Kilna, „LT Bendruomenės atstovams susirenkant“, *Žiburiai* (Augsburg), 1947-10-04, p. 2.

tuos tol, „kol bus pašalinta Sovietų Sąjungos agresija ir bus atstatytas Estijos, Latvijos ir Lietuvos valstybių suverenumo ugdymas“⁶⁷.

Vienijantis LTB tikslas – išvaduoti Lietuvą

Nors suvažiavimo, vykusio Hanau, metu tautos kelyje į laisvę buvo iškelta tautinės vienybės svarba pareiškiant, kad „šiandien mums ne laikas skaldytis į didlietuvius ir mažlietuvius, išrinktuosius ir atstumtuosius, į dešinę ir į kairę“⁶⁸, bet politinė diferenciacija išliko. Kaip VLIK'e, taip ir LTB nebuvo išvengta partinės trinties tarp dviejų pagrindinių (krikščionių demokratų ir socialdemokratų) srovių. Tokį faktą liudija Vyriausiojo komiteto pirmininkas I. Končius⁶⁹. Jis, stengdamasis išlikti objektyviu, 1946 m. liepos 16 d. nusprendė pasitraukti iš Vyriausiojo komiteto pirmininko ir nario pareigų. Tuomet LTB pirmininko pareigas perėmė Jonas Vilkaitis.

Nors pirmiausia LTB turėjo aprėpti visus tremtinių gyvenimo, švietimo ir kultūros klausimus, padėti jiems spręsti emigracijos problemas, bet puoselėdama pagrindinį visų lietuvių siekį propagavo būtinybę atkurti Lietuvos valstybės nepriklausomybę. LTB manymu, išlaikant su VLIK'u pastovius kontaktus buvo svarbios tam palankios sąlygos ir jie rado dar vieną argumentą, dėl kurio kūrėsi amerikiečių administruojamoje Vokietijos dalyje. Tais pačiais 1946 m. lietuvių tremtinių vardu pasauliui buvo paskelbtas atsisaukimas, primenantis Lietuvos laikyseną karo akivaizdoje ir jos perėjimą „iš neutralios padėties į aiškų vakarų alijantų bloką“: užvaldžius sovietams Lietuvą, kur „gyvenimas paremtas teroru“, tremtiniai pareiškė, kad „apie grįžimą mes negalime nė kalbėti“. Todėl jie, „tikėdami teisingumo laimėjimu pasaulyje“, prašo užtarimo apsaugojant lietuvių tautą nuo galutinio sunaikinimo, taip pat – suteikti veiksmingą pagalbą „į rytų dykumas deportuotiesiems lietuviams, kurie dar yra gyvi“ ir padėti lietuviams „DP gauti aiškų teisinį statusą“. Be to, atsižvelgiant į elementariausias žmogaus laisves, jie kvietė paremti DP lietuvių tautinių organizacijų įsisteisinimą, leidžiant joms „ginti savo tautiečių teises ir interesus“⁷⁰. Panašus LTB rūpestis dėl Lietuvos laisvės atgavimo problemų buvo patvirtinamas ir reiškiamas kasmetiniuose demokratiškai rinktuose suvažiavimuose. Juose svarstyti ir spręsti opūs politinių tremtinių dabarties ir ateities reikalai. Įteisinus LTB buvo rūpinamasi lietuvių tautai kylančiais bendrais uždaviniais, svarstomi keliai, kuriais būtų pasiekta tautinė bei valstybinė laisvė. LTB organizavimasis ir gyvavimas liudijo vis glaudesnę jos narių bendradarbiavimą ir sąmoningą tautinės vienybės išlaikymą.

Antrajame LTB atstovų suvažiavime, vykusiam 1947 m. spalio 9–10 d. Kaselyje, buvo keliamos ne tik tam laikui aktualios problemos – sovietų mėginimai grąžinti pabėgėlius į SSRS, amerikiečių rengiami minėtieji *skryningai*, skirti DP stovyklų gyventojų patikri-

⁶⁷ Memorandum to UNO, 1946-09-30, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 309, l. 130–148.

⁶⁸ Po suvažiavimų, *Mintis* (Memmingen), 1946-03-12, p. 2.

⁶⁹ Ignas Končius, *Mano eitasis kelias, prisiminimai*, Vilnius, LNM, 2016, p. 259.

⁷⁰ „Lietuviai tremtiniai šaukiasi į pasaulį“, *Tremtinių žinios* (Wiesbaden), 1946-10-04, p. 1.

nimui ir rūšiavimui, bet ir pabrėžtas svarbiausias visų lietuvių veiklos tikslas – išvaduoti Lietuvą. Tuo metu buvo desperatiškai pareikšta DP tremtinių vidinė nuostata:

Esame atplaiša tautos, netekusios savo politinės laisvės, dėl kurios taip ilgai ir taip kietai ji kovojo, kurią taip džiaugsmingai ir kūrybingai išnaudojo per tuos 22 laisvo gyvenimo metus. Ir netekome to kaip tik tais laikais, kai taip pompastiškai yra deklaruojami tautų apsisprendimo, laisvės ir lygybės šūkiai.⁷¹

Būtina pastebėti, kad iki 1946 m. rugpjūčio 1 d., vykstant karinės administracijos skatinamai bendrai repatrijavimo politikai ir atkakliai sovietams kviečiant grįžti iš trijų Vokietijos zonų, į savo tėvynes sugrįžo 1 tūkst. 349 latviai, 479 estai ir 241 lietuvis. Palyginę šiuos skaičius ir gavę santykinį skaičių matome repatrijavimo rezultatus: grįžo 1,4 proc. latvių, 1,5 proc. estų ir tik 0,4 proc. lietuvių nuo visų DP stovyklose gyvenusių tremtinių skaičiaus. Taigi pastebėtina, kad „lietuvių grįžo tris kartus su trupučiu mažiau negu kitų baltiečių“⁷².

Suvažiavime dalyvavusi ALT atstovė Alena Devenienė pakvietė politinius tremtinius glaudžiau bendradarbiauti su Amerikos lietuviais, taip pat siekiančiais atkurti Lietuvos valstybę⁷³. Suformavus LTB Vyriausiąjį komitetą, be anksčiau ten buvusių V. Jasaičio, J. Grigolaičio, M. Židonio, įėjo Povilas Gaučys, prof. Ignas Malinauskas, Jonas Šlepetys, Mykolas Rėklaitis, prof. Antanas Gylys, prof. Kazimieras Alminas⁷⁴. Naujuoju pirmininku išrinktas A. Gylys, išreiškęs pasiryžimą „derinti bendrą visų darbą, ginti lietuvių bendruomenę nuo neteisingų puolimų, artėjant ir kai kur jau vykstant informuoti apie padėtį savuosius ir kitus, ir budėti prie visų reikalų ir rūpesčių, kurie jungiasi su tremtinių gyvenimu“⁷⁵. Taip pat buvo sukonkretinti LTB ir jos vadovybės uždaviniai:

1) visomis jėgomis remti kovą dėl Lietuvos išlaisvinimo; 2) išlaikyti mūsų bendruomenėje vaiskią lietuvišką dvasią ir nesužalotą tautinį būdą; 3) savintis mums naudingas vakarietiškos kultūros vertybes ir gerus įpročius; 4) išlaikyti tvirtą moralę ir idealistinę nusistatymą; 5) stiprinti savo tarpe tautinį solidarumą ir ugdyti tikrąjį bendruomeniškumą; 6) rimtai ir apdairiai kurdintis kituose kraštuose; 7) ruoštis grįžti į laisvą, išvaduotą Lietuvą.⁷⁶

To meto lietuviai, esantys Vokietijos žemėse, pripažindami sunkią tremtinio dalį dar tebesigaivino mintimi, kad ši padėtis nėra beviltiška:

Lietuviai dar nėra emigrantai, kurie turi įsigyventi ir apsiprasti svetur. Jų tremtis yra tik laikinė. Jie tvirtai tiki Lietuvos prisikėlimu, gyvena lietuvių tautos amžinumo viltimi ir yra pasiryžę, kai tik išmuš lemiama valanda, vėl patys imti savo krašto likimą į savo rankas ir kaip sugebėdami tvarkyti savąjį nepriklausomą gyvenimą.⁷⁷

⁷¹ A. Š., „LTB atstovų suvažiavimui praėjus“, *Žiburiai* (Augsburg), 1947-10-18, p. 1.

⁷² „DP klausimais. Keletas skaičių apie tremtinius“, *Žiburiai* (Augsburg), 1947-01-18, p. 10; „Kiek lietuvių „grįžo“, *ELTOS biuletenis*, 1947, Nr. 1, p. 3.

⁷³ Algimantas Liekis, *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 6, Vilnius, 2002, p. 162.

⁷⁴ Nauja LTB vadovybė, *Gimtoji šalis* (Briuselis), 1947, Nr. 2, p. 9.

⁷⁵ „LTB Vyr. Komiteto pirm. prof. dr. A. Gylis aktualiais klausimais“, *Žiburiai* (Augsburg), 1947-12-06, p. 1.

⁷⁶ *Ibid.*

⁷⁷ A. Viržis, „Tautiniai mūsų uždaviniai tremtyje (vertinimai)“, *Aidai* (Augsburg), 1948, Nr. 11, p. 80.

Filosofas Juozas Girnius, išgyvendamas lietuvių tremtinio dalią, jautė, jo žodžiais tariant „Lietuvos palikimo kaltę“, kurią išteisinti tegali „tikrai tolimesnė kova už Lietuvos laisvę“. Iš to iškeliami du uždaviniai tremtiniais. Vienas – „išlaikyti mumyse Lietuvą gyvą“, o antras – „praturtėti Vakarų Europos kultūra“⁷⁸. A. Maceina skyrė „amžinuosius emigrantus“ nuo laikinų tremtinių ir teigė: „Jeigu amžinieji emigrantai paprastai su savo gyvenamąja aplinka susilieja ir joje pamažu ištirpsta, turim mes kuo labiausiai iš šitos aplinkos išsiskirti, išlaikydami savo būdą, savus papročius, savo prisiminimus ...“⁷⁹. Nors neatmeta mintis, kad vis tik „prieš grįžtant į Tėvynę, dar gali mums tekti paklaidžioti tolimuose pasaulio užkampiuose“, bet tokio likimo lietuviai turį jausti tremtinio našą. Todėl negalima pamiršti Lietuvos, būtina „gaivinti ypatingą prie jos prisirišimą ir ypatingą jos meilę. Mes turime savo tautiškumą ne tik išlaikyti nepažeistą, bet jį dar išvystyti, išskaidrinti ir praturtinti, kad savai Tėvynei parneštume naujų vertybių ir naujos šviesos“⁸⁰.

Dėl neišspręstos Baltijos kraštų suverenumo problemos ir patys DP stovyklų nariai surengdami protesto akciją mėgino atkreipti tarptautinės visuomenės dėmesį. 1947 m. kovo 10 d., kai Maskvoje rinkosi į ketvirtąją Antihitlerinės koalicijos (JAV, Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Sovietų Sąjungos) užsienio ministrų tarybos posėdį, DP lietuviai, pritariant latviams ir estams, surengė solidarų baltiečių protestą, primindami neteisėtai sovietų valdomą Baltijos kraštų padėtį. Tai buvo demonstracija, kurios išraiška tapo bado ir darbo streikas. Hanau DP stovykloje šią dieną buvo iki pusės stiebo nuleistos Lietuvos, Latvijos, Estijos valstybinės vėliavos, atnašautos Šventosios Mišios ir aikštėje surengtas mitingas, o visam pasauliui paskelbta:

Lietuva kryžiuojama. Tūkstančiai nekaltų tautiečių tremiami Rusijos gilumon, kraštas kolonizuojamas. Scenos, mokslo, meno vertybės niekinamos ir naikinamos... Niekas mūsų tautiečiams netiesia pagalbos rankos. Šelpiama Ukraina, Jugoslavija, o Baltijos kraštai palikti jų pačių likimui. Raudonasis okupantas saugiai jaučiasi ir varo beatodairišką naikinimo darbą. Atrodo, kad viso pasaulio sąžinė atbuko, ausys apkurto ir neturi noro atstatyti tvarką ir teisingumą. Lietuvos klausimas yra mūsų pačių klausimas. Niekas kitas mus neišvaduos. Tik mūsų, pačių, nepalaužiamas atkaklumas, vieninga kova už Lietuvos laisvę, mūsų pasiaukojimas ir atsidėjimas savęs gali būti laidas laisvę atgauti. Tikėkime, teisingas balsas neliks be atgarsio; ryžtingumas ir veikla neliks be vaisių. Nors mūsų maža, nors turime sunkias gyvenimo sąlygas, nors ir atrodytų beviltiška mūsų būklė ir beprasmiška kova, bet tenesudreba širdys, nekriskim į abejingumą, o būkime fanatikai, užsispyrėliai ir atkaklūs kovotojai. Šiandieninės gyvenimo sąlygos reikalauja iš kiekvieno Lietuvos sūnaus ir dukros įnašo už jos laisvę. Būkime vieningi ir solidarūs, kur yra tautinis reikalas. Ranka rankon eikime su broliais latviais ir estais!⁸¹

Šia protesto demonstracija DP baltiečiai iškėlė jų tautų, „parduotų Ribbentropo-Mo-

⁷⁸ Juozas Girnius, *Tautiniai mūsų uždaviniai tremtyje*, Würzburg, 1947, p. 7, 9, 11.

⁷⁹ *Ibid.*, p. 3.

⁸⁰ *Ibid.*

⁸¹ „Kovo 10 d. Bado ir darbo streikas. Solidari laisvųjų baltų protesto demonstracija“, *ELTOS biuletenis*, 1947-04-20, p. 1-2.

lotovo sutartimi“ problemą, reikšdami viltį, kad atkuriant jų valstybių nepriklausomybę bus vadovaujamas Atlanto chartija, prezidento F. Roosevelto deklaruotomis Keturiomis laisvėmis („Keturių laisvių“ kalba pasakyta 1941 m. sausio 6 d., suformuluojant viziją apie pasaulį, kuriame visi žmonės turėtų žodžio ir religijos laisvę, laisvę nuo nepriteklių ir baimės) ir prezidento H. Trumano paskelbtais dvylika principų užsienio politikoje (1945 m. spalio 27 d. pasakytoje kalboje apie JAV užsienio politikos kryptis patikintas suverenių teisių ir savivaldos sugrąžinimas visoms tautoms, iš kurių tai jėga buvo atimta).

Taip paliudyta ir lietuvių, latvių ir estų dipukų aiški politinė tremtinystė, konstatuojant vykimo į gimtus kraštus sąlygas: „mes norime grįžti į savo šalį be diktatūros ir teroro“⁸².

Lietuvos diplomatinės tarnybos (LDT) šefas Stasys Lozoraitis, vertindamas besiklostančią tarptautinę Europos padėtį ir numatydamas Lietuvos bei jos piliečių likimą, 1948 m. pareiškime dėstė:

Tame, kas įvyko Europoj, kas ištiko Lietuvą, kas tebevyksta Europoj, toje bangoje neteisėtumo, melo, cinizmo ir nežmoniškumo, kuri gresia paskandinti Europą su jos doros sąvokomis ir paskutinėmis sveiko proto liekanomis, – yra daug kieno kaltės, bet nėra nei Lietuvos Valstybės, nei lietuvių tautos kaltės. Mes galime eiti pakelta galva, nes mūsų garbė – valstybinė, tautinė, asmeninė – nesutepta. Ir kiekvienas mūsų [...] yra garbingas pilietis ir europietis. Ateis laikas, kada mes vėl turėsime savo vietą ir savo gyvenimą.⁸³

Blėstant Lietuvos išlaisvinimo viltims

Sutinkant Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo trisdešimtmetį, LTB tvirtai pasisakė už Lietuvos valstybės ir tautos interesų gynimą ir patikino: „Mes esame kariai laisvės kovoje, mes norime ir turime tą kovą laimėti. Toje kovoje turime būti vieningi, jai skirti visas jėgas, nesigailėti didžiausių aukų“⁸⁴. Tokį LTB siekį stiprinti savo pozicijas laisvinant tėvynę galima įžvelgti trečiajame jos atstovų suvažiavime, vykusiam 1948 m. kovo 3–4 d. Šveinfurte. Tuomet kelta idėja, kad nuo 1947 m. veikianti tarptautinė organizacija – IRO (*International Refugee organization* – Tarptautinė pabėgėlių organizacija) – pripažintų LTB vyriausiąjį komitetą, kaip lietuvių tautos tremtinių atstovą⁸⁵. Tačiau LTB kaip tautino komiteto pripažinimas sutiktas su sąlyga, kad nebus liečiami „jokie politiniai klausimai“. Naujojo LTB Vyriausiojo komiteto, po suvažiavimo persivadinusio Centro komitetu, nariais tapo: Povilas Gaučys, dr. Antanas Kalvaitis, dr. Viktoras Jasaitis, dr. kun. Antanas Sideravičius, Mykolas Židonis, prof. Ignas Malinauskas, Jonas Grigolaitis, Jonas Šlepetytis ir Mykolas Rėklaitis⁸⁶. Išrinktasis pirmininkas Povilas Gaučys tuomet, jau užsitęsęs tremčiai dėl bolševikų val-

⁸² *Ibid.*, p. 2.

⁸³ „Iš spaudos istorijos britų zonoje“, *Aidai*, 1948, Nr. 11, p. 93.

⁸⁴ „Lietuviai Tremtiniai! LTB Vyriausiojo Komiteto atsišaukimas“, Hanau, 1948-02-16, *Žiburiai* (Augsburg), 1948-02-14, p. 1.

⁸⁵ V. R., „Lietuvių tremtinių reikalų sargyboje, (III LTB atstovų suvažiavimas)“, *Žiburiai* (Augsburg), 1948-03-13, p. 2.

⁸⁶ *Ibid.*

domos Lietuvos, iškėlė du svarbiausius organizacijos uždavinius: pirmas – „planingai visus tremtinius perkelti į užjūrio kraštus“, o antras – „visomis priemonėmis išlaikyti bendruomenės organizaciją sveiką ir nesuirusią“⁸⁷.

Kiek platesnė LTB programa atskleista primtose rezoliucijose. Visų pirma, buvo pabrėžta teisingos informacijos apie Lietuvą ir lietuvius svarba. Pasiūlyta susirūpinti leidinių, kuriuose „būtų nušviestas mūsų tautos būvis ir jos kovos dėl laisvės praeityje ir dabar“, sklaida užsienio kalbomis. Tai padėtų „teisingai suprasti lietuvius tremtinius“, nes pasitaiko kraštų, „kurie neįsileidžia tremtinių, laikydami juos fašistais bei komunistais“⁸⁸. Aptariant emigracijos reikalus pažymėta Lietuvos užsienio pasų pripažinimo būtinybė – tiek karinės valdžios, tiek jų įstaigų. Kovoiant su negerovėmis pripažinta, kad tarp lietuvių tremtinių „vis dar yra palyginti nemaža nusikalstamo bei padaužiško elemento“. Tačiau opiausia, tebesitęsianti jau trejus metus DP stovyklų gyventojų problema – sovietų pareigūnų lankymasis ir tremtinių persekiojimas bei varginimas. Todėl karinės valdžios prašoma apginti „nuo juos terorizuojančios melagingos bolševikinės ir komunistinės propagandos“⁸⁹. Be to, suvažiavimas nutarė paskatinti bendruomenės narius aktyviau dalyvauti „kovoje dėl Lietuvos laisvės“. Prieita prie vieningos nuomonės, kad šioje laisvinimo veikloje vienintelis „VLIK“as ir jam artimi veiksniai šiuo metu yra remtiniai⁹⁰. Taigi buvo reiškiamos ryškios politinės nuostatos. Vienas Lietuvos diplomatinės tarnybos (LDT) narių, tuometinis Lietuvos atstovas Prancūzijoje dr. Stasys A. Bačkis, apžvelgdamas trejų metų lietuvių karo pabėgėlių – politinių tremtinių misiją, įvardijo jos prasmę: „Per trejus metus Lietuvos bylai ir vardui išgarsinti lietuvių tremtinių įnašas yra nepaprastai vertingas. Jie savo energija, ištverme ir ryžtingumu išryškino pasauliui mūsų tautos kančias ir nepalaužiamą jos valią kovoti už laisvę ir nepriklausomybę“⁹¹.

Nors menkai, bet vis dar pleveno viltis greitai su Vakarų sąjungininkų pagalba sulaukti laisvos, nepriklausomos Lietuvos, todėl kai kurie tautiečiai neatsisakė ketinimų laikinai kurtis Vakarų Europoje. Netgi viltasi kompaktiškai apsigyventi kur nors Vakarų Vokietijoje, tačiau ilgainiui daugumai DP stovyklų gyventojų teko susitaikyti su tikrove. 1947 m. tremtinių laikraštyje „Mintis“ jau pripažįstama:

Kaskart blogėjant lietuvių tremtinių padėčiai ir prie dabartinės painios politinės padėties Europoje neturint vilčių po ilgo laukimo greit grįžti į savo mielą Tėvynę, daugelis lietuvių tremtinių yra linkę emigruoti iš Vokietijos, Austrijos ir Italijos į kitus kraštus ir ten pradėti naują gyvenimą.⁹²

Vertinant tokią dviprasmišką pasitraukusių į Vakarus lietuvių padėtį, svarbiu uždaviniu

⁸⁷ „Naujasis LTB Vyr. Komiteto pirm. P. Gaučys aktualiais klausimais“, *Žiburiai* (Augsburg), 1948-03-20, p. 1.

⁸⁸ „III-jo Liet. Tremtinių Bendruomenės atstovų suvažiavimo rezoliucijos“, *Žiburiai* (Augsburg), 1948-03-20, p. 1.

⁸⁹ *Ibid.*

⁹⁰ K. Pelėkis, „3 LTB skyrių atstovų suvažiavimas“, *Mintis* (Memmingen), 1948-03-13, p. 3.

⁹¹ Z. U., „Nuolatos turime budėti. Pradėtą kovą tęsti ir ligi galutino laimėjimo ištverti“, – pareiškė Lietuvos atstovas Prancūzijoje dr. S. A. Bačkis, *Žiburiai* (Augsburg), 1948-04-03, p. 1.

⁹² „Maine valstybėje naujoji Lietuva?“, *Mintis* (Memmingen), 1947-10-09, p. 3.

tapo lietuviybės išlaikymas. Kita vertus, lietuviybės saugojimą galima laikyti tam tikrą Lietuvos laisvinimo formą⁹³. VLIK'o pirmininkas M. Krupavičius, atsižvelgdamas į įsitvirtinančią politinę padėtį Europoje, nusakė lietuvių karo pabėgėlių – politinių tremtinių misiją:

Tremtiniai turi didelę misiją savo paliktos tėvynės atžvilgiu. Ta misija pirmiausia yra kovoti už savo žudomos tėvynės išlaisvinimą tomis priemonėmis, kuriomis negali kovoti mūsų pasilikę broliai tėvynėje. Antra, saugoti išsivežtą tautinį lobyną su visu šventu atsidėjimu ir rūpestingu, kaip senovės kriviai ir vaidilutės saugojo šventąją ugnį. Trečia, būti gyvąja lietuvių kultūrinės ir moralinės vertės propaganda svetimųjų tarpe. Šie trys svarbiausi išeivių uždaviniai turi būti statomi virš visų asmeninių reikalų reikaliukų.⁹⁴

Todėl jau „tirpstant viltims, kad naujas pasaulinis karas bei Vakarų demokratijos išgelbės Lietuvos nepriklausomybę“⁹⁵ ir vis ryškiau pripažįstant realybę, kad sovietinė Lietuvos okupacija užsitęs, tenka sukti mintis nuo Lietuvos išlaisvinimo link Lietuvos išsilaisvinimo. Susitaikant DP lietuviams – politiniams tremtiniams su šia mintimi ir suvokiant, kad iš tikrųjų teks papildyti senosios emigracijos gretas ir reikšti lietuvių tautos aspiracijas Vakarų pasaulyje, 1949 m. gegužės 18–19 d. Hanau sušaukiamas ketvirtasis LTB suvažiavimas. Visų pirma, pažymėtas reikšmingas įvykis, jog IRO oficialiai pripažino LTB, ir akcentuota, kad dabar Centro komiteto svarbiausias rūpestis – „rasti pagalbos priemonių tiems lietuviams tremtiniams, kurie negalės emigruoti ir liks Vokietijoje“. Tokių įvardyta apie 8 tūkst. asmenų. Be kitų aktualijų, paminėta mokesčių nuo dirbančiųjų pajamų surinkimas bei emigravusiųjų pareiga pasirūpinti „emigracijos garantijų neturintiems“, teikiant pagalbą pasiliekančioms bei negalintiems emigruoti. Taip pat buvo pareikštas „griežtas protestas prieš Maskvos melagingą propagandą, kad tremtinių stovyklose varoma tariaimoji „vergų prekyba“⁹⁶. Be to, reaguojant į tokią sovietų provokaciją priminta, kad lietuviai yra „tiesioginės sovietų agresijos aukos“ ir kad tremtiniai „su dėkingumu vertina Vakarų sąjungininkų globą ir pastangas padėti įsikurti“⁹⁷.

Kita vertus, 1949 m. birželį grįžęs po apsilankymo JAV VLIK'o pirmininkas M. Krupavičius lietuviams tremtiniams, dar esantiems Europoje, bet pasiryžusiems vykti Amerikon, pateikė tikrovišką vaizdą ir priminė įpareigojimą tautai:

Buvusiųjų DP būklė Amerikoje tuo tarpu nelengva. Žmogus inteligentas yra menkų raumenų, todėl fabriko darbas jam gana sunkus. Ypač nelengva laisvųjų profesijų žmonėms. Tad kol jie prisitaikys prie naujų sąlygų, nelengva bus aktingai įsijungti kultūrinėn veiklon. Dabar nuvykusiųjų uždavinys – savo geru taktu suburti tenai visas lietuviškąsias pajėgas vienybėn, būti tautybės apaštalais, suaugant su senąja karta.⁹⁸

⁹³ Domas Jasaitis, „Emigracijos reikalu“, *Tėvynės sargas*, 1947, Nr. 1, p. 84.

⁹⁴ „VLIK'o pirmininkas prof. M. Krupavičius aktualiais klausimais“, *Žiburiai* (Augsburg), 1947-06-27, p. 1.

⁹⁵ Egidijus Aleksandravičius, *Karklo diegas. Pasaulio lietuvių istorija*, Vilnius: Versus aureus, 2013, p. 435.

⁹⁶ B. M., „LTB Tarybos suvažiavimas“, *Žiburiai* (Augsburg), 1949-05-28, p. 2.

⁹⁷ „LTB Tarybos atstovų suvažiavimo rezoliucijos“, *Mintis* (Memmingen), 1949-05-30, p. 4.

⁹⁸ „Nustatytos gairės artimiausiai ateičiai. M. Krupavičius ir V. Sidzikauskas pasakoja apie kelionę“, *Žiburiai* (Augsburg), 1949-06-18, p. 1.

Kaip padėrinimas jungtis į tėvynės laisvinimo sąjūdį buvo paminėtos JAV valdžios asmenų nuotaikos: „Reikia pabrėžti ir tą faktą, jog kompetentingi Amerikos valdžios atstovai yra mums pareiškę, kad mes esame išsimušę į pirmąsias eiles savo rezistencine veikla, savo vieningumu, gražiu mūsų DP elgesiu“⁹⁹.

Vis labiau DP stovyklose ir už jų ribų įsivyravusios diskusijos apie sklindančių po pasaulį lietuvių lemtį, įvardytą politine tremtimi, skatino mintis apie tautiečius jungiančio darinio organizavimo užsienyje būtinybę. Būtent ketvirtajame LTB suvažiavime galutinai įsitvirtina idėja kurti Pasaulio lietuvių bendruomenę (PLB) kaip platesnės apimties visų lietuvių, atsidūrusių už „geležinės uždangos“, junginį. Kartu atsisakyta minties gaivinti dar 1935 m. Kaune įsteigtą Pasaulio lietuvių sąjungą, nes ši rūpinosi tik lietuvių tautinės sąmonės išsaugojimu. Taigi jau įsibėgėjusios (itin sparčiai augančios po 1948 m. paskelbto JAV „Displaced Persons Act of 1948“ – 1948 m. išvietintųjų asmenų akto) emigracijos akivaizdoje priimtoje suvažiavimo rezoliucijoje teigiama: „kad gyvenimas nesulaikomai išblaško tremtinius po įv.[airius] pasaulio kraštus. Tačiau kad ir tokiose sąlygose tremtiniai pasilikę tampriais ryšiais surišti dėl savo laisvės ir valstybinės nepriklausomybės kovojančios tautos nariais, yra gyvas reikalas išbaigti Pasaulio Liet.[uvių] Bendruomenės suorganizavimą“¹⁰⁰.

Visų pirma LTB, perkėlusį savo būstinę iš Hanau į Miuncheną, Bavarijos žemės sostinę, kur tuo metu telkėsi didžiausia lietuvių dalis, tęsė savo gyvavimą. Kol susikurs naujoji organizacija, buvo suformuotas centro komitetas (valdyba) iš penkių asmenų – Jono Grižgalačio, dr. Antano Kalvaičio, dr. Eugenijaus Noako, Jono Šlepečio, Balio Vyliaudos. LTB centro komiteto pirmininku tapo išrinktas dr. A. Kalvaitis, o vicepirmininku – J. Šlepetys¹⁰¹. PLB idėją puoselėjo VLIK'as jau 1948 m., kai tam sudarė specialią komisiją, į kurią įėjo Domas Krivickas, Kipras Bielinis, Petras Karvelis, Vytautas Vaitiekūnas (pirmininkas), Mečys Valiukėnas. Tokį VLIK'o sprendimą lėmė vis spartėjantis lietuvių emigravimas iš DP stovyklų. 1951 m. duomenimis, Vakarų Vokietijos vietovėse registruota 10 tūkst. 271 skaičius „organizuotų lietuvių“, t. y. asmenų, kurie susieti su bendruomene¹⁰².

Ilgainiui asmenims, iš politinių tremtinių tapusiems dipukais, savikritiškai vertinantiems savo būtį ir atjaučiant tautiečių kitos tremties – prievartinės deportacijos į Rytus būklę, darėsi labiau priimtinas išeivio vardas¹⁰³. Kaip tik paminėtos komisijos pirmoji darbo išraiška buvo VLIK'o 1949 m. birželio 14 d. priimta ir paskelbta Lietuvių charta, padėju-

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ „LTB Tarybos atstovų suvažiavimo rezoliucijos“, *Mintis* (Memmingen), 1949-05-30, p. 4.

¹⁰¹ B. M., „LTB Tarybos suvažiavimas“, *Žiburiai* (Augsburg), 1949-05-28, p. 2; „Dabartinė Lietuvių Tremtinių Bendruomenės Centro Valdyba Vokietijoje“ (nuotrauka), *Dirva*, 1949-06-24, p. 1; B. G., Vokietijos lietuvių tremtinių atstovų suvažiavimas, *Dirva*, 1949-05-27, p. 5; A. Liekis, *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 6, p. 164.

¹⁰² „Lietuvių bendruomenė Vokietijoje“, *PLB Vokietijos Krašto Valdybos informacijos*, 1951-05-01, Nr. 2, p. 1.

¹⁰³ Egidijus Aleksandravičius, *Karklo diegas. Pasaulio lietuvių istorija*, Vilnius: Versus aureus, 2013, p. 433.

si būsimos politiškai aktyvios išeivijos ideologijos pamatus. Tai buvo lietuvių dvasiniais ryšiais siejantis dokumentas, vadintas „tautiniu katekizmu“, skelbiamas „Lietuvių tautos amžinųjų siekimų vardan“¹⁰⁴, tai „įsipareigojimai kiekvieno lietuvių sąžinei“¹⁰⁵, rodantys išblaškytiems iš Tėvynės tautiečiams jų kelio kryptį. Todėl neišvengiamai, be kitų tautos gyvastingumą užtikrinančių dalykų, Lietuvių chartoje plėtojama mintis apie nepriklausomą Lietuvos valstybę.

LTB, gyvavusi beveik keturis metus, 1950 m. vasario 16 d. reorganizavosi, tapdama steigiamosios PLB dalimi¹⁰⁶. Netrukus, 1950 m. gegužės 30 d. VLIK'o specialioji komisija parengė ir paskelbė Laikinuosius PLB santvarkos nuostatus, galiosiančius iki Pasaulio lietuvių seimo sušaukimo. Pagal šiuos nuostatus, PLB nariu negalėjo tapti tautietis, kuris „kenkia lietuvių tautai, priešingas Lietuvos nepriklausomybei, pritaria bolševikinei ar kitokiai Lietuvos okupacijai“¹⁰⁷. Taigi būsimasis pasaulio lietuvių junginys, organizuojamas demokratiniais pagrindais nepaisant politinės priklausomybės, turėjo apibrėžęs aiškias vertybes – Tėvynės laisvę ir Nepriklausomybės siekį.

VLIK'as, toliau siekdamas užtikrinti veiksmingesnį ir spartesnį lietuvių bendruomenių kūrimąsi, neperžengdamas Vykdomosios tarybos (VT) rėmų įsteigė Lietuvybės išlaikymo tarnybą. Dar plačiau būsimos PLB veiklos gairės buvo nubrėžtos VLIK'o sušauktoje lietuvių švietėjų, kultūrininkų ir visuomenininkų konferencijoje, įvykusioje 1950 m. sausio 12–13 d. Vokietijos mieste Pfullingene. Joje priimtųjų nutarimų pagrindu buvo išleista brošiūra „Pasaulio lietuvių bendruomenės keliu“, kur detalizuojama PLB padėtis, pobūdis, tikslai ir uždaviniai. Besikuriančiai naujai organizacijai priskiriami du tikslai: „pagrindinis – išlaikyti išeiviuose lietuvių ir atsitiktinis – atkovoti Lietuvai laisvę“¹⁰⁸. Tuo tikslu PLB nariai privalėjo laikytis priesako: „Visi laisvėje esą lietuviai darniai ir veikliai įsijungia į didžią ir šventą kovą už Lietuvos politinę laisvę, savo piniginius įnašais stiprindami Tautos fondą ir talkindami visu kuo VLIK'ui jo politikoj ir diplomatinėj Lietuvos laisvinimo veikloje“¹⁰⁹. Nors kuriantis PLB į pirmą vietą iškeliamas vienintelis tikslas – rūpintis tautine kultūra, o kaip didžiausias pavojus sėkmingai vystant veiklą nurodomas „įvedimas politikos“, tačiau neišvengiamai jau pačiose bendruomenės kūrimosi gelmėse buvo užprogramuotas dalyvavimas Lietuvos laisvinimo procese. Lietuvybės, tautiškumo puoselėjimas, švietimo reikalai neišvengiamai pynėsi su nepriklausomos valstybės idėja ir jos atkūrimu. Todėl neatsitiktai šiai tautos daliai, pasitraukusiai gresiant sovietų reokupacijai ir patyrusiai

¹⁰⁴ *Lietuva ir VLIK'as: Vyriausiojo Lietuvos Išlaisvinimo Komiteto – VLIK-o šaknys, praeitis ir dabartis*, red. A. V. Rinkūnas, Chicago: Tautos fondas, 1984, p. 130.

¹⁰⁵ „Pasaulio lietuvių bendruomenės keliu“, [Pfullingen], 1950, p. 7.

¹⁰⁶ Vincas Bartusevičius, *Vokietijos lietuviai 1950–1990*, Vilnius, *Lietuvybės išlaikymo tarnybos leidinys*, 2021, p. 67.

¹⁰⁷ *Pasaulio lietuvių bendruomenė*, [Pfullingen], 1949, p. 15.

¹⁰⁸ *Pasaulio lietuvių bendruomenės keliu*, [Pfullingen], 1950, p. 19.

¹⁰⁹ *Ibid.*, p. 21.

dipukų lemtį, prigijo politinės išeivijos vardas. Jos didžiuoju uždaviniu tapo „neleisti užmiršti ir palaidoti laisvajame pasaulyje lietuviškosios bylos“. Neginčijamu argumentu besiformuojančiai laisvajai lietuvių galėjo tapti pagrindinio PLB sumanymo ir kūrimo ideologo M. Krupavičiaus teiginys: „Išeivija nėra nei atgaila, nei ekspatriacija, nei savanoriškas tėvynės apleidimas, nei vegetacija, nei karjera, bet tautinės pasiuntinybės tąsa, privaloma tarnyba kankinamai ir žudomai tautai ir pavergtai tėvynei“¹¹⁰.

Išvados

1944 m. vasarą Raudonajai armijai artinantis prie Lietuvos, jos žmonės, patyrę 1940–1941 m. bolševikinį terorą, traukėsi tolyn į Vakarų Europą, visų pirma – į vakarinę Vokietijos dalį, kur tikėjosi sulaukti amerikiečių, anglų ar prancūzų ir taip išsigelbėti nuo sovietų daromo moralinio spaudimo ir fizinio sunaikinimo. Jų pasitraukimas vyko stichiskai, o atsidūrus Vokietijoje nemažai daliai dar teko išgyventi nacių priverčiamuosius darbus. Visus juos gaivino mintis, kad pasitraukė tik laikinai, tol, kol su Vakarų pagalba bus atitaisyta akivaizdi Tėvynei primesta neteisybė ir bus sugrąžinta Lietuvai laisvė ir nepriklausomybė. Toks įsitikinimas buvo grindžiamas Vakarų demokratijų – tiek tarptautinių dokumentų (pvz., Atlanto chartija), tiek valstybių lyderių pareiškimais. 1945 m., jau karo veiksmams pasibaigus, ženkliai išsaugojusių gyvybę, nublokštų iš Lietuvos žmonių dalis (per 60 tūkst. lietuvių) prisiglaudė vadinamosiose „išvietintųjų asmenų“, (angl. *Displaced Persons* – DP) stovyklose, kurių skaičius viršijo šimtą. Tik maža dalis glaudėsi pavieniui – gyveno privačiai prie ūkininkų–šeimininkų ar nuomojo atskirą būstą. Vien tas faktas, kad jie atsiskė grįžti į savo gimtąjį kraštą, kur įsigalėjo bolševikų režimas, pavertė juos iš karo pabėgėlių į politinius tremtinius.

Iš pradžių (1944–1945) lietuvių – politinių tremtinių kryptingai veiklai telkti remtasi Lietuvių sąjunga (LS), gyvavusios nuo 1944 m., o įsikūrus DP stovykloms – ten organizuojamais vietos komitetais. Tačiau šioms organizacijoms, besivadovaujančioms LS įstatais, buvo priekaištaujama, kad sujungta tik tam tikra išblokštųjų tautiečių dalis. Todėl VLIK'o siūlymu reikėjo organizacijų reformos kuriant tokią bendruomenę, kuri, vienydama Vokietijoje atsidūrusius tautiečius bei gindama jų interesus, pabrėžtų tinkamą atstovavimą visiems lietuvių politiniams tremtiniais.

1946 m. pradžioje Lietuvių sąjunga reorganizavosi į Lietuvių tremtinių bendruomenę (LTB), paremtą demokratijos principais, tautine priklausomybe ir politinėmis aspiracijomis, reiškiančiomis Nepriklausomos Lietuvos valstybės idėjos gyvavimą. 1946 m. kovo 3 d. Hanau mieste, pirmajame lietuvių tremtinių suvažiavime patvirtintas LTB statutas. Juo įtvirtinama bendruomenė, turinti teisę atstovauti visai tremtinių visuomenei, reiškiant jos gyvybinius interesus bei tvarkant jos švietimą. Ten pabrėžiama kiekvieno lietuivio – politinio tremtinio priedermė tinkamai atstovauti visai savo tautai.

¹¹⁰ Mykolas Krupavičius, *Lietuviškoji išeivija*, Torino: Castelnuovo Don Bosco, 1959, p. 36–37, 42.

Lietuvius, kaip ir bendro likimo latvius ir estus, įstigusius Vakarų Vokietijoje, grasė sovietų įsitikinimas, jog jie – Baltijos šalių gyventojai – esą traktuotini kaip SSRS piliečiai ir privalo būti grąžinami į jų kraštus. Tokia politinių tremtinių įtempta padėtis kiek atslūgo, kai baigiantis 1946 m. buvo sulauktas Vakarų (JAV) patikinimas dėl nekintančios politikos Baltijos valstybių inkorporavimo atžvilgiu. Tai buvo pasiekta tiek Amerikos lietuvių tarybos (ALT), tiek Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK) pastangomis.

DP stovyklų gyventojams teko patirti dar vieną išbandymą: sklindant kaltinimams, nukreiptiems prieš baltiečius dėl jų kolaboravimo su naciais, imta rengti patikrinimus, vadinamus *screening* (lietuvių įvardijamus kaip *skryningus* arba tiesiog – sijojimus). Jų metu aiškinantis, ar pabėgėlis-tremtinys nėra karo nusikaltėlis, ar nevykdęs kitų kriminalinių nusikaltimų, spręsta, ar jam priklauso teisė į UNRRA globą.

DP lietuviai drauge su kitais baltiečiais turėdami viltį, kad bus įgyvendinti Atlanto chartijos principai, neliko vien pasyviais stebėtojais. Jie dalyvavo ir rengiant politines akcijas. 1947 m. kovo 10 d. DP baltiečių suorganizuotos protesto demonstracijos iškėlė Baltijos tautų padėties, nulemtos 1939 m. Ribbentropo-Molotovo sutartimi, problemą. Lietuviai, pritardami Atlanto chartijai, prezidento F. Roosevelto deklaruotoms Keturioms laisvėms ir prezidento H. Trumano paskelbtiems Dvylikai principų užsienio politikoje, kėlė nepriklausomų Baltijos valstybių atkūrimo klausimą. Be to, ši akcija aiškiai paliudijo lietuvių, latvių ir estų dipukų politinę tremtynystę, konstatuojant jų grįžimo į gimtus kraštus sąlygas: „mes norime grįžti į savo šalį be diktatūros ir teroro.“

1948 m., kai prognozuotas Rytų ir Vakarų karinis susidūrimas virto šaltuoju karu, o sovietinės Lietuvos okupacija vis labiau įsitvirtino, ryškėjo Lietuvos nepriklausomybės greito susigrąžinimo, padedant Vakarų demokratijoms, nerealumas ir formavosi aiški DP lietuviams perspektyva, kreipianti juos nuo Lietuvos *išlaisvinimo* link Lietuvos *išsilaisvinimo*, kad visiems jiems – politiniams tremtiniams – teks papildyti senosios emigracijos gretas ir reikšti lietuvių tautos laisvės aspiracijas Vakarų pasaulyje. Tokią kryptį skatino JAV paskelbtas „*Displaced Persons Act of 1948*“ (1948 m. išvietintųjų asmenų aktas). Tai patvirtinta LTB suvažiavimo rezoliucijoje, kur susitaikoma su mintimi ruošti emigracijai, nepamirštant tautos laisvės, valstybės nepriklausomybės siekių ir susibūrant į visus apimančią Pasaulio lietuvių bendruomenę (PLB). Šis naujasis darinys – tautinė bendruomenė – nebuvo draugija, į kurią stojama, bet jos nariu tampa kiekvienas lietuvis „savo prigimtini“ nepaisant, kur jis gimė, kokią kalbą vartoja.

1949 m. politiniams tremtiniams, virtusiems dipukais, atjaučiantiems Tėvynėje likusių tautiečių kitos tremties – prievartinės deportacijos į Rytus būklę, tampa priimtinesnis išeivio vardas. Tokia padėtis, klojant būsimos politiškai aktyvios išeivijos ideologijos pamatus, VLIK'o iniciatyva įtvirtinama 1949 m. birželio 14 d. paskelbtoje Lietuvių chartoje. Joje plėtojama mintis apie nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimą. LTB, veikusi beveik keturis metus, 1950 m. vasario 16 d. reorganizavosi, tapdama steigiamosios PLB dalimi.

Šaltiniai ir literatūra

Archyvai

1. Lietuvos valstybės centrinis archyvas (LCVA).
2. Lietuvos pasiuntinybės Londone dokumentai, f. 648, b. 308, 309.
3. Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone dokumentai, f. 656, b. 678.

Memuarai, dokumentų rinkiniai

1. Brazaitis Juozas, *Raštai*, t. 5; „Religinės refleksijos, lietuviai be tėvynės, visuomeniniai rūpesčiai, ano meto aktualijos, laiškai iš kelionių, papildymai“, Chicago: Į Laisvę, 1984, 547 p.
2. Girnius Juozas, *Tautiniai mūsų uždaviniai tremtyje*, Würzburg: Žalgiris, 1947, 23 p.
3. Gustaitis Algirdas, *Karas braukia kruviną asarą. Antrojo pasaulinio karo dienoraštis*, Chicago: Devenių kultūrinis fondas, 1990, 941 p.
4. Končius Ignas, *Mano eitasis kelias, prisiminimai*, Vilnius: LNM, 2016, 631 p.
5. Končius Juozas B., *Atsiminimai iš BALFO veiklos 1944–1952*, Chicago: Draugas, 1966, 494 p.
6. Liekis Algimantas, „Lietuvių tremtinių vadovybės Vakarų Europoje 1944–1955 (dokumentinė apybraiža)“, *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 6., Vilnius: Margi raštai, 2002, 752 p.
7. *Lietuvių tremtinių bendruomenės statutas*, [Hanau: LTB], 1946, 44 p.
8. Mikuličienė Irena, *Lietuviai perkeltųjų asmenų stovyklose 1945–1951 m.*, Vilnius: LNM, 2023, 440 p.
9. *Pasaulio lietuvių bendruomenė*, [Pfullingen: P. Haas & Cie], 1949, 24 p.
10. *Pasaulio lietuvių bendruomenės keliu*, [Pfullingen]: Lietuvių išlaikymo tarnybos leidinys, 1950, 75 p.
11. *Selingenstadto lietuvių tremtinių stovyklos metraštis*, Selingenstadt: Venta, 1949, 77 p.

Straipsniai

1. „Dabartinė Lietuvių Tremtinių Bendruomenės Centro Valdyba Vokietijoje“ (nuotrauka), *Dirva*, 1949-06-24., p. 1.
2. „DP problemos. Screeningas“, *Mažasis židinys* (Pfullingen), 1946, Nr. 9, p. 19.
3. „Lietuviai Dillingene“, *Dirva*, 1946-11-15, p. 1.
4. „DP klausimais. Keletas skaičių apie tremtinius“, *Žiburiai* (Augsburg), 1947-01-18, p. 10.
5. „III-jo Liet. Tremtinių Bendruomenės atstovų suvažiavimo rezoliucijos“, *Žiburiai* (Augsburg), 1948-03-20, p. 1.
6. „Iš spaudos istorijos britų zonoje“, *Aidai*, 1948, Nr. 11, p. 93.
7. „Kiek lietuvių „grįžo“, *ELTOS biuletenis*, 1947-02-05, Nr. 1, p. 3.
8. „Kovo 10 d. Bado ir darbo streikas. Solidari laisvųjų baltų protesto demonstracija“, *ELTOS biuletenis*, 1947-04-20, Nr. 2, p. 1–2.
9. „Lietuva tikrai bus laisva ir nepriklausoma. Lietuvių Žurnalistų Sąjungos Valdyba 1946 m.“, *Tremtinių žinios* (Wiesbaden), 1946-11-09, p. 1.
10. „Lietuviai tremtiniai šaukiasi į pasaulį“, *Tremtinių žinios* (Wiesbaden), 1946-10-04, p. 1.
11. „Lietuviai Tremtiniai! LTB Vyriausiojo Komiteto atsišaukimas“, Hanau, 1948 m. vasario 16 d., *Žiburiai* (Augsburg), 1948-02-14, p. 1.

12. „Lietuvių bendruomenė Vokietijoje“. *PL B Vokietijos Krašto Valdybos informacijos*, 1951-05-01, Nr. 2, p. 1.
13. „Lietuvių Sąjunga Wuerzburgė“, *Lietuvis* (Hassendorf), 1945-08-16, p. 2.
14. „Lietuvių tremtinių bendruomenės atstovų suvažiavimas“, *Varpas* (Dieburg), 1946, Nr. 2, p. 19.
15. „LTB Tarybos atstovų suvažiavimo rezoliucijos“, *Mintis* (Memmingen), 1949-05-30, p. 4.
16. „LTB Vyr. Komiteto pirm. prof. dr. A. Gyls aktualiais klausimais“, *Žiburiai* (Augsburg), 1947-12-06, p. 1.
17. „Maine valstybėje naujoji Lietuva?“, *Mintis* (Memmingen), 1947-10-09, p. 3.
18. „Nauja LTB vadovybė“, *Gimtoji šalis* (Briuselis), 1947 m., Nr.2, p. 9.
19. „Naujasis LTB Vyr. Komiteto pirm. P. Gaučys aktualiais klausimais“, *Žiburiai* (Augsburg), 1948-03-20, p. 1.
20. „Nustatytos gairės artimiausiai ateičiai. M. Krupavičius ir V. Sidzikauskas pasakoja apie kelionę“, *Žiburiai* (Augsburg), 1949-06-18, p. 1.
21. „Po suvažiavimų“, *Mintis* (Memmingen), 1946-03-12, p. 2.
22. „President Truman reaffirms American Baltic policy“, *Lithuanian bulletin*, 1946, Nr. 3, s. 2.
23. „Protestai prieš IRO užsimojimus“, *Lietuvių žodis* (Detmold), 1947-07-03, p. 2.
24. „Truputis margojo mūsų gyvenimo“, *Aidai* (München), 1945-09-01, Nr.1, p. 3.
25. „Vokietijoje gyvenantieji lietuviai leidžia laikraštį“, *Garsas*, 1945-09-20, p. 1.
26. A. Š., „LTB atstovų suvažiavimui praėjus“, *Žiburiai* (Augsburg), 1947-10-18, p. 1.
27. B. M., „LTB Tarybos suvažiavimas“, *Žiburiai* (Augsburg), 1949-05-28, p. 2.
28. B. G., „Vokietijos lietuvių tremtinių atstovų suvažiavimas“, *Dirva*, 1949-05-27, p. 5.
29. Dirmeikis Tomas, „Išvietintų lietuvių buitį“, *Dirva* (Cleveland), 1946-11-08, p. 4.
30. J. K., „Pasaulio įvykiai 1945 metais“, *Aidai* (München), 1946, Nr. 1, p. 15.
31. Kalvaitis Antanas, „Linkėjimai „Aidams“, *Aidai* (München), 1945-10-14, Nr. 6, p. 2.
32. Kilna J., „LT Bendruomenės atstovams susirenkant“, *Žiburiai* (Augsburg), 1947-10-04, p. 2.
33. Krupavičius Mykolas, „Vasario 16-oji tyruose“, *Žiburiai* (Augsburg), 1946-02-16, p. 1.
34. Pelėkis K., „LTB skyrių atstovų suvažiavimas“, *Mintis* (Memmingen), 1948-03-13, p. 3.
35. Stanys A., „Tremtinių Bendruomenei įsikūrus“, *Žiburiai* (Augsburg), 1946-03-16, p. 1.
36. V. R., „Lietuvių tremtinių reikalų sargyboje, (III LTB atstovų suvažiavimas)“, *Žiburiai*, (Augsburg), 1948-03-13, p. 2.
37. Z. U., „Nuolatos turime budėti. Pradėtą kovą tęsti ir ligi galutinio laimėjimo išverti“, – pareiškė Lietuvos atstovas Prancūzijoje dr. S. A. Bačkis“, *Žiburiai* (Augsburg), 1948-04-03, p. 1.

Knygos, studijos, tyrimai

1. Aleksandravičius Egidijus, *Karklo diegas. Pasaulio lietuvių istorija*, Vilnius: Versus aureus, 2013, 632 p..
2. Bartusevičius Vincas, *Lietuviai DP stovyklose Vokietijoje 1945–1951*, Vilnius: Versus aureus, 2012, 608 p.
3. Bartusevičius Vincas, *Vokietijos lietuviai 1950–1990*, Vilnius: Versus aureus, 2021, 496 p.

4. Brazauskas Juozas, *Svetimoje padangėje: Istorinė apybraiža*, Vilnius: LGGRTC, 2024, 208 p.
5. Eidintas Alfonsas, *Lietuva ir masinė išeivystė 1868–2020 metais*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2021, 406 p.
6. Eidintas Alfonsas, *Lietuvių kolumbai*, Vilnius: Mintis, 1993, 229 p.
7. Krupavičius Mykolas, *Lietuviškoji išeivija*, Torino: Castelnuovo Don Bosco, 1959, 140 p.
8. Kuizininienė Dalia, „Literatūrinis gyvenimas Vokietijos DP stovyklose 1945–1950 metais“. (Rašytojų draugijos veikla, kultūrinė spauda, literatūros debiutai), daktaro disertacijos tezės, Kaunas: VDU, 1999, 22 p.
9. *Lietuva ir VLIK'as: Vyriausiojo Lietuvos Išlaisvinimo Komiteto – VLIK-o šaknys, praeitis ir dabartis*, red. A. V. Rinkūnas, Chicago: Tautos fondas, 1984, 272 p.
10. Misiūnas Remigijus, *Barakų kultūros knygos: lietuvių DP veikla 1945–1952 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2004, 407 p.
11. Misiūnas Remigijus, *Lietuva prieš LTSR*, Vilnius: Versus aureus, 2007, 352 p.
12. Misiūnas Remigijus, *Lietuvių DP knyga 1945–1952 metais: sąvadas*, Vilnius: Bonus animus, 2012, 303 p.
13. *Pasaulio lietuvių bendruomenė 1949–2003*, sud. V. Stravinskienė, Vilnius: Artlora, 2004, 436 p.
14. Rimkevičius Lukas, *„Memmingeno DP stovyklos lietuvių laikraštis „Mintis“ 1946–1949 m.“*. Magistro baigiamasis darbas, Kaunas: VDU, 2014.
15. Skirius Juozas, *Amerikos lietuvių tarybos veikla 1945–1948 metais: Išeivijos pastangos dėl 'Displaced Persons Act' priėmimo*, Chicago: Lithuanian research and studies center, 2001, 209 p.
16. Skirius Juozas, *JAV lietuvių darbai Lietuvai 1918–2018 metais*, Vilnius: Savas takas, 2018, 660 p.
17. Suž. S. [Sužiedėlis Saulius], „Refugges“, *Encyklopedia Lithuanica*, Boston, Massachusetts, 1978, Vol. VI, p. 457.
18. Žūsinas Gediminas, *„Lietuvių gyvenimas ir veikla Kempteno DP stovykloje 1945–1949 m.“*. Magistro darbas, Kaunas: VDU, 2011.

Straipsniai

1. [Krupavičius Mykolas], „VLIKo pirmininkas prof. M. Krupavičius aktualiais klausimais“, *Žiburiai* (Augsburg), 1947-06-07, p. 1.
2. „DP pasaulinė problema“, *Tėviškės aidas* (Fulda), 1946-08-26, p. 4.
3. „Tremtinių persiorganizavimas“, *Mažasis židinys* (Pfullingen), 1945-12-01, p. 9.
4. Babonaitė-Paplauskienė Virginija, „Gyvenimas – ne maskaradas: Jurgio Blekaičio laišakai Vytautui Aleksandru Jonynui“, *Metai*, 2020, Nr. 12, p. 126.
5. Balkelis Tomas, „DP stovyklų palikimas: lietuvių karo tremtiniai Vakaruose 1944–1954 m.“, *Kultūros barai*, 2008, Nr. 11, p. 68–75; Nr. 12, p. 62–70.
6. Bieliauskas Vytautas, „Naujų kelių bieškant“, *Aidai* (München), 1945-11-30, Nr. 9, p. 1–4.
7. Blažytė Jurgita, „Religinis gyvenimas DP stovyklose 1945–1950 m.“, *Oikos*, 2008, Nr. 1, p. 83–103.
8. Devenienė Alena, „Lietuviai tremtiniai tarp nusiminimo ir vilties“, *Naujienos*, 1947-09-19, p. 1.

9. Dirmeikis Tomas, „Išvietintų lietuvių butis“, *Dirva*, 1946-11-22, p. 4; 1946-11-29, p. 5.
10. Dr. V. T., „Lietuva Europos tautų šeimynoje“, *Mintis*, (Memmingen) 1946-08-15, Nr. 1, p. 7.
11. Dzikaitė Jurga, „Lietuviškojo pasaulio atspindžiai DP stovyklų literatūros vadovėliuose: tautosakos sampratos analizė“, *Tautosakos darbai*, 2020, t. 59, p. 274–295.
12. Jasaitis Domas, „Emigracijos reikalu“, *Tėvynės sargas*, 1947, Nr. 1, p. 84.
13. Kaškonienė Marija, „Teatras tremtyje 1945–1949 m.“, *Kaunas pilnas kultūros*, <https://kaunaspilnas.lt/muziejaus-trečiadienis-teatras-tremtyje-1945-1949-m/>
14. Kriaučeliūnas Zenonas Simas, „Lietuvių tremtinių kultūrinė veikla pokario Vokietijoje 1944–1949 m.“, *Kultūros barai*, 2000, Nr. 7, p. 62–65.
15. Montvilaitė Sigita, „Lietuvių mokyklos perkeltųjų asmenų stovyklose Vokietijoje 1945–1950 metais“, *Acta Paedagogica Vilnensia*, 1997, t. 4, p. 44–51.
16. Punkrys Viktoras, „Kokia yra dabartinė Lietuva“, *Gintaras* (Haffkrug), 1945, Nr. 4, p. 49.
17. Ramonienė Dalia, „Iš DP stovyklų Vokietijoje palikimo: iliustruota vaikų knyga 1945–1951 metais“, *Acta academiae artium Vilnensis*, 2016, t. 83, p. 85–107.
18. Šlapikas Jurgis, „Pasaulis tremtinio akimis“, *Žiburiai* (Augsburg), 1946-08-03, p. 3.
19. Vaitiekūnas Vytautas, „Tautinės bendruomenės išsilaikymas“, *Aidai* (Augsburg), 1947, Nr. 2, p. 52.
20. Viržis A., „Tautiniai mūsų uždaviniai tremtyje (vertinimai)“, *Aidai* (Augsburg), 1948, Nr. 11, p. 80.

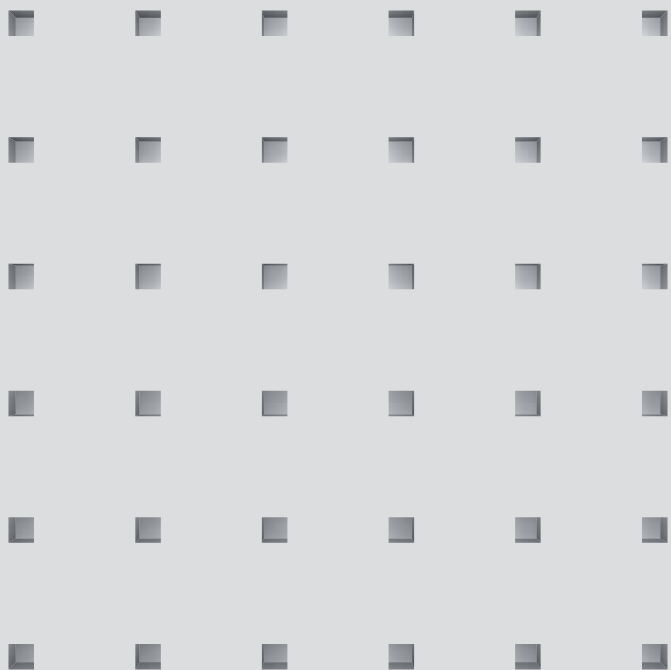
Juozas Banionis

Lithuanian community of exiles in the West: return to a free Lithuania*Summary*

The Second World War and the Soviet and Nazi occupations had a significant impact on the Lithuanian nation, leading to its division and dispersion. As the Second World War's Eastern Front approached the Baltic countries, over sixty thousand Lithuanians made the decision to leave Lithuania for what they thought would be a temporary stay, until they could return to a homeland that was soon to be free again. They were not just war refugees, but became political exiles, eventually known as "dipukai". The article highlights the formation of the Lithuanian war refugees in the DP camps into a single organisation, the Lithuanian Exiles' Community (Lith. *Lietuvos tremtinių bendruomenė*, LTB). At the same time, it reveals the dedication of our people to preserve Lithuanian identity, maintain national solidarity and prepare for a free, independent Lithuania

Keywords: war refugees, DP Lithuanians, dipukai, screening, LTB, Lithuanian Charter

ARTICLES

Displaced Persons from the Baltic States in Northern Germany: The case of Lübeck and Flensburg

Dr. Christianas Pletzingas

Sankelmark Academy Center

✉ c.pletzing@sankelmark.de

The history of displaced persons (DPs) in Germany has been studied extensively since the 1980s, with the focus on Jewish, Polish and Soviet DPs. However, the unique experiences in Germany of the Baltic DPs – Estonians, Latvians and Lithuanians – have received little attention. This paper examines the history of Baltic DPs in Northern Germany, particularly in the cities of Lübeck and Flensburg, using local archival sources and Latvian DP camp newspapers.

Due to its location on the border between the British and Soviet occupation zones, Lübeck became a central hub for refugees. By the end of 1945, the city was home to approximately 11,580 Baltic DPs – a significant portion of the 53,800 Baltic DPs in the British occupation zone. Many Baltic DPs were initially put up in private housing, but were later moved to DP camps. In Flensburg, a smaller but notable Baltic DP population existed, with 1,254 Latvians, 928 Estonians and 784 Lithuanians registered in 1945.

The living conditions in the DP camps varied greatly. Some camps provided adequate shelter, while others were overcrowded and lacked basic sanitation. Over time, authorities attempted to segregate the camps by nationality. Many Baltic DPs engaged in cultural and educational activities, forming their own schools, newspapers and institutions.

Baltic DPs were generally viewed more favourably than other DP groups, such as the Polish or Soviet DPs, due to cultural similarities. However, tensions arose over housing shortages and the forced confiscation of German property for DP accommodations.

The Baltic DPs enjoyed a vibrant cultural scene in Lübeck, including theatre performances, choirs and sporting events. DP newspapers played a crucial role in maintaining national identity and communication.

With the handover of the DP camps to the German administration in 1950, the remaining displaced persons were reclassified as ‘homeless foreigners’. Children were required to attend German schools, and vocational training programmes were set up to facilitate employment. The last DP camp in Schleswig-Holstein closed in 1966, marking the end of an era.

Keywords: Displaced persons, Northern Germany, housing, culture, organisations, newspapers, Baltic-German relations.

Historians have been studying the history of displaced persons (DPs) for 40 years. This is therefore considered to be a well-researched topic. Wolfgang Jacobmeyer's ground-breaking study entitled 'Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945–1951' was published as far back as 1985¹. Numerous other works on forced labourers and displaced persons in post-war Germany followed. In the 1990s and early 2000s, an increasing number of publications with a focus on local and regional history appeared in Germany, such as Stefan Schröder's paper on the camps in Greven and Münster, which were important for displaced persons from the Baltic States, or Hannes Harding's study on the DPs in Schleswig-Holstein².

However, in most German local history publications on the DP problem, as in Jacobmeyer's study, the Baltic States only play a marginal role, with considerably more focus on the history of Jewish, Polish or Soviet DPs. Since Estonians, Latvians and Lithuanians only accounted for a small group of displaced persons in Allied-occupied Germany, this imbalance is understandable, but it does not do justice to the special situation of the Baltic DPs. The fact that the vast majority of Baltic DPs came to the Western occupation zones not as forced labourers, but as refugees, is often only briefly presented in German works with a local or regional historical perspective. Since local history works primarily analyse sources from the local German authorities or the Allied Military Government, this finding is not surprising. In the Allied and German sources at the local administrative level, displaced persons often appear as an undifferentiated problem group, and thus only as an object of administrative action. The Lithuanian exile Vincas Bartusevičius was one of the first historians in Germany to examine the situation of the Lithuanian DP, followed by Tilmann Tegeler's 2005 article on Estonian, Latvian and Lithuanian DPs³. The first conference in Germany on the history of the Baltic DPs took place in 2006, and the results of the conference were published in 2007⁴.

In this article, I focus on displaced persons from Lithuania, Latvia and Estonia, relying primarily on sources from the city of Lübeck, which is situated in the southeast of the federal state of Schleswig-Holstein, right on the border with the federal state of Mecklenburg-Vorpommern. In 1945, roughly half of the Baltic DPs in the British occupation zone

¹ Wolfgang Jacobmeyer, *Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945–1951*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1985.

² Stefan Schröder, *Displaced Persons im Landkreis und in der Stadt Münster 1945–1951*, Münster: Aschendorff, 2005; Hannes Harding, *Displaced Persons (DPs) in Schleswig-Holstein 1945–1953*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997.

³ Vincas Bartusevičius, *Die Litauer in Deutschland 1944–1950, Deutschland und Litauen. Bestandsaufnahmen und Aufgaben der historischen Forschung*, compiled by Norbert Angermann and Joachim Tauber, Lüneburg: Nordost-deutsches Kulturwerk, 1995, pp. 137–174; Vincas Bartusevičius, *Lietuviai DP stovyklose Vokietijoje 1945–1951*, Vilnius: Versus aureus, 2012; Tilmann Tegeler, *Esten, Letten und Litauer in der Britischen Besatzungszone Deutschlands. Aus Akten des Foreign Office*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Neue Folge 53 (2005), pp. 42–57.

⁴ *Displaced Persons. Flüchtlinge aus den baltischen Staaten in Deutschland*, compiled by Christian and Marianne Pletzing, München: Martin Meidenbauer, 2007.

lived in Schleswig-Holstein⁵. Lübeck was one of the centres for displaced persons from the Baltic States in Northern Germany. No other city in the British VIII Corps District had as many Baltic refugees. In addition, I consulted source material from the city of Flensburg, which is also located in the federal state of Schleswig-Holstein, but in the far north, near the border with Denmark. The local and regional perspective on the history of displaced persons in these Northern German cities is also characterised by the views of the Allied and German administrations and the sources they left behind. However, the source base has been expanded with select refugee camp newspapers and testimonies from the DPs themselves. This allows for at least a basic understanding of the potential that a multifaceted aggregation of local history may have in terms of DP research, seeing that it also takes into account the views of the displaced persons themselves.

Displaced Persons in Lübeck and Flensburg

Compared to other major German cities, Lübeck was left relatively intact in 1945. However, the city was located on the border between the British and Soviet occupation zones, which made it something of a crossroads for various refugee movements. After the war, Lübeck became the city in Northwest Germany that had to accept the largest number of refugees and exiles, as well as many DPs. As late as March 1950, the *Lübecker Nachrichten* wrote: 'Lübeck, the refugee city on the border, is also the city of displaced persons'⁶. Before World War II, Lübeck had a population of around 155,000; by 31 December 1945, this number had grown to 250,000. In addition to 136,000 local residents, there were 80,000 refugees and 34,000 'foreigners' who effected a population increase of 61% compared to the pre-war level⁷. There were approximately 10,000 Latvians, Estonians and Lithuanians in Lübeck in May 1945⁸. By December 1945, this number had increased to 11,580⁹. Comparing the Lübeck figures with the total number of Baltic DPs in the British occupation zone (34,700 in July 1945 and 53,800 in October of the same year¹⁰) reveals the relatively large number of Baltic DPs in the Hanseatic city. While the number of displaced persons from other countries declined as a result of repatriation, the number of DPs from Estonia, Latvia and Lithuania rose continuously in 1945–1946. This increase was partly due to the fact that it took time for many displaced persons from the Baltic States to settle and be re-

⁵ Harding, *op. cit.*, p. 88.

⁶ *Lübecker Nachrichten* 8-Mar-1950. *Lübeckische Geschichte*, compiled by Antjekathrin Graßmann, Lübeck: Schmidt-Römhild, 1988, p. 737; Siegfried Schier, *Die Aufnahme und Eingliederung von Flüchtlingen und Vertriebenen in der Hansestadt Lübeck*, Lübeck: Schmidt-Römhild, 1982; Karen Meyer-Rebentisch, *In Lübeck angekommen. Erfahrungen von Flüchtlingen und Heimatvertriebenen*. Lübeck: Schmidt-Römhild, 2008.

⁷ *Lübecker Notzeit in Zahlen. 1945–1948*. Compiled by Statistisches Amt der Hansestadt Lübeck, Lübeck without date, p. 23.

⁸ *Lübeckische Geschichte*, *op. cit.*, p. 739.

⁹ Harding, *op. cit.*, p. 89.

¹⁰ Jacobmeyer, *op. cit.*, p. 80.

gistered in DP camps. Starting in the beginning of 1946, Estonian, Latvian and Lithuanian members of the German military were released from captivity and declared displaced persons. However, in September 1946, there were still 2,200 Baltic members of the German armed forces being held at the Großenbrode prisoner-of-war camp near Fehmarn in Ostholstein. These prisoners-of-war were also deemed displaced persons¹¹.

A compilation of all the DP camps in Ostholstein from the end of September 1946 provides a closer look at the situation in Lübeck. At that time, there were 2,757 displaced persons from the Baltic States living in the Lübeck Artillery Barracks – markedly over the maximum capacity of 2,300 people. The Luther and Marienschule camps, the Riga DP camp in Kleiststraße, the camp in Herrenwyk, and the Am Stau DP camp in the suburbs of Lübeck were almost exclusively inhabited by Latvians. Meanwhile, the Arnimsruh Barracks housed 215 people, almost all of whom were Estonian, and there were 125 Lithuanians living in the Lithuanian old people's home in Moltkestraße. A significant proportion of the 2,246 people staying in the Meesen Barracks were also from the Baltic States. These figures indicate that there were between 5,600 and 7,800 Baltic DPs in Lübeck in the autumn of 1946¹². The total number of displaced persons in Lübeck at the end of 1946 was 12,138. Since nearly all of the other DP groups had already been repatriated by that time, the remaining DPs in Lübeck were almost exclusively Poles, Latvians, Estonians and Lithuanians¹³.

A later survey of the population at the Lübeck DP camps on 1 November 1949 shows that after three years, the process of concentrating displaced persons in several large camps was already well advanced. The Meesen Barracks housed 1,297 Baltic DPs (mainly Latvians), and the Churchill Barracks only housed Estonians (with just one exception). Another 1,261 people from Latvia, Lithuania and Estonia were put up in the Artillery Barracks. While other DP groups were predominately made up of men, most of whom were liberated forced labourers, the DPs from the Baltic States were typically women. Of the Baltic DPs in Lübeck in 1949, there were 1,287 women and 825 children under the age of 18, and just 999 men¹⁴.

In March 1950 – just a few months before the DP camps were handed over to the German administration – there were 5,000 DPs living in Lübeck, 3,250 of whom were from the Baltic States. In the period that followed, the number of DPs dropped dramatically. In

¹¹ Harding, *op. cit.*, p. 88; Schröder, *op. cit.*, p. 122; Archiv der Hansestadt Lübeck (hereinafter - AHL) Hauptamt 866. 626 Mil Gov Det to Hansestadt Lübeck, 25-Sep-1946: Amended list of Displaced Persons and P.W.X. Camps under the control of this Detachment.

¹² AHL Hauptamt 866. 626 Mil Gov Det to Hansestadt Lübeck, 25-Sep-1946.

¹³ AHL Wohnungsamt 3. Verwaltungsbericht des Quartieramtes und Amtes für Raumbewirtschaftung vom 1-Apr-1946 bis 31-Mar-1947.

¹⁴ AHL Hauptamt 871. Accomodation Table for Relief Detachment 626 Kreis Group Luebeck on 1 Nov 1949. For 1948, the Latvian camp newspaper *Informācijas Biļetens* gave the ratio of men to women as 100:120. See *Informācijas Biļetens* (Lübeck) 25/12-Aug-1948.

July 1951, the number of DPs in Lübeck was down to 1,664, including 583 Latvians, 178 Lithuanians and 125 Estonians. Nevertheless, in June 1966, there were still 308 people living in four Lübeck camps, all of whom at this point had already had the status of 'homeless foreigners' for several years¹⁵.

Like in Lübeck, the number of inhabitants in Flensburg, which is located close to the German-Danish border, increased dramatically over the course of 1945. In 1944, there were 67,468 people living in Flensburg; by 1945 there were approximately 110,000 people living there – an increase of 63%¹⁶. The large increase in the population was mainly due to the fact that Flensburg was even less affected by bombing raids and wartime destruction than Lübeck, and therefore had a relatively large amount of undamaged living space. In July 1945, there were 7,437 displaced persons from five nations in Flensburg: 3,811 Poles, 1,254 Latvians, 928 Estonians, 784 Lithuanians and 660 Russians. German statistics indicate that 16 months later, in November 1946, the number of DPs in Flensburg totalled 5,689, including 1,803 Latvians, 741 Estonians and 618 Lithuanians¹⁷.

Living conditions

In the first few months after World War II, many of the displaced persons in Lübeck lived in private housing. Some of these 'free living DPs' had been assigned to the 1,500 flats that had been confiscated by the Allies in Lübeck in 1945 and made available for displaced persons¹⁸. However, many Baltic DPs lived together with Germans in the same flat – one such person was former Latvian Army Colonel Aleksandrs Plensners, who lived in the old town of Lübeck with a total of 20 people, including his family¹⁹. It was not until the summer of 1946 that the British ordered the relocation of all 'free living DPs' from private housing to closed camps. Those who did not comply with the order risked losing their DP status²⁰. However, Lübeck locals liked renting their flats to DPs, as they were often able to pay more than German tenants. This led to the Military Government's 626th Relief Detachment, which was stationed in Lübeck, complaining in September 1946 that many DPs – from

¹⁵ AHL Hauptamt 871. Hansestadt Lübeck to Sozialministerium Schleswig-Holstein, 1-Mar-1950 (1950 data); Lübecker Nachrichten 28-Jul-1951 (1951 data); AHL Hauptamt 873. Minister für Arbeit, Soziales und Vertriebene Schleswig-Holstein an Bürgermeister der Hansestadt Lübeck, 15-Aug-1966 (1966 data).

¹⁶ *Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt*. Compiled by Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. Flensburg: Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, 1966, p. 453.

¹⁷ Dieter Pust, *Flensburg am Kriegsende 1945. Aus dem Tagebuch von Wilhelm Clausen und zeitgenössischen Dokumenten*. Flensburg: Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, 1995, p. 77; Stephan Linck: *Displaced Persons und Kriminalitätsbekämpfung*, Mai 45. Kriegsende in Flensburg. Compiled by Gerhard Paul and Broder Schwensen. Flensburg: Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, 2015, pp. 139–140.

¹⁸ AHL Wohnungsamt 3. Verwaltungsbericht des Quartieramtes und Amtes für Raumbewirtschaftung von Mai 1945 bis 31-Mar-1946.

¹⁹ AHL Hauptamt 888, Privat-Tanz-Schule Stolze, 29-Oct-1945.

²⁰ AHL Hauptamt 889, Aktenvermerk vom 18-Jun-1946.

the Baltic States in particular – were only eating their main meals at the camps, but were otherwise still living in private flats. Since it was so difficult to control, Lübeck residents were prohibited from continuing to take in DPs as tenants or subtenants²¹.

On 19 May 1945, there were 27 camps for displaced persons in Lübeck. As in other German cities, the premises used for these camps ranged everywhere from former forced labour camps to barracks and abandoned inns or schools²². In the summer of 1945, living conditions in the 10 Flensburg DP camps varied greatly. According to a report by a doctor from the Berlin Charité hospital: 'The Trollsee camp, which comprises 1100 people of various nationalities, is a well-built barrack complex. The barracks are airy and dry.' In contrast, the conditions at the Timm-Kröger-Schule DP camp, where many Baltic DPs were put up, were simply catastrophic: the people 'lay crowded together on the floor in the individual classrooms, some on straw mattresses, others on scattered straw, some even on the bare floor. On each floor, where there are around 150 people, there is only one washbasin'²³. The camp population was initially mixed, but the British gradually began separating the DPs by nationality. In September 1946, most of the Lübeck DP camps were in good or acceptable condition. Only in the Luther and Marienschule camps, which housed Latvians, were the living conditions poor²⁴. When Latvian DPs were moved from private quarters to closed camps, the Riga DP camp newspaper wrote about the Am Stau DP camp, reporting that it consisted of 11 wooden barracks with eight rooms each, and seven or eight people living in each room. In each of the barracks, there were two smaller rooms reserved for the elderly and the sick. The camp had an event hall that doubled as a cinema, a kindergarten, classrooms, and a kitchen that was used for the UNRRA's 'multi-ethnic' culinary school. Sewing courses were also offered for women²⁵. At the Antwerp camp in Flensburg, where many Baltic displaced persons (mainly Latvians) lived from May 1945 to 1949, there were 22 barracks with up to 23 rooms. This camp had a total of 6,686 square metres of living space. However, in May 1946, each camp resident only had four square metres at their disposal. The open spaces between the barracks were used as allotment gardens for self-sufficiency²⁶.

Displaced persons living in private housing was particularly common in 1945–1946. This was the case for approximately 26% of the 7,400 DPs in Flensburg in September 1945. These

²¹ AHL Hauptamt 866, 626 Mil Gov Det to PWDP Branch HQ Mil Gov Schleswig-Holstein Region, 13-Sep-1946.

²² AHL Hauptamt 1354, Bericht über die am 19.5.45 stattgefundene Besichtigung der [...] Läger.

²³ Stadtarchiv Flensburg (hereinafter – StA FL) II C Bürgermeister, Stadtpräsident, Oberbürgermeister Flensburg to Military Government Germany Flensburg, 28-May-1945; *Dienos be tėvynės: Flensburgo lietuvių metraštis*, compiled by A. Vaitkus, Flensburg, 1946, p. 192.

²⁴ AHL Hauptamt 866, Amended list of Displaced Persons and P.W.X. Camps under the control of this Detachment, 25-Sep-1946.

²⁵ Nometnes „Rīga“ Ziņas. Latvian DP Camp „Riga“ Newssheet, Lübeck 38/15-Jul-1946.

²⁶ StA FL IX F 00874.

were mainly Baltic DPs, as the Polish and Soviet DPs in Flensburg all lived in camps²⁷. The co-existence of Germans and displaced persons from the Baltic States was not always without tension. The picture conveyed by archival sources is, of course, distorted by the fact that the administrative files mainly recorded conflicts rather than peaceful everyday life. Numerous sources suggest that for Germans, the DPs from Central and Eastern Europe served as a target for the nationalist and racist stereotypes that were particularly widespread during the National Socialist era. However, compared to other DP groups, such as the Poles or the Jews, the Lithuanians, Latvians and Estonians were viewed in a more positive light by their German neighbours²⁸. The latent or even overt tension between the Germans and the DPs was by no means limited to the first months after the war. In Lübeck, the Lithuanian DPs living in the Artillery Barracks were still complaining about the Germans being hostile in 1947²⁹.

Conflicts between the Baltic DPs and the citizens of Lübeck in 1945–1946 were often a consequence of them living too closely together in a flat. For example, a woman from Lübeck filed a complaint in February 1946 against an Estonian DP named Aleksandar Raag. Through a lawyer, Mrs Budgenhagen informed the Lübeck City Housing Office that Mr Raag, whom she had taken into her flat in the summer of 1945, was overstaying his welcome – she had only offered him a room for a few weeks. According to Mrs Budgenhagen, the conflict with the tenant had escalated after the Estonian DP engaged in a few bouts of drinking. It even involved violence. In light of this, Mrs Budgenhagen asked the Lübeck City Housing Office to move Mr Raag to a DP camp³⁰.

There were also tensions over the confiscation of homes by the British military authorities. German homeowners in Flensburg were usually given one to two days to evacuate their homes, but in some cases they were only given a few hours³¹. In October 1945, the Lithuanian Committee in Lübeck was located in the rooms of Café Holstentor on the Untertrave. In addition to the committee, the three rooms also housed the Lithuanian Red Cross office, the Lithuanian Scouts staff, and the editorial office and administration of the Lithuanian newspaper. The German landlord did not want to extend the lease, but had to follow the instructions of the occupation authorities, as there were no other premises available for Lithuanian organisations³². In Flensburg, the kitchen of the Deutsches Haus event centre, which was only completed in 1930, became the UNRRA D. P. Kitchen³³. Back in June 1945, the

²⁷ StA FL II C, Meldung Dr. Randel, 26-Jul-1945, Meldung Bürgermeister Christiansen, 21-Aug-1945.

²⁸ Stefan Schröder, Nachbarschaft und Konflikt. Die DPs und die Deutschen, Pletzing/Pletzing, *op. cit.*, pp. 63–83.

²⁹ Ziņas. Latvian Newsheet in Artillery Barracks. Lübeck 17/6-Mar-1947.

³⁰ AHL Hauptamt 862, RA Dr. jur. Wolfgang Hollensteiner to Quartieramt der Hansestadt Lübeck im Auftrage der Frau Budgenhagen zu Lübeck, Moltkestr. 19 I, 19-Feb-1946.

³¹ StA FL II C Bürgermeister, Stadtpräsident, Owner of the house Stuhlsallee 35 to Oberbürgermeister Flensburg, 20-May-1945.

³² AHL Hauptamt 866, Lithuanian Committee Lübeck to 626 Mil. Gov. Det., 25-Oct-1945.

³³ StA FL VIII C 144, UNRRA D. P. Kitchen Flensburg to Stadtverwaltung Flensburg, Abt. Ausländerlager, 9-Apr-1946.

Fig. 1. The Board of the Lithuanian Committee and the Lithuanian Red Cross in Flensburg. Source: *Dienos be tėvynės: Flensburgo lietuvių metraštis*, compiled by A. Vaitkus, Flensburg, 1946, p. 208

British confiscated the 16th century building that was home to the prestigious Lübeck Schiffergesellschaft restaurant and turned it into the Lithuanian DP Restaurant. The German tenant of the Lübeck restaurant criticised the Lithuanians for hiring their own kitchen staff, leaving the German employees without a job. In addition, all proposals to have Germans run the restaurant and serve German refugees as well as Lithuanian DPs were rejected by the British on the grounds that 'Germans were not allowed to be together with Lithuanians'³⁴. In February 1946, the military administration confiscated even more rooms in the Schiffergesellschaft building so that all of the Lithuanian organisations in Lübeck could be in one place. When the tenant continued to complain, the British responded that the restaurant was 'maintained well by the Lithuanians'³⁵. Lithuanians used the Schiffergesellschaft until June 1946, when all DPs were moved from private premises in the city centre to a closed camp.

Crime

In 1945, crime in Lübeck began to increase dramatically. The number of offences rose to 8,700 in the second half of 1945 and then to a whopping 15,400 in 1946 before dropping to 11,500 in 1947 and 8,500 in 1948. The drastic increase in registered offences in the first months after the war was mainly due to theft. However, the number of murders from the

³⁴ AHL Hauptamt 889, Wirtschaftsgruppe Gaststätten- und Beherbergungsgewerbe, Geschäftsstelle Lübeck, Geschäftsführer Hasselbrink, 13-Sep-1945.

³⁵ AHL Hauptamt 889, Letter 626 Mil Gov Det, 16-Feb-1946.

According to Lübeck residents, these criminal gangs were mainly recruited from displaced persons. According to one report from Lübeck in 1950: 'The blocks of flats where the DPs live in the Artillery Barracks, the Cambrai Barracks and the Lohmühlen Camp are real dens of criminals. The traces of almost all of the burglaries and cattle thefts in the neighbouring districts lead to these DP camps'³⁷. The Lord Mayor of Lübeck had also blamed the DPs for the numerous cases of serious crime in a statement as far back as 1948. Justified or not, the fear of criminal displaced persons was also heightened by the fact that the DPs lived in closed camps that were out of bounds for Germans, including the German police³⁸.

However, it was mainly Polish DPs who were accused, while Estonians, Latvians and Lithuanians were rarely mentioned in press reports or in communications from the Lübeck authorities³⁹. The British press officer Arthur Geoffrey Dickens also made his opinion known in June 1945: 'Baltic nationals as a whole play little part in the prevalent disorders among the DPs'⁴⁰. The subjective assessments of citizens and government representatives are only partially confirmed by official crime statistics. In 1949, for example, 3.5% of the offenders identified in Lübeck were foreigners, which was an overrepresentation compared to their

³⁶ Lübecker Notzeit, *op. cit.*, p. 51; AHL Hauptamt 867, Bürgermeister der Hansestadt Lübeck to Ministerpräsident Lüdemann, 5.-Jül-1948.

³⁷ AHL Hauptamt 871, Bürgermeister der Hansestadt Lübeck to Sozialministerium Schleswig-Holstein, 1-Mar-1950.

³⁸ Zinas. Latvian Newsheet in Artillery Barracks. Lübeck Nr. 15/1-Mar-1947.

³⁹ AHL Hauptamt 867. Bürgermeister der Hansestadt Lübeck to Ministerpräsident Lüdemann. 5-Jul-1948.

⁴⁰ Arthur Geoffrey Dickens, *Lübeck Diary*, London: Victor Gollancz Ltd. 1947, p. 84.

share of the city's total population (2%). Of the 275 criminal offences committed by foreigners that year, 231 were committed by Poles, 28 by Latvians and three by Lithuanians. Estonians were not mentioned. According to statistics, criminals from the Baltic States mainly committed thefts. However, the Lübeck police confirmed in 1950 that displaced persons did not commit more offences than the German population⁴¹. The differences between the Polish and Baltic displaced persons are due on the one hand to the higher number of Polish DPs, and on the other hand to the different social profile of the two DP groups. The Estonians, Latvians and Lithuanians were predominantly women, children, older people and fathers, while the Polish DPs had a high percentage of single young men, most of whom had been doing forced labour in Lübeck for several years before May 1945.

However, there were also voices in Lübeck that warned against demonising displaced persons. One 1948 issue of the *Lübecker Nachrichten*, which had previously reported extensively about criminality in the DP camps, wrote: 'A new injustice would be added to the injustice already committed if the displaced persons were spoken of as criminals'⁴². The Latvian camp newspaper *Informācijas Biļetens* then published a counter-statement on behalf of the Latvians in Lübeck⁴³. At the British military court, one Latvian prosecutor argued that it was in the interest of the Baltic nations themselves to combat these 'wretched phenomena' of criminality among the DPs. Due to their uncertain political situation, Estonians, Latvians and Lithuanians were particularly dependent on maintaining a positive image in Western countries⁴⁴.

The fact that the Germans and the Baltic DPs were growing closer is also evidenced by the applications from the DPs for permission to move to Flensburg in late 1949, which included very personal reasons – one applicant's German wife lived there, others said that their daughter had married a German in Flensburg, and yet others said that they had found work there⁴⁵.

Institutions und culture

In 1985, Wolfgang Jacobmeyer painted a pessimistic picture of the people who were left in Germany after the repatriation was completed. According to Jacobmeyer, the inhabitants of the camps were a 'backward social group' whose fate was determined by others and who were dependent on welfare⁴⁶. However, it is at the very least questionable to what

⁴¹ AHL Hauptamt 871, Übersicht über die Lübecker DP-Lager, 25-Jan-1950 and Niederschrift über eine Besprechung zwischen Vertretern des Sozialministeriums, der Polizei Lübeck und der Hansestadt Lübeck, 10-Mar-1950.

⁴² *Lübecker Nachrichten* 8-Jul-1948.

⁴³ *Informācijas Biļetens*, 3/5-Jul-1948.

⁴⁴ Nometnes „Rīga“ Ziņas. 'Latvian DP Camp „Rīga“' Newssheet, Lübeck 60/4-Sep-1946.

⁴⁵ StA FL VIII F 1098 Antrag auf Zuzugsgenehmigung 1946–1950, Maintenance and aks for residential permit in Flensburg, 1949.

⁴⁶ Jacobmeyer, *op. cit.*, p. 247–251.

extent this assessment also applied to the DPs from the Baltic States.

In the case of the Baltic DPs in Lübeck, a high degree of self-organisation can be observed. While other DP groups, such as the Poles or the Belarusians, only had a committee in Lübeck in July 1945 to represent their interests vis-à-vis the British, the Latvians alone had a whole range of organisations – the Latvian Committee, the ‘Justice and Passport Department’, the Latvian Red Cross, as well as a food distribution centre, a dining and recreation room with a care centre, a hospital with a dining room, and accommodations for doctors. In February 1946, the Schiffergesellschaft building that had been confiscated for the Lithuanian DPs housed not only the Lithuanian DP Restaurant, the Lithuanian Committee, the Lithuanian Red Cross and the Lithuanian newspaper, but also the youth movement headquarters and a preschool for Lithuanian children who were not living in the camps⁴⁷.

Lübeck was of supra-regional importance for Latvian emigration immediately after the war, as this is where the Latvian National Committee was based. The National Committee was founded in Potsdam in February 1945 and its first chairman was Waffen-SS Lieutenant General Rūdolfs Bangerskis (1878–1958). The hopes that the National Committee could establish itself as the political representation of the Latvians vis-à-vis the Germans never materialised, as the German occupiers were not prepared to share their power even right before the end of the war. The Latvian National Committee therefore primarily carried out the function of a refugee organisation. In 1948, the Latvian representation in Lübeck was simply referred to as the ‘Latvian Representation in Schleswig-Holstein’⁴⁸. Lithuanians and Estonians also had ‘national committees’ in Lübeck, but these organisations appear to have been no more than local representations from the outset. The Estonian National Committee, which was still active in the Meesenkaserne DP camp in 1956, was described in a statement by the Lübeck Public Order Office as follows: ‘The actual purpose of the committee is to represent and pursue the economic interests of the Estonians now residing in Lübeck. Political aims are only pursued to the extent that the idea of national identity is cultivated and there are hopes and efforts to recover the homeland’⁴⁹.

The Baltic DP organisations also played an important role as intermediaries between the DPs and the British and German authorities. Their task was not only to take care of the DPs from their respective countries, but also to represent their interests. After the surrender of the Wehrmacht, the Lithuanian DPs in Flensburg needed to organise themselves, as the responsibilities of the British occupation authorities were initially unclear and the representatives of the British military and the German civil administration had no knowled-

⁴⁷ AHL Hauptamt 866. Kriegsschädenverwaltung Lübeck, 19-Jul-1945; AHL Hauptamt 889. A.J.R. Munro, Lt. Col., 820 Mil Gov Det to Oberbürgermeister der Hansestadt Lübeck, 7-Feb-1946.

⁴⁸ Ziņas. Latvian Newsheet in Artillery Barracks, Lübeck 145/1-Jan-1948.

⁴⁹ AHL Hauptamt 862, Schreiben Ordnungsamt to Zentralamt, 18-Feb-1956.

ge of their specific situation. The Lithuanian DPs therefore convened a general assembly on 19 May 1945 at the Flensborghus, the local Danish minority's cultural centre. During the assembly, the DPs elected the Lithuanian Committee and the board of the Lithuanian Red Cross⁵⁰. The fact that the committees were also seen by the British as representing the interests of the Baltic DPs was demonstrated in Lübeck in March 1947, when a one-day strike was being planned by the military administration and UNRRA employees. The British military authorities summoned the representatives of the Baltic committees, since many of their employees were Latvians, Estonians and Lithuanians. After being threatened by the British that they would be deprived of UNRRA supplies, the Baltic representatives agreed not to participate in the strike⁵¹.

The creation of their own school system was very important for the Baltic DPs. There were schools for Estonians, Latvians and Lithuanians at several of the camps in Lübeck. As early as 1945, a Latvian grammar school was founded in Lübeck, where 21 pupils passed their Abitur in 1947. There is also evidence of a Lithuanian grammar school in Lübeck⁵². Secondary school graduates could apply to the Military Government to study at a German university.⁵³ However, many of the DPs in Lübeck attended the Baltic University, which opened in Hamburg in 1946 and was based in Pinneberg from 1947 to 1949⁵⁴.

The cities of Schleswig-Holstein also had vocational schools. In October 1946, the UNRRA established the DP Navigation and Sea-Engineering School – a maritime school exclusively for Baltic DPs – on the premises of the Flensburg Merchant Marine School. The initiative came from Stasys Kuzminskas, the chairman of the Lithuanian Committee; the head of the school was also Lithuanian. However, lessons were taught according to the Estonian curriculum. Soon, the school began admitting DPs from Poland and Ukraine as well. The first graduating class had 96 graduates, most of whom signed on to British or Greek ships. Almost a third of the graduates of the DP Navigation and Sea-Engineering School emigrated to Great Britain. Classes at the school ended in June 1949, when most of the Baltic DPs had already left Flensburg⁵⁵.

A special phenomenon in Lübeck was the Latvian Hospital, which existed independently of the central DP hospital in the Meesen Barracks. The Latvian Hospital in Lübeck originated from the military hospital of the Latvian Legion. On the initiative of Pauls

⁵⁰ Dienos, *op. cit.*, p. 196.

⁵¹ Ziņas. Latvian Newsheet in Artillery Barracks, Lübeck 19/12-Mar-1947.

⁵² Ziņas. Latvian Newsheet in Artillery Barracks, Lübeck 17/6-Mar-1947. At the Lithuanian grammar school in Lübeck, cf. the memoirs of: Pranas Jurkus, *Lemties Vingiuose. Lietuvių Gimnazija 1945–1948*, Liubekas (Lübeck) Vokietija. Elmhurst, United States, 2007.

⁵³ Schröder, *Displaced Persons*, pp. 277–290.

⁵⁴ Harding, *op. cit.*, p. 159–164; Angelika Eder, „Die Baltische Universität 1946 bis 1949“, *Baltica* 10 (1997), pp. 9–27; Arnolds Grāmatiņš, *Baltijas Universitāte 1946–1949*, Minstere/Münster, 1989.

⁵⁵ Bartusevičius, *op. cit.*, p. 165/166; Harding, *op. cit.*, pp. 168–170.

Reinhardts, a former press officer for the Latvian Ministry of Foreign Affairs who had been working in Lübeck since May 1945, the military hospital of the Waffen-SS Legion was moved from Schwerin to Lübeck on 20 June 1945 using British vehicles. The UNRRA set up the hospital, which had been renamed the Latvian Hospital, in the vocational school at Parade 2. The members of the hospital staff were granted DP status. In spring 1946, the Latvian Hospital moved to the Red Cross Hospital in Marlistraße, which had been confiscated by the British. There, it operated as the DP hospital for all of Northern Germany until 1949⁵⁶.

The camp newspapers were an important means of communication for the displaced persons. Today, these newspapers are a rich source of information about everyday life in the camp, but some of them are difficult to access and have therefore not yet received sufficient attention from researchers. In Lübeck, almost every larger camp had at least one Latvian camp newspaper.⁵⁷ The official Latvian-language publication of the DPACS (Displaced Persons Assembly Centre Staff) was *Informācijas Biļetens*. Estonian and Lithuanian newspapers were also published in Lübeck. The camp newspapers were printed on typewriters and then duplicated. They usually had four pages – the first page featured news from Lübeck, the second and third pages reported on international politics and its impact on the DPs, and the fourth page contained information about cultural life.

As noted by the British press officer Arthur Geoffrey Dickens, it was a problem for the military authorities that none of the officers in the British military administration in Lübeck spoke Latvian, Lithuanian or Estonian. Censorship of the camp newspapers was therefore practically impossible. The British were faced with a dilemma – the Baltic DPs needed to be familiarised with the orders of the Military Government, but they also needed newspapers in their native languages. However, the Military Government feared that these newspapers could be used for anti-Soviet propaganda⁵⁸.

Sporting events also featured prominently in the camp newspapers. Many DP camps organised their own sports festivals and athletics competitions. One of the sporting highlights of 1946 for the Latvian DPs was the football match between the Hamburg Sports Club and a Latvian national team at Hamburg's Rothenbaum Stadium, which drew in 10,000 spectators. The Latvian players had travelled from Lübeck, Mölln, Segeberg, Itzehoe, Geesthacht, Oldenburg and even Austria. However, just before the start of the match, three players from the Americas zone had to withdraw⁵⁹.

⁵⁶ See the recollections of: Arvēds Alksnis, *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*. Dokumentu un atmiņu krājums, Vol. VII, compiled by Vilis Hāznars and Alfrēds Jānis Bērziņš. Minstere/Münster, 1979, pp. 252–267.

⁵⁷ Cf. the overview of Latvian DP newspapers at Ingūna Daukste-Silasproģe, *Latviešu literārā dzīve un latviešu literatūra bēgļu gados Vācijā 1944–1950*, Rīga: Zinātne, 2002.

⁵⁸ Dickens, *op. cit.*, p. 59 f.

⁵⁹ *Ziņas*, Latvian Newsheet in Artillery Barracks, Lübeck 39/17-Jul-1946.

Fig. 3. Programme of the Latvian Song Festival in Lübeck, 1948. *Photo: Marianne Pletzing*

In the post-war period, culture was even more important than sports for DPs and Germans alike. The camp newspapers regularly reported on the numerous cultural events in Lübeck and the surrounding area. One of the cornerstones of Latvian cultural life was the Latvian theatre in Lübeck, which used the Meesen Barracks gymnasium for its performances. A DP variety theatre and various choirs also performed there. The Lübeck Ballet, which was made up of former Riga Opera dancers, was of particularly high quality. There was a DP cinema in the Meesen Barracks and another in the Lübeck city centre. Most of the films shown were German. Professors from the Baltic University in Pinneberg gave lectures at events in the camps⁶⁰. Latvian Culture Week was organised in Lübeck in 1947. The programme included theatre performances, symphony concerts, literary matinees, ballet evenings, performances by various choirs, and exhibitions of fine arts and handicrafts. The following year, Lübeck was the venue for the Latvian Song Festival, which was held to commemorate the first All-Latvian Song Festival 75 years earlier. The festival featured 10 choirs with 400 singers from DP camps in Northern Germany. It was opened with a concert in honour of the composer Jāzeps Vītols, who had died two months earlier in Lübeck.

⁶⁰ *Ziņas*, Latvian Newsheet in Artillery Barracks, Lübeck 162/10-Feb-1948.

Fig. 4. Lithuanian theatre performance in Flensburg. Source: *Dienos be tėvynės: Flensburgo lietuvių metraštis*, compiled by A. Vaitkus, Flensburg, 1946, p. 112.

However, Estonian, Latvian and Lithuanian musicians from the Lübeck DP camps performed outside of Northern Germany as well. The Lübeck Latvian string quartet, for example, even played in Great Britain and Sweden in the summer of 1948⁶¹.

Cultural activities also opened up opportunities for meetings between the Baltic DPs and their German neighbours. The German press in Lübeck regularly reported on cultural events organised by the Baltic DPs. These events also took place outside the DP camps that were closed to Germans – for example, a Latvian art exhibition was held in Lübeck Town Hall in 1948. In return, German artists had the opportunity to perform at the cultural events organised by the DPs. For example, at the 2nd Lübeck Latvian Cultural Days in 1948, a German orchestra premièred a symphony composed by Jānis Kalnins⁶².

From Displaced Persons to Homeless Foreigners

On 1 July 1950, the DP camps were handed over to the German administration by the Allies. Displaced persons thus became ‘homeless foreigners’ in the terminology of the Ger-

⁶¹ *Lübecker Nachrichten* 11-Sep-1948.

⁶² *Ziņas*, Latvian newspaper at the Artillery Barracks, Lübeck 162/10-Feb-1948. Jūratė Vyliūtė, *Lietuvių muzikai Vokietijoje, 1944–1949*, Vilnius: Scena, 2005; Jūratė Vyliūtė, *Das Phänomen der „displaced persons“ im Spiegel amerikanischer und litauischer Archivbestände*, Musik-Sammlungen – Speicher interkultureller Prozesse, compiled by Erik Fischer, Stuttgart: Franz Steiner, 2007, pp. 562–575; Ingo Hoddick, *Musiker als Displaced Persons. Vladas Jakubėnas und Jāzeps Vītols in Deutschland*, Pletzing/Pletzing, op. cit., pp. 139–148; Swietłana M. Czerwononaja, *Litewska emigracja i litewska kultura w Niemczech po II wojnie światowej: zmieniające się granice etnicznej*, Toruń: Wydawnictwo UMK, 2008.

man authorities. By this time, the majority of the Estonians, Latvians and Lithuanians had already left the Western occupation zones of Germany as part of the 'resettlement' programme. Most of the Baltic DPs emigrated from Germany to the United States, Canada, Australia or Great Britain. Before emigrating, the DPs had to undergo extensive medical examinations at the 'processing centres' run by the International Refugee Organisation (IRO). They also had to answer questions about their cooperation with the Germans during the war. If the examinations revealed signs of tuberculosis or voluntary membership in the Waffen-SS, the IRO usually did not grant permission to emigrate. DPs who were unable or unwilling to emigrate were labelled the 'hard core' by the Allies.

The British authorities tried to assimilate the DPs left in Germany. Therefore, as British government representatives stated in a meeting with representatives of the city of Lübeck, it was necessary to teach the children at the DP camps better German. They were to attend German schools when the camps were transferred to German administration. The British thus did away with schooling in the DPs' mother tongue⁶³. The British representatives explicitly asked the Lübeck authorities to 'make efforts to ensure that the DPs were not kept in the diaspora as a separate section of the population, so to speak, but that these people were assimilated into the Lübeck population as soon as possible'⁶⁴.

1 July 1950 was a major turning point for the children of Baltic and other DPs. Suddenly, they had to attend school taught in a language they barely understood.⁶⁵ The new status of homeless foreigners had ramifications for the adults as well. The IRO's obligation to provide for them also ended in the summer of 1950, and the former DPs now had to feed and care for themselves. For this reason, shops and handicraft businesses were licenced in the camps. By September 1950, 12 businesses had already started operating at the Mesenkaserne camp in Lübeck⁶⁶.

After the camps were transferred to the German administration, the Young Men's Christian Association (YMCA) also stepped up its efforts to prepare former DPs who were willing and able to emigrate. English lessons were offered, and American students gave lectures on life in the United States⁶⁷. Medical and political examinations were held for potential emigrants at the Lübeck-Blankensee camp by 26 immigration commissions from the various host countries. The acceptance rate in 1951 was just 13%. The 'resettlement' programme in Lübeck was concluded with the closure of the IRO Blankensee transit camp

⁶³ AHL Hauptamt 871, Aktenvermerk zur Sitzung am 12-Apr-1950 betr. Übergabe der DPs in die Zivilverwaltung; Protokoll einer Besprechung über DP-Angelegenheiten, 11-Jul-1950.

⁶⁴ AHL Hauptamt 871, Aktenvermerk betr. Überführung der DP-Läger in die Zivilverwaltung, Besprechung am 22-Mar-1950.

⁶⁵ Irena Stoecker, *Von Riga nach Lübeck*, in Pletzing/Pletzing, *op. cit.*, p. 208.

⁶⁶ Harding, *op. cit.*, p. 183 f.; Lübecker Freie Presse, 27-Jun-1950.

⁶⁷ Lübecker Freie Presse, 17-Aug-1950.

at the end of 1951. By this time, 15,000 people had passed through the camp, the entrance gate of which bore the inscription 'Gateway to Freedom'⁶⁸.

The Lübeck authorities aimed to clear out the refugee camps quickly. Administrative offices in the city of Lübeck repeatedly reported a need for more space. Representatives of the German refugees and displaced persons repeatedly pointed out to the city that the living conditions in the camps for the homeless foreigners were much better than in the refugee camps for Germans⁶⁹. To mark the first anniversary of the takeover of the DP camps by the German administration, the Hanseatic City of Lübeck organised a tour for press representatives. The subsequent articles in the Lübeck press were consistently positive: 'The joint efforts of the municipal commissioner and the advisory board have succeeded in creating a real community here at the gates of our city. Foreigners and Germans do not live separately, but in the same houses. Their children attend the camp kindergarten, the primary school and the YMCA club rooms or the community events in the cinema together'⁷⁰.

The housing situation for homeless foreigners in Lübeck improved in the 1950s, when numerous new flats were built for the former DPs in the suburbs of the city. Many flats were built by the Neue Heimat housing construction company with funding from the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees. The last kindergartens in the camps for homeless foreigners were closed between 1958 and 1960⁷¹. However, the process of clearing the camps dragged on, and only entered its final phase with World Refugee Year in 1960. In 1963, 29 households of homeless foreigners were still living in a block of the Meesen Barracks in Goebenstraße. The last of the residents left the former Meesenkaserne DP camp in the autumn of 1966, when they were handed the keys to 15 new flats for homeless foreigners⁷². With that, the last camp for former displaced persons in Schleswig-Holstein ceased to exist⁷³.

⁶⁸ *Lübecker Freie Presse*, 5-Dec-1951.

⁶⁹ AHL Hauptamt 894, Schreiben an Landesregierung Schleswig-Holstein, Koordinierungsreferat für Demontage- bzw. Entmilitarisierungsfragen, Kiel, 21-Feb-1950; Schreiben Landessozialminister Damm an den Senat der Hansestadt Lübeck, 10-Jul-1950.

⁷⁰ *Lübecker Freie Presse* am Wochenende, 28-Jul-1951.

⁷¹ *Verwaltungsbericht der Hansestadt Lübeck 1. April 1952 bis 31. März 1960*. Lübeck, 1960, pp. 67–68.

⁷² AHL Hauptamt 873.

⁷³ *Lübecker Nachrichten*, 19-Oct-1966.

Literature

1. Bartusevičius Vincas, *Die Litauer in Deutschland 1944–1950, Deutschland und Litauen. Bestandsaufnahmen und Aufgaben der historischen Forschung*, compiled by Norbert Angermann and Joachim Tauber, Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk, 1995, pp. 137–174.
2. Bartusevičius Vincas, *Lietuviai DP stovyklose Vokietijoje 1945–1951*, Vilnius: Versus aureus, 2012.
3. Czerwonnaja Swietłana M., *Litewska emigracja i litewska kultura w Niemczech po II wojnie światowej: zmieniające się granice etnicznej*, Toruń: Wydawnictwo UMK, 2008.
4. Daukste-Silasproģe Ingūna, *Latviešu literārā dzīve un latviešu literatūra bēgļu gados Vācijā 1944–1950*, Riga: Zinātne, 2002.
5. Dickens Arthur Geoffrey, *Lübeck Diary*, London: Victor Gollancz Ltd. 1947.
6. *Dienos be tēvynēs: Flensburgo lietuvīų metraštis*, compiled by A. Vaitkus, Flensburg, 1946.
7. *Displaced Persons. Flüchtlinge aus den baltischen Staaten in Deutschland*, compiled by Christian and Marianne Pletzing, München: Martin Meidenbauer, 2007.
8. Eder Angelika, "Die Baltische Universität 1946 bis 1949", *Baltica* 10 (1997), pp. 9–27.
9. *Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt*. Compiled by Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, Flensburg: Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, 1966.
10. Grāmatiņš Arnolds, *Baltijas Universitāte 1946–1949*, Minstere/Münster, 1989.
11. Harding Hannes, *Displaced Persons (DPs) in Schleswig-Holstein 1945–1953*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 1997.
12. Jacobmeyer Wolfgang, *Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945–1951*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1985.
13. Jurkus Pranas, *Lemties Vingiuose. Lietuvių Gimnazija 1945–1948, Liubekas (Lübeck) Vokietija*, Elmhurst, United States, 2007.
14. Linck Stephan: *Displaced Persons und Kriminalitätsbekämpfung*, Mai 45. Kriegsende in Flensburg. Compiled by Gerhard Paul and Broder Schwensen, Flensburg: Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, 2015.
15. Meyer-Rebentisch Karen, *In Lübeck angekommen. Erfahrungen von Flüchtlingen und Heimatvertriebenen*, Lübeck: Schmidt-Römhild, 2008.
16. *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā. Dokumentu un atmiņu krājums*, Vol. VII, compiled by Vilis Hāzners and Alfrēds Jānis Bērziņš, Minstere/Münster, 1979.
17. *Lübeckische Geschichte*, compiled by Antjekathrin Graßmann, Lübeck: Schmidt-Römhild, 1988.
18. *Lübecker Notzeit in Zahlen. 1945–1948*. Compiled by Statistisches Amt der Hansestadt Lübeck, Lübeck without date.
19. Pust Dieter, *Flensburg am Kriegsende 1945. Aus dem Tagebuch von Wilhelm Clausen und zeitgenössischen Dokumenten*, Flensburg: Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, 1995.
20. Schier Siegfried, *Die Aufnahme und Eingliederung von Flüchtlingen und Vertriebenen in der Hansestadt Lübeck*, Lübeck: Schmidt-Römhild, 1982.
21. Schröder Stefan, *Displaced Persons im Landkreis und in der Stadt Münster 1945–1951*, Münster: Aschendorff, 2005.

22. Tegeler Tillmann, *Esten, Letten und Litauer in der Britischen Besatzungszone Deutschlands. Aus Akten des Foreign Office*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge 53 (2005), pp. 42–57.
23. *Verwaltungsbericht der Hansestadt Lübeck 1. April 1952 bis 31. März 1960*, Lübeck: Hanses-tadt Lübeck, 1960.
24. Vyliūtė Jūratė, *Lietuvių muzikai Vokietijoje, 1944–1949*, Vilnius: Scena, 2005.
25. Vyliūtė Jūratė, „Das Phänomen der „displaced persons‘ im Spiegel amerikanischer und litauischer Archivbestände“, *Musik-Sammlungen – Speicher interkultureller Prozesse*, com-piled by Erik Fischer, Stuttgart: Franz Steiner, 2007, pp. 562–575.

Christianas Pletzingas

Baltijos šalių perkeltieji asmenys Šiaurės Vokietijoje: Liubeko ir Flensburgo atvejais

Santrauka

Vokietijoje perkeltųjų asmenų – dipukų (DP) istorija plačiai tyrinėjama nuo XX a. 8-ojo dešimtmečio, daugiausia dėmesio skiriant žydų, lenkų ir sovietų perkeltiesiems asmenims. Tačiau unikaliai Baltijos šalių – estų, latvių ir lietuvių – patirčiai Vokietijoje skiriama nedaug dėmesio. Šiame straipsnyje, remiantis vietos archyviniais šaltiniais ir Latvijos perkeltųjų asmenų stovyklų laikraščiais, nagrinėjama Baltijos šalių perkeltųjų asmenų istorija Šiaurės Vokietijoje, ypač Liubeko ir Flensburgo miestuose.

Kadangi Liubekas buvo pasienyje tarp britų ir sovietų okupacinių zonų, jis tapo pagrindiniu pabėgėlių centru. Iki 1945 m. pabaigos mieste gyveno apie 11 tūkst. 580 Baltijos šalių pabėgėlių – didelė dalis iš 53 tūkst. 800 Baltijos šalių perkeltųjų asmenų britų okupacinėje zonoje. Daugelis Baltijos šalių DP iš pradžių buvo apgyvendinti privačiuose būstuose, bet vėliau perkelti į DP stovyklas. Flensburge gyveno kiek mažiau, bet gana gausiai Baltijos šalių perkeltųjų asmenų. Čia 1945 m. buvo užregistruoti 1 254 latviai, 928 estai ir 784 lietuviai.

Gyvenimo sąlygos DP stovyklose buvo labai įvairios. Kai kuriose stovyklose buvo tinkama gyvenamoji vieta, o kitos buvo perpildytos ir jose trūko elementarių sanitarinių sąlygų. Ilgainiui valdžios institucijos bandė stovyklas suskirstyti pagal tautybę. Daugelis Baltijos šalių DP įsitraukė į kultūrinę ir švietėjišką veiklą, kūrė savo mokyklas, laikraščius ir institucijas.

Baltijos šalių perkeltieji asmenys dėl kultūrinių panašumų apskritai buvo vertinami palankiau nei kitos DP grupės, pavyzdžiui, lenkų ar sovietų DP. Tačiau kilo įtampa dėl apgyvendinimo vietų trūkumo ir priverstinio vokiečių turto konfiskavimo perkeltųjų asmenų apgyvendinimui.

Baltijos šalių perkeltieji asmenys Liubeke dalyvavo aktyvioje kultūrinėje veikloje, įskaitant teatro spektaklius, chorus ir sporto renginius. DP laikraščiai atliko svarbų vaidmenį palaikant nacionalinį identitetą ir bendravimą.

1950 m. perkeltųjų asmenų stovyklas perdavus Vokietijos administracijai, likusieji perkeltieji asmenys buvo perkvalifikuoti į „benamius užsieniečius“. Vaikai privalėjo lankyti vokiškas mokyklas, o siekiant palengvinti įsidarbinimą buvo sukurtos profesinio mokymo programos. Paskutinė DP stovykla Šlėzvi-ge-Holšteine buvo uždaryta 1966 m., ir taip baigėsi viena epocha.

Raktiniai žodžiai: perkeltieji asmenys, Šiaurės Vokietija, apgyvendinimas, kultūra, organizacijos, laikraščiai, Baltijos šalių ir Vokietijos santykiai.

From Division to Solidarity: Latvian Refugees, the Latvian Central Council, and National Identity in Exile Post 1945

Pēteris Kalniņš

Museum of the Occupation of Latvia's Public History Department

✉ peteris.kalnins@okupacijasmuzejs.lv

The solidarity of Baltic exile communities after World War II was not an automatic result of shared national identity, but emerged from historical traumas and the realities of displacement. The destruction of civil society under Soviet rule and the pressures of exile fostered unity among Latvians, Lithuanians and Estonians, despite internal divisions. Latvians had particularly deep divisions to overcome. Latvian national consciousness, growing out of a divided regional and cultural past, developed later than Lithuania's. Political divisions during the period of independence after 1918 were compounded by issues raised by wartime collaboration and resistance.

The Soviet reoccupation of 1944 led to mass flight, with Latvian and Estonian refugees removed by sea in German-organised evacuations. In postwar displaced persons (DP) camps, Baltic refugees sought Western protection from Soviet repatriation, reinforcing ethnic solidarity. Latvian exiles established self-governing institutions, schools and cultural organisations, fostering a stronger sense of solidarity in exile than had existed before.

Despite this growing unity, wartime political divisions persisted. The example is given of the Latvian Central Council (LCP), formed in 1943 to restore independence, which was suppressed by the Nazis, while Latvian officials who cooperated with German occupiers argued they were acting in the nation's best interests. These disputes carried into exile, sparking fierce debates over loyalty and legitimacy. Over time, however, the reality of permanent Soviet occupation led former ideological opponents to prioritise a united front over past conflicts. This process of selective historical memory was essential in forging a cohesive Latvian exile identity.

Keywords: Latvian, Baltic, exile, occupation, resistance.

Given how closely the Cold War-era Baltic exile communities in the West resembled and supported each other, some might believe they originated from nations with a largely identical heritage and political culture. However, these groups' solidarity was neither natural nor inevitable, as all three had to cope with internal divisions carried over from independence-era politics and from the Soviet and Nazi occupations. The fact that all three exile communities were galvanised into unity was primarily due to the destruction of normal civil societies through Stalinisation, but also by the realities of refugee life. In particular, the Latvian nation had been riven and divided to a greater extent, both internally and by manipulation from above, since its inception.

This article has two primary aims. The first is to explore the sources of political and social divisions confronting the Latvians in postwar refugee camps and the ways that selective historical memory shaped the reconciliation of wartime political disputes, fostering a unified exile identity given the fact of permanent Soviet occupation. The second aim, in service of the first, is to examine the legacy of the wartime Latvian Central Council (Latvijas Centrālā Padome – LCP) in the eyes of the postwar exiles, before and after they dispersed from displaced persons (DP) camps across the Western world. New in this research is the use of unpublished archival material, including personal correspondence between influential exiles from opposing political poles, showing how their political disputes were superseded by the need for unity in dealing with specific challenges as refugees.

There have been a number of studies of the Latvian refugees in the postwar DP camps and after. The most comprehensive review in English is Andrejs Plakans' *The Reluctant Exiles: Latvians in the West after World War II* (2021), while monographs by Inta Gale Carpenter and Maija Krūmiņa describe the development of an exile ideology from a folklorist point of view, focusing on refugee narratives. The most significant studies in Latvian are Ilgvars Veigners' encyclopaedic work, *Latvieši rietumzemēs* (2009), and Kristīne Beķere's *Latvijas labā* (2022), a history of the Latvian exiles' political activity from 1945 until the end of the Cold War.

This paper is an expanded version of a presentation given at the Tuskulēnai Peace Park Memorial Complex conference of 4 October 2024, "The Great Exodus from the Baltic States: Emigration Processes in Europe in 1944–1949".

Background

Latvian writers commonly regret their lack of internal unity and common cause compared with Lithuanians and Estonians; perhaps the most famous exemplar is poet Vizma Belševica's "The Latvian Indriķis's Marginal Notes on the Livonian Chronicle" (1969). The poem, which masked its critique of Soviet realities with its ostensible medieval setting, was understood by readers and – after publication – by Soviet censors:

O, kalpu tauta! Saldā priekā trīc
Tev mugura, kad saimnieks tevi nesit,
Bet tavus brāļus.
[O, servile nation! With sweet delight your back trembles when the master beats not you,
but your brothers.]¹

Beļševica's poem is quoted to this day in Latvia and abroad by those who mourn the lack of national solidarity. The solidarity of the Latvian exiles in the West after 1945 should not be taken for granted, but is a remarkable fact, worthy of closer examination.

Unlike predominantly Roman Catholic Lithuania, the early modern confessional splits of Central Europe divided the religious heritage of the regions of Latvia. With the rise of nationalism in the 19th century – the very word “Latvija” only first appeared in 1856 – Latvians (like Estonians) were conscious of the fact that they had no confessional identity that had not been imposed from above by non-Latvians. In the 1880s, some activists such as newspaper editor Frīdrihs Veinbergs recommended that Latvians bind their heritage to the grandeur of Lithuania:

So-called Baltic history is largely Baltic German history ... it is not the history of the Latvian fatherland, not a history that it could see as its own ... As one brother rejoices in his brother's happiness and glory, so Latvians have the right to share the fate of the Lithuanian people. Here is the flesh of his flesh. The history of the Lithuanians is in this respect the same as the history of the Latvians; a Latvian can see the history of the Lithuanians as the history of his fatherland.²

Given that 19th century Lithuanian nationalism identified itself partly in opposition to Polish cultural domination, there were some similarities to the Latvians' situation vis-à-vis the Baltic Germans³. However, the complicated Polish–Lithuanian relationship played out differently in the wartime and postwar reality⁴.

Latvians began imagining their national community into existence, to use Benedict Anderson's formulation, out of a splintered foundation. Political moderates and leftists who competed to speak for the mass of Latvian speakers shared an anti-German animus, which the tsarist state was content to encourage⁵. The eastern province of Latgale, whose history under Poland–Lithuania and Russia had diverged from the rest of the country since the 16th century, experienced a much later and less complete development of nati-

¹ Vizma Beļševica, *Gadu gredzeni*. Rīga: Liesma, 1969, p. 94.

² Frīdrihs Veinbergs, *Iz Latvešu-Leišu vēstures* (1885), reprint: Rīga, B. Diriķa, 1921, pp. 5–6.

³ Anatol Lieven, *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia and Lithuania and the Path to Independence*, New Haven: Yale University Press, 1993, pp. 51–52.

⁴ Vītalija Stravinskienē, “Between Poland and Lithuania: Repatriation of Poles from Lithuania, 1944–1947”, *Population Displacement in Lithuania in the Twentieth Century: Experiences, Identities and Legacies*, eds. Tomas Balkelis and Violeta Davoliūtė, Boston: Brill Rodopi, 2016, pp. 160–178.

⁵ Anatol Lieven, *op. cit.*, pp. 50–51.

onal consciousness; the word *Latgale* itself first appeared in print in 1904⁶. Even with the establishment of an independent Latvian national state, such regional divisions did not simply vanish.

Ideological Polarisation up to the Second World War

If the high point of the 1905 Revolution in Lithuania was marked by the Great Seimas of Vilnius, Latvian revolutionaries concentrated their wrath less on tsarist Russian officialdom than on local Baltic German landowners. While there were many underlying causes, and Latvians on the right and left have claimed 1905 as part of their political heritage⁷, Līga Lapa's 2018 re-examination of the revolution arrived at conclusions similar to Baltic Germans such as Astaf von Transehe-Roseneck, who regarded extensive private crimes – arson, robbery, murder – as a main feature of the revolt, in addition to attacks on Lutheran churches⁸. Suppression of the rebellion caused the first large wave of emigration, mainly to the USA. By comparison with Lithuanians, the Latvian emigrant group was very small, politically far left, indifferent to national identity and scattered to the point of irrelevance by the time the wartime exiles began arriving from the refugee camps.

The independent Republic of Latvia established itself despite the fact that most of the Latvian regiments formed during World War I – the first all-Latvian military units ever – part joined the Bolshevik side with the outbreak of the Russian Civil War⁹, so the Latvian government was dependent on German military support until mid 1919. A comparison with the long history of the Lithuanian infantry regiments of the Imperial Russian Army is instructive, as the new army of the Republic of Latvia had to put down roots in much shallower historical soil.

Like Lithuania and Estonia, Latvia's new democracy was replaced by an authoritarian ruler whose regime suppressed political opposition up to the time of the Soviet occupation. In Estonia, Soviet agents attempted a communist putsch in 1924, hoping to take advantage of Estonian political and social conflicts¹⁰, while Lithuanian political solidarity was threatened by issues such as the Vilnius dispute¹¹. Internal divisions were certainly not unique to Latvia.

The relations between Lithuania and Latvia on one side, and ethnic Germans or Hitler's

⁶ Edward C. Thaden, ed., *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914*, Princeton: Princetown University Press, 1981, p. 264.

⁷ Valdis Bērziņš, ed., *20. gadsimta Latvijas vēsture*, Vol. I, LVI apgāds, 2000, pp. 333–335.

⁸ Līga Lapa, *Kaujinieki un mežabrāļi 1905. gada revolūcijā Latvijā*. Rīga: LVI apgāds, 2018, pp. 99–100, 265; Astaf von Transehe-Roseneck, *Die lettische Revolution*, Berlin: Verlag Georg Reimer, 1908, pp. 180–181, 335.

⁹ Andrejs Plakans, op. cit., pp. 115–118 [Andrejus Plakanas, „Latvija: trumpa istorija”, *Hoover Institution Press*, Stanford, 1995, p. 115–118]; Anatol Lieven, op. cit., p. 58.

¹⁰ Alan Palmer, *Northern Shores: A History of the Baltic Sea and its Peoples*, London: John Murray, 2023, p. 299.

¹¹ *Ibid.*, pp. 300–301.

Germany on the other, became fateful as the occupation approached. Germans in Lithuania were not a target of national resentment as they were for the Latvians. The principal problem in German–Lithuanian relations centred on the dispute over the Klaipėda (Memel) region, which had no analogue in Latvia. In March 1939, Germany forcibly occupied and annexed the Klaipėda territory. The rancour resulting among the Lithuanians contributed to their hesitation to support the Germans during the war to the extent that the Latvians did¹².

It is noteworthy that Hitler declared the Memelland as having returned home – *Heim ins Reich* – using the same phrase as he did later, following the destruction of Poland, summoning the Baltic Germans to leave their countries which had effectively become Soviet protectorates¹³. There were Baltic Germans who declined to leave before the Soviet occupation, as well as some Latvians who identified as ethnic Germans in order to flee – whom Ulmanis publicly scolded, proclaiming they should never return¹⁴. This also contributed to a sense of disunity during and after the war.

Occupation, War and Flight

The reasons to flee a looming second Soviet occupation in 1944 were shared across all three Baltic countries, and formed a basis for solidarity among the postwar refugees. The shock of the first Soviet occupation in 1940–1941 – the dissolution of the Estonian, Latvian and Lithuanian states, termination of private property, and especially political murders and mass deportations to Siberian labour camps on the eve of the Nazi German invasion in June 1941 – ensured that intramural rivalries were dwarfed by anger and fear of the Soviets. Yet there were significant differences among the countries' wartime situations.

German attitudes to Estonians and Latvians were generally more positive than towards Lithuanians; the most notorious example of this was the treatment planned for the respective nationalities in Generalplan Ost, which foresaw the expulsion of most Lithuanians eastwards after a Nazi victory¹⁵. This is reflected in the number of labourers taken to Germany – some voluntarily, most conscripted – prior to the evacuations beginning in the summer of 1944. Based on a report from *Reichsminister* Alfred Rosenberg to Heinrich Himmler, some 15,000 Estonians, 35,000 Latvians and 75,000 Lithuanians had been sent to Germany¹⁶. However, historians' estimates vary widely. In her presentation, "Between East and West: the fate of the Lithuanian war refugees in the Soviet occupation zone", Dai-

¹² Romuald Misiunas and Rein Taagepera, *The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1990*, rev. ed. Berkeley: California University Press, 1993, p. 14.

¹³ Aivars Stranga, *Latvija: neatkarības pēdējais cēliens. 1939. gada 23. augusts–1940. gada 17. jūnijs*, Rīga: Mansards, 2022, p. 145.

¹⁴ *Ibid.*, p. 146.

¹⁵ Romuald Misiunas, Rein Taagepera, *op. cit.*, p. 49.

¹⁶ *Ibid.*, p. 56.

va Dapkutē cited a total of 185,000 Lithuanian labourers in Germany, while Kārlis Kangeris has estimated 30,000 Latvians, making the discrepancy in terms of forced labour even greater. What may have felt like a wartime reprieve for Latvians became problematic in the refugee camp setting, where any groups which had been favoured by German occupation authorities could be accused of pro-Nazi leanings¹⁷.

	Latvia	Lithuania
	(All numbers approximate; estimates vary)	
Population (1943)	1.8 million	2.4 million
In German combat units	120,000	50,000
Evacuated or fled westwards, 1944–1945	100,000	100,000
POWs in Western Allies' zones of occupation	25,000	4,000
In Western German DP camps	120,000	60,000

The Germans found substantial local civilian administrative and military support in occupied Latvia, which led to antagonisms among Latvians during and after the war. The Latvian Self-Administration (German *Selbstverwaltung*, Latvian *Zemes pašpārvalde*), although its members petitioned in vain for some degree of autonomy, not only countenanced the creation of a Waffen-SS *Freiwillige* Latvian Legion, but under General Director Oskars Dankers it approved and aided conscription of all military-age Latvians, who found themselves in units required to take an oath of loyalty to Hitler¹⁸. This went beyond the levels of civilian or military collaboration seen in Lithuania.

As the Red Army approached the borders of Estonia and Latvia in early 1944, German authorities including *Reichsminister* Alfred Rosenberg hoped to evacuate Estonians and Latvians behind the Daugava River, first to Lithuania and further westward if needed¹⁹. Any such plans were ruined by the Soviet Bagration offensive of summer 1944, which crossed Lithuania in July, cutting the overland route west of Riga for three weeks in August, then permanently near Klaipėda in October²⁰. Thus, most Lithuanian refugees fled the approaching destruction as the front rolled across their land, while the majority of evacuees from Latvia and Estonia escaped in an organised, months-long operation by the

¹⁷ Sources: Romuald Misiunas, Rein Taagepera, *op. cit.*, p. 55–60; Andrejs Plakans, *The Reluctant Exiles: Latvians in the West after World War II*, Paderborn: Schöningh, 2021, p. xiii, 45, 91; Daiva Dapkutė, "Lithuanian Diaspora: From Displaced Persons to Diaspora Politics", *Population Displacement in Lithuania in the Twentieth Century: Experiences, Identities and Legacies*, eds. Tomas Balkelis and Violeta Davoliūtė, Boston: Brill Rodopi, 2016, pp. 240–242; Kārlis Kangeris, "Eva-kuācija/bēgšana no Latvijas 1944. gadā: Jauns novērtējums uz jaunas datu bāzes", *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2016, Vol. 98, pp. 122–125.

¹⁸ Valdis Lumans, *Latvia in World War II*, New York: Fordham University Press, 2006, pp. 181–187, 368.

¹⁹ Kārlis Kangeris, *op. cit.*, p. 118; Lumans, *op. cit.*, pp. 148–151.

²⁰ Valdis Lumans, *op. cit.*, pp. 347–349.

German navy. In some cases Latvians sniped at each other, accusing them of using their privileged occupation administration positions, not to advocate on behalf of Latvians, but to escape westwards as quickly and safely as possible²¹. Soviet propagandists claimed the evacuees were Nazi lackeys, while the refugees saw themselves as fleeing destruction and brutal oppression, as surely as if shells were exploding around them.

The DP camps and ethnic solidarity

Newspapers in German-occupied Latvia in 1944 encouraged Latvians to evacuate to safety in Germany, where they would receive work, shelter and food conditions comparable to Germans as far as circumstances allowed²². For a popular historian like David Nasaw, this essentially disqualified Latvians in Germany after the end of the war in May 1945 from being treated as refugees, much less as DPs²³.

From the beginning, the fear of forcible repatriation spurred Latvian and Lithuanian refugees to put their best foot forward as models of civilisation for the British and US occupation authorities. This was understandable, given the Soviet Union's aggressive demands that anti-Soviet Balts be turned over to them as traitors to the socialist fatherland. In November 1946, Lt Col. G. B. Vaughan-Hughes of the British Control Commission addressed these concerns in an internal memorandum:

[The] Control Office is anxious to consider the possibility of ultimately absorbing Baltic Displaced Persons in the British Zone of Germany into the German economy.

We do not think there can be any question of doing this while the Soviet Repatriation Mission remains in the British Zone. This Mission claims all Balts are Soviet citizens. If they were dispersed throughout the British Zone of Germany, it would give the Soviet Mission unlimited opportunity to indulge in every variety of unpleasant practice ...

The Balts are otherwise the best of our Displaced Persons. They contain a large proportion of professional classes and give less trouble than any other class of Displaced Person. We do not think it is right to discriminate between different classes of Displaced Persons and especially against the Balts who are the best of them.²⁴

Unfortunately, as a number of historians have noted²⁵, the fear of being associated with Nazi war criminals led Latvian refugees to deny knowing of collaboration in Holocaust crimes under the Nazi occupation, allowing accused murderers to hide among them.

²¹ Jēkabs Kalniņš, *Atmiņas*, ca. 1975, p. 85.

²² Kārlis Kangeris, *op. cit.*, pp. 119–120.

²³ David Nasaw, *The Last Million: Europe's Displaced Persons from World War to Cold War*, New York: Penguin, 2020, pp. 134–135.

²⁴ British National Archives, FO 1032 2242: Treatment and disposal of Balts, Block 5: Vaughan-Hughes memorandum.

²⁵ Andrew Ezergailis, *The Holocaust in Latvia*, Rīga: Historical Institute of Latvia, 1996, pp. 11–12; David Nasaw, *op. cit.*, p. 32.

The protracted process of evacuation led to a larger proportion of propertied, conservative, religious, pro-Ulmanis Latvians – those most likely to fear Soviet reprisals – living in the postwar DP camps than was true for the country's population at large. In addition, the setup of the camps themselves pushed the Latvian refugees to band together on purely ethnic terms. Refugees organised themselves to claim desirable locations for creating camps under the British or American occupying forces, competing with each other for control of ethnically based refuges from the ruined German economy around them²⁶. From the outset, this led Latvians to band together who had not necessarily done so up to that point, with a more cohesive sense of national community than had been the case in Latvia.

Looking beyond the overcoming of specific political enmities, Inta Gale Carpenter uses the concept of folklore to describe the Latvian refugees' process of creating a new identity as exiles in their official and unofficial DP camp communications and memories: "The first-person singular voice used earlier to express private fears and expectations gradually goes public and gives away to the plural 'we' among Latvians who narrate and act in order to author their lives"²⁷. Of particular interest is her analysis of the way Allied press and occupation authorities' statements led refugees to be most concerned about accusations of collaboration with Nazis, fear of forced repatriation under Soviet pressure, descriptions of DPs' suspicions of each other based on collaboration in 1940–41 and 1941–45, and internal clamping down on "unworthy" Latvian DPs who sullied the reputation of all.

Ethnic Germans were explicitly barred from being granted DP status in the Allied occupation zones of Germany, including refugees from outside the former German Reich²⁸. In the Latvian DP camps, this could lead to spiteful behaviour, as individuals or families who had been Latvian citizens who had not emigrated *heim ins Reich*, were nevertheless denounced as ethnic Germans and expelled by camp authorities. The most notorious Latvian collaborator in Holocaust crimes, Viktors Arājs, claimed at his trial in a West German court that he and his wife had been expelled from a DP camp in Memmingen on just this basis²⁹. The Latvians' new-found sense of common cause also revealed itself in a negative aspect.

It would be difficult to exaggerate what a haven the DP camps provided to the Baltic refugees. Even in conditions of material hardship, with economies strained by war, Allied authorities offered some opportunities for employment and camp self-administration. Latvian organisations created camp schools and many other activities. Their cultural activity was energised by a sense of duty to maintain Latvian national culture, given that culture in

²⁶ Andrejs Plakans, *Reluctant Exiles*, p.74; Jēkabs Kalniņš, *op. cit.*, p. 88.

²⁷ Inta Gale Carpenter, "Folklore as a source for creating exile identity among Latvian Displaced Persons in post-World War II Germany", *Journal of Baltic Studies*, 2017, Vol. 48, No. 2, p. 217.

²⁸ British National Archives FO 1032 2242, Block 5: 30 August 1946 memorandum.

²⁹ Uldis Neiburgs, ed., *Viktora Arāja tiesas prāva žurnālista Kārļa Štāmera pierakstos*, Rīga: Latvijas Mediji, 2020, p. 189.

Soviet-occupied Latvia was yoked to Stalinist ideology³⁰. Maija Krūmiņa expands on Carpenter's account by analysing the process by which Latvian DPs developed an ideology of forced exile, convincing themselves and those around them that physical flight from peril took place³¹. The camps were not only an ethnic "safe space" in a not always friendly German landscape, but a social equaliser and a training ground for the DPs who would soon emigrate and take their place as active participants in the Western democracies.

The Case of the Latvian Central Council

The divisions among Latvians under the German occupation and at the end of the war are especially clear if we consider the history of the LCP, secretly founded in August 1943 by members of the main Latvian political parties from the parliament elected in 1931, prior to its dissolution by Kārlis Ulmanis in 1934. A total of 189 people signed the LCP Memorandum, dated 17 March 1944, declaring the need to restore sovereignty of the Republic of Latvia. A copy was secretly passed through Sweden to the British, but General Rūdolfs Bangerskis, Inspector General of the Latvian Legion, declined to forward it to German occupation authorities. Signatories of the declaration were arrested and LCP leaders sent to the Stutthof concentration camp. A nascent military wing for the Council formed, a military group of Latvian reservists and deserters from the Legion, which reached an estimated 3,000 in number. Led by the previously retired General Jānis Kurelis, the Kurelieši were surrounded and disarmed in Kurzeme by German units directed by SS General Friedrich Jeckeln in autumn 1944. A brief, bloody attempt at armed resistance was crushed, and Kurelis's subordinate officers were taken to Liepāja and executed³².

The Latvians collaborating with Germans mentioned above – the Directorate or Self-Administration – achieved some German concessions on autonomy, in the form of a Latvian National Committee formed and approved by *Reichsführer* Heinrich Himmler in Potsdam in February 1945, with General Bangerskis as President. At that stage of the war, of course, such a concession was worse than useless as a basis for a hoped-for renewal of Latvian independence with Allied support³³.

It might appear that the LCP and the Latvian Self-administration simply represented two options (both doomed to failure) in exploring possibilities for local autonomy, either by cooperation or through underground organisation and attempted contacts with the

³⁰ David Nasaw, *op. cit.*, p. 46, 152; Andrejs Plakans, *Reluctant Exiles*, p. 116.

³¹ Maija Krūmiņa, "Escape Narratives of World War Two Refugees from Latvia", *OIKOS: lietuvių migracijos ir diasporos studijos* 2018, No. 2 (26), pp. 91–94.

³² Uldis Neiburgs, "Planned and Attempted Military Resistance: The Latvian Central Council and General Kurelis Group 1943–1945", *Symposium of the Commission of the Historians of Latvia*, Vol. 29, Rīga: Zinātne, 2021; Geoffrey Swain, "Latvia's Democratic Resistance: a Forgotten Episode from the Second World War", *European History Quarterly* 39:2 (2009), pp. 241–263.

³³ Valdis Lumans, *op. cit.*, pp. 371–372.

Western Allies. But the cruelty of the choices available allowed no such middle ground. The LCP Memorandum declared there could be no provisional Latvian government that included collaborators with the German occupying administration³⁴, and with the Kurelis group's destruction, the Latvian Legion frontline soldiers gained nothing, while perhaps 1,000 men who might have at least joined the partisans in the forests died in vain. To make matters worse, SS General Jeckeln was apprised of the *Kurelieši* activities and locations by Latvian informers, and it is believed that the SD (*Sicherheitsdienst*) units that imprisoned and executed Kurelis' officers in Liepāja included Latvian security police³⁵.

Even as Latvians in the DP camps in the Allied occupation zones of Germany began to develop a sense of unity in exile, the polemics in periodicals circulating among the refugees regarding the LCP show the bitterness and raw wounds of those involved. For example, the newspaper *Tēvzeme* [Fatherland] published an article on 4 December 1946, "What did the LCP do?" claiming that the LCP had selfishly refused to cooperate with other resistance groups agitating and fighting the occupiers, instead formulating abstract plans for the future:

From this it is evident that the leadership of the resistance movement which the LCP attributes to itself is just empty words, because there was no such leadership and it did not want to assume it.³⁶

For their part, LCP activists who survived the war and escaped – most went to Sweden – reacted bitterly to criticism from those who had largely supported the dissolution of Latvian democracy by what they saw as the dictator Ulmanis and his clique. Social Democratic leader Bruno Kalniņš, who had survived the Stutthof concentration camp and a forced-march winter evacuation under the Germans, responded:

The struggle of these circles against Latvian political parties and our politicians is similar. It is familiar to us from the times of dictatorship and occupation, when parties were rejected as the greatest evil. It is a bad reflection of these anti-democratic views that the right is now turning against our politicians and recommending that non-political persons, especially professors and pastors, should be put at the head of our emigrant groups.

But the Latvian emigration is a political emigration. It is only as such that we are given the right of asylum as political refugees abroad. Right-wing circles are now trying to undermine this important role of the LCP in the struggle for the liberation of the Latvian people. One J. Arājs even inserted a crudely slanderous article about the LCP's underground work in Hanau's "Tēvzeme", which is all the uglier because the author of the false attacks himself never risked his precious life or took part in illegal work.³⁷

Such a split seems irreconcilable: each side regarded the other as having harmed, disgraced or betrayed the Latvian nation. It should be noted that here the LCP is being con-

³⁴ *Ibid.*, pp. 364–365.

³⁵ Andrew Ezergailis, *op. cit.*, p. 195.

³⁶ "Ko 'Latvijas centrālā padome' ir darījusi", *Tēvzeme*, 4 December 1947, p. 3.

³⁷ Bruno Kalniņš, "Kāda demagoģija", *Latvju Ziņas*, 25 January 1947, p. 3.

sidered to the extent that it was known by the postwar exiles. Since the restoration of Latvian independence, a more more complete and detailed body of historical research has developed, spurred especially by the writings and publication of documents by one-time LCP activist Leonīds Siliņš³⁸.

A key figure in this story is Rūdolfs Bangerskis (1878–1958), a retired Latvian Army before the war, who in 1943 accepted the post of General Inspector of the newly created Latvian Legion. Criticised for aiding the mobilisation of military-age males in 1944 (a violation of the Hague and Geneva Conventions) as well as for spurning the LCP Memorandum, in his memoir he defended himself without personally attacking his critics. Carrying out mobilisation, he argued, was at least establishing some sort of right to positive action, and he had used his show of good faith to intercede personally with the murderous General Jeckeln and win the release of Latvians imprisoned for anti-German agitation³⁹. Regarding the LCP, he understood why he had been chosen, since he had once forwarded a petition to Jeckeln, though without result.

Since it was already clear to me that the memorandum's authors planned the role of lightning rod for me, and I did not want to play it, nor did I want to worsen the position of the Latvian fighters at the front, I did not change my negative attitude to receiving the formal [LCP] delegation and refused to accept it.⁴⁰

Bangerskis emphasised his efforts to win the release of imprisoned LCP activists from Jeckeln – successfully for Mintauts Čakste, but not his brother, LCP leader Konstantīns Čakste, who had been caught passing military information to British secret services⁴¹. Thus, by the 1950s Bangerskis regarded himself as on same side as the LCP: not seeing the Germans as friendly to Latvian independence, and critical of the LCP mainly for showing poor judgement.

We can see the softening of animosities and cooperation in dealing with a new reality leading to solidarity among Latvians in the example of the Liepāja attorney Jēkabs Kalniņš (1889–1986). A socialist student in the 1905 revolution who fled to the US and returned to newly independent Latvia in 1919 with a legal education, Kalniņš defended the radical communist Imants Sudmalis in court during the Ulmanis era⁴², and worked in Liepāja under the Soviets and Germans while avoiding deep entanglements with either occupation regime⁴³. Evacuated to Germany in December 1944, he and his family were refugees near

³⁸ See e.g. Edgars Anderson, Leonīds Siliņš *et al.*, *Latvijas Centrālā Padome – Latviešu nacionālā pretestības kustība 1943–1945*, Uppsala: LCP, 1994. On the fate of LCP activists trapped in Soviet-occupied Latvia after May 1945, see Dzin-tars Ērglis, *Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses*, Rīga, LVI apgāds, 2003.

³⁹ Rūdolfs Bangerskis, *Mana mūža atmiņas*, Vol. II, Copenhagen: Imanta, 1959, pp. 147–148.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 85, 94.

⁴¹ *Ibid.*, p. 149.

⁴² Jēkabs Kalniņš, *Atmiņas*, pp. 71–72.

⁴³ Ēriks Jēkabsons and Valters Ščerbinskis, eds., *Latvijas tiesneši. Senāts, Tiesu palāta un Apgabaltiesas Biogrāfijās, 1918–1940*, Rīga: Tiesu administrācija, 2017, p. 130.

Augsburg until emigrating to the US in 1948. In the DP camps, he was active in the campaign to gain the release of Latvian soldiers in British and US prisoner of war camps.

Through his advocacy for Latvian soldiers who had served in German uniform, Kalniņš also visited and corresponded with Bangerskis. In his letter of 26 June 1947, Bangerskis wrote from Oldenburg about personal matters, Soviets press accusations and possible attempts to abduct him or others, and comrades who had protected him who had begun emigrating to England. Responding to Kalniņš' remarks on how accommodating the Latvian Self-Administration Directors had been to the Germans (as revealed in their meeting protocols), Bangerskis noted it was common knowledge that this was due to fear of the approaching danger from the east. He added that he was glad to hear that General Dankers (who had also consulted Kalniņš) had been released, and asked to pass along his regards.

Well, I have written you a very long letter and also put in a lot of unnecessary things which are not relevant to our case, but I wanted to make my present situation as well as my concerns for the future and the mood I have been in for the last few weeks somewhat understandable to you. But now, please accept a warm greeting from a compatriot and best wishes.

Yours, R. Bangerskis

P.S. My landlady also thanks you for your greetings and asks me to pass on her greetings to you.⁴⁴

By this time it was clear that Soviet rule in Latvia was likely permanent, so questions of Latvian statehood were already less pressing, and the LCP itself was cooperating with other exile organisations to advocate to the Western powers⁴⁵. From the tone of the letter it appears that animosity based on political ideology, or actions taken under duress when Latvians' fate was in the hands of characters such as Andrei Vyshinsky or Friedrich Jeceln, was ebbing and being replaced by greater empathy.

Also in 1947, Kalniņš referred to the LCP in a refugee newspaper, *Tiesībnieks* [Jurist]:

The Russians insist that the Latvian people in 1940 expressed their will through the newly [and fraudulently – Peter Kalninš] elected Saeima. Only a representative body of the nation can dispute this and claim otherwise. Such a body could be a parliamentary conference, which would include all members of the last Saeima elected (in 1931) who are in exile and who agree. The conference could be supplemented by delegates chosen by the political parties, 30–40 in number. Its executive body could be the Latvian Central Council, created in German-occupied Latvia in 1943. The Conference would then be the Latvian Saeima in exile, with the task of waging a political struggle. Representation of the people is a political work and is carried out by political parties, which would form the parliamentary conference.⁴⁶

Objectively evaluating the events, only one opinion can be accepted: the coup d'état of 15 May

⁴⁴ Rudolfs Bangerskis (26 June 1947), [letter to Jēkabs Kalniņš].

⁴⁵ Kristīne Beķere, *Latvijas labā. Politiskā darbība trimdā 20. gadsimta 40.-80. gados*, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2022, pp. 97–98.

⁴⁶ Jēkabs Kalniņš, "Vai Latvijas valsts tiesiski vēl pastāv un satversme ir vēl spēkā?", *Tiesībnieks*, 1947 (1–4), reprinted in *Treji Vārti*, 1975 (45/46), p. 14.

1934 put an end to the existence of the Democratic Republic of Latvia, together with the whole constitution. In its place, a corporate state with a system of chambers was introduced, leaving a one-man dictatorship ... It was not Vyshinsky who abolished the Democratic Republic of Latvia with its constitution. We did it ourselves, with the dictatorship introduced on 15 May 1934.⁴⁷

From this perspective, the LCP representatives in exile could theoretically represent Latvia; but in reality the issue was moot, and any hopes were in vain.

In spite of his lingering anger over the Ulmanis regime's dissolution of Latvian democracy (and thereby Latvia's political legitimacy), Kalniņš' shock over the Soviet occupation and his shared fate with legionnaires and their families led him to devote his energy to advocating for them – even including former Liepāja SD political police inspector Kārlis Siljakovs and Self-Administration director Oskars Dankers⁴⁸. In 1950, he persuaded a group of 1905-era Latvian socialist immigrants in America to write appeals to the Displaced Persons Commission to help his son, conscripted into the Latvian Legion in 1944, emigrate to the US, providing a sample text: "I believe the Latvians had a good cause against the Soviets"⁴⁹.

The exiled historian Uldis Ģērmanis carried the discussion regarding the LCP in a different direction. In his 1958 book *Latviešu tautas piedzīvojumi* (a later edition translated as *The Latvian Saga* in 2023), he dissolved the once-bitter antagonisms over the LCP by blending the Council with the Latvian mainstream, merging opposition to the Soviets in 1940–41 with resistance to the Nazi German authorities:

But the Germans alone cannot govern Latvia. Thus, the Latvian self-government is allowed to operate alongside the German authorities. Its divisions are called General Directorates, and Gen. O. Dankers is in charge of internal affairs. The Latvian Self-Government must, of course, carry out all German orders, even illegal ones. It cannot prevent arrests, the setting up of concentration camps, the shooting of people and their deportation to work in Germany.

As best they can (some more, others less), the Directors try to defend the interests of the Latvians and provide the people with a bearable life under German occupation. ... But the efforts to achieve even a partial restoration of Latvian independence are completely futile.

Then several Latvian statesmen, leaders and workers of the former political parties, secretly set up the Latvian Central Council (1943) to organise resistance to German rule. It enters into contacts with the Estonians and the Lithuanians, and tries to convey abroad news of the true conditions in Latvia. The LCP is headed by Professor Konstantīns Čakste, the son of the first President of Latvia. In 1944, he falls into the hands of the Gestapo and dies in the Stutthof concentration camp in Germany.⁵⁰

This presentation of the LCP and the Self-Administration essentially as good neighbours, with no hint of discord, is significant. Because Ģērmanis's book was the standard

⁴⁷ *Ibid.*, p. 23–24.

⁴⁸ Jēkabs Kalniņš, (15 February 1951) [letter to Kārlis Siljakovs].

⁴⁹ Jēkabs Kalniņš, (5 June 1950) [letter to Eugene Kalnins *et al.*].

⁵⁰ Uldis Ģērmanis, *Latviešu tautas piedzīvojumi*, Stockholm: Daugava, 1959, pp. 376–377.

history textbook in Latvian exile Saturday schools, it represented the exile consensus less than a generation after the DP camps were emptied.

An even more striking example of writing the deep intra-Latvian divisions out of the shared history of the people can be seen in the memoir of Vilis Hāzners (1905–1989), a Latvian Army captain who became a security police officer under the Germans and a regimental commander in the Latvian Legion, and was a co-founder of the exile veterans' organisation Daugavas Vanagi. In the 1970s he was accused of murdering Jews during the German occupation, and exonerated⁵¹.

Just as Jēkabs Kalniņš' common cause with ideological opponents softened his attitude, Hāzners' stance was influenced by his experiences, which included helping gain Bruno Kalniņš' release from Nazi captivity in 1941 and working with disabled veterans in the 1950s. In his 1977 memoir, Hāzners described the LCP as follows:

Immediately after the occupation of Latvia on 17 June 1940, underground resistance organisations began to operate in the country. At first, they were military in nature – former soldiers of the national army, guards and police officers – forming partisan units, and then a central political organisation – the Latvian Central Council (LCP) – emerged. The latter was also active during the German occupation (from 1 July 1941 to 8 May 1945). The LCP was active until 26 November 1950. At the end of the Second World War (1944–1945), the members of the LCP moved partly to Sweden, partly to Germany and other countries of Western Europe, which, understandably, made its activities very difficult.⁵²

Given that the LCP had been vigorously discussed among Latvian exiles from 1945 on, including the public disputes quoted above, Hāzners' rewriting of its history is remarkable; yet it is so agreeable to envision all sides working against both totalitarian regimes for the common good, that it seems poor sportsmanship to call it into question.

Conclusion

The reputation of the LCP, despite its hopeless wartime situation and the disputes over its role during the Nazi occupation, is an example of the shift from division to unity among Latvian refugees from 1945 until the 1950s. The Council's legacy, reframed in exile narratives, bridged ideological rifts – between collaborators and resisters, Ulmanis supporters and democrats – changing a fractured political heritage into a shared commitment to national survival. This unity was not simply a reaction to the LCP's actions, but a process begun in the Latvian DP camps and sustained through cultural and political advocacy in the West.

This solidarity, though remarkable, was neither inevitable nor complete; lingering accusations of collaboration and exclusions of ethnic Germans reveal its limits. Especially

⁵¹ Andrew Ezergailis, *op. cit.*, p. 235; David Nasaw, *op. cit.*, p. 467.

⁵² Vilis Hāzners, *Varmācības torņi*, Vol. I, Lincoln, NE: Vaidava, 1977, p. 500.

critical was the fact of the Soviet and Nazi occupations, which, alongside the crises of refugee life, dismantled the historical barriers to Latvian solidarity. The shared trauma of Stalinisation – the loss of civil society, mass deportations and political terror – united exiles across ideological lines. Refugee life further equalised these groups, as the DP camps' conditions necessitated collective self-representation to Allied authorities, while the threat of Soviet repatriation unified Latvians against a common threat.

The Latvian exiles' shift in hindsight from dividedness to solidarity against both also reminds us of Benedict Anderson's aphorism: "All profound changes in consciousness bring with them characteristic amnesias"⁵³. For the Baltic refugees, a wrenching change in consciousness had grown out of their shared traumas. In these radically new circumstances, consigning old antagonisms to oblivion and creating a sense of common cause was vital.

Sources

1. Anderson Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Rev. ed. London: Verso, 2006.
2. Bangerskis Rūdolfs, *Mana mūža atmiņas*, Vol. II, Copenhagen: Imanta, 1959.
3. Belševica Vizma, *Gadu gredzeni*, Rīga: Liesma, 1969.
4. Beķere Kristīne, *Latvijas labā. Politiskā darbība trimdā 20. gadsimta 40.–80. gados*, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2022.
5. Bērziņš Valdis, ed., *20. gadsimta Latvijas vēsture*, Vol. I: *Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai 1900–1918*, LVI apgāds, 2000.
6. Carpenter Inta Gale, "Folklore as a Source for Creating Exile Identity among Latvian Displaced Persons in post-World War II Germany", *Journal of Baltic Studies*, 2017, Vol. 48 (2), pp. 205–233.
7. Dapkutė Daiva, "Lithuanian Diaspora: From Displaced Persons to Diaspora Politics", *Population Displacement in Lithuania in the Twentieth Century: Experiences, Identities and Legacies*, eds. Tomas Balkelis and Violeta Davoliūtė, Boston: Brill Rodopi, 2016, pp. 236–258.
8. Ērglis Dzintars, *Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses*, Rīga, LVI apgāds, 2003.
9. Ezergailis Andrew, *The Holocaust in Latvia, 1941–1944: The Missing Center*, Rīga: Historical Institute of Latvia, 1996.
10. Ģermanis Uldis, *Latviešu tautas piedzīvojumi*, Stockholm: Daugava, 1959.
11. Hāzners Vilis, *Varmācības torņi*, Vol. 1, Lincoln, NE: Vaidava, 1977.
12. Jēkabsons Ēriks, Valters Ščerbinskis, eds. *Latvijas tiesneši. Senāts, Tiesu palāta un Apgabaltiesas Biogrāfijās, 1918–1940*, Rīga: Tiesu administrācija, 2017.
13. Kalniņš Jēkabs, *Atmiņas*. Unpublished memoir, ca. 1975.
14. Kalniņš Jēkabs, Papers. Public History Department Collection, Museum of the Occupation of Latvia, Rīga, Latvia.

⁵³ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, revised edition. London: Verso, 2006, p. 204.

15. Kalniņš Jēkabs, "Vai Latvijas valsts tiesiski vēl pastāv un satversme ir vēl spēkā?", *Tiesībnieks*, 1947 (1–4); reprinted in *Treji Vārti*, 1975 (45/46), pp. 13–16 and (47/48) p. 20–33.
16. Kangeris Kārlis, "Evakuācija/bēgšana no Latvijas 1944. gadā: jauns novērtējums uz jaunas datu bāzes", *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2016 (98), pp. 111–135.
17. Krūmiņa Maija, "Escape Narratives of World War Two Refugees from Latvia", *OIKOS: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2018, No. 2 (26), pp. 89–97.
18. Lapa Liga, *Kaujinieki un mežabrāļi 1905. gada revolūcijā Latvijā*, Rīga: LVI apgāds, 2018.
19. Lieven Anatol, *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia and Lithuania and the Path to Independence*, New Haven: Yale University Press, 1993.
20. Lumans Valdis, *Latvia in World War II*, New York: Fordham University Press, 2006.
21. Misiunas Romuald, Rein Taagepera, *The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1990*, Revised edition Berkeley: California University Press, 1993.
22. Nasaw David, *The Last Million: Europe's Displaced Persons from World War to Cold War*, New York: Penguin, 2020.
23. Neiburgs Uldis, "Planned and Attempted Military Resistance: The Latvian Central Council and General Kurelis Group 1943–1945", *The Impossible Resistance: Latvia Between Two Totalitarian Regimes*, eds. Valters Nollendorfs, Valters Ščerbinskis. Series: Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, Vol. 29, Rīga: Zinātne, 2021, pp. 107–127.
24. Neiburgs Uldis, ed. *Viktora Arāja tiesas prāva: Kā Hamburgā notiesāja masu slepkavu, iesaistītu nacistu karas noziegumos Latvijā [žurnālista Kārļa Štamera pierakstos]*, Rīga: Latvijas Mediji, 2020.
25. Palmer Alan, *Northern Shores: A History of the Baltic Sea and its Peoples*, London: John Murray, 2023.
26. Plakans Andrejs, *The Latvians: A Short History*, Hoover Institution Press, Stanford, 1995.
27. Plakans Andrejs, *The Reluctant Exiles: Latvians in the West after World War II*, Paderborn: Schöningh, 2021.
28. Stranga Aivars, *Latvija: neatkarības pēdējais cēliens. 1939. gada 23. augusts–1940. gada 17. jūnijs*, Rīga: Mansards, 2022.
29. Stravinskienė Vitalija, "Between Poland and Lithuania: Repatriation of Poles from Lithuania, 1944–1947", *Population Displacement in Lithuania in the Twentieth Century: Experiences, Identities and Legacies*, eds. Tomas Balkelis and Violeta Davoliūtė, Boston: Brill Rodopi, 2016, pp. 160–178.
30. Swain Geoffrey, "Latvia's Democratic Resistance: a Forgotten Episode from the Second World War." *European History Quarterly*, 2009, Vol. 39, No. 2, pp. 241–263.
31. Thaden Edward C., ed. *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914*, Princeton: University Press, 1981.
32. Veinbergs Frīdrihs, (1885) *Iz Latvešu-Leišu vēstures*. Reprint, Rīga, B. Diriķa, 1921.
33. von Transehe-Roseneck, Astaf. *Die lettische Revolution*, Berlin: Verlag Georg Reimer, 1908.

Pēteris Kalniņš

Nuo susiskaldymo iki solidarumo: Latvijos pabėgėliai, Latvijos centrinė taryba ir tautinė tapatybė tremtyje po 1945 m.

Santrauka

Baltijos šalių tremtinių bendruomenių solidarumas po Antrojo pasaulinio karo nebuvo savaiminė bendros tautinės tapatybės pasekmė, bet atsirado dėl istorinių traumų ir tremties aplinkybių. Sovietų režimo sunaikinta pilietinė visuomenė ir įtampa dėl tremties skatino latvių, lietuvių ir estų vienybę, nepaisant vidinių susiskaldymų. Ypač gilų susiskaldymą teko įveikti latviams. Latvių tautinė savimonė, išaugusi iš susiskaldžiusios regioninės ir kultūrinės praeities, susiformavo vėliau nei lietuvių. Politinius nesutarimus nepriklausomybės laikotarpiu po 1918 m. stiprino dėl kolaboravimo ir pasipriešinimo karo metu iškilę klausimai.

1944 m. sovietų reokupacija paskatino masinius bėgimus, o pabėgėliai iš Latvijos ir Estijos buvo perkelti jūra per vokiečių surengtą evakuaciją. Pokario perkeltųjų asmenų (DP) stovyklose Baltijos šalių pabėgėliai prašė Vakarų apsaugoti nuo sovietų repatriacijos, taip sustiprindami etninį solidarumą. Latvijos tremtiniai steigė savivaldos institucijas, mokyklas ir kultūrines organizacijas, skatindami stipresnę nei iki tol solidarumo jausmą tremtyje.

Nepaisant stiprėjančios vienybės, karo metu politiniai nesutarimai išliko. Kaip pavyzdys pateikiama 1943 m. įkurta Latvijos centrinė taryba (LCP), siekusi atkurti nepriklausomybę, kurią naciai slopino, o su vokiečių okupantais bendradarbiavę Latvijos pareigūnai tvirtino, esą jie veikia „tautos labui“. Šie ginčai persikėlė į tremtį, sukeldami aršias diskusijas dėl lojalumo ir teisėtumo. Tačiau ilgainiui nuolatinės sovietų okupacijos realybė paskatino buvusius ideologinius priešininkus pirmenybę teikti vieningam frontui, o ne praeities konfliktams. Šis selektyvios istorinės atminties procesas buvo labai svarbus formuojant darnią latvių tremtinių tapatybę.

Raktiniai žodžiai: latvis, Baltija, tremtis, okupacija, pasipriešinimas.

Prisiekę Lietuvos Respublikai: nauja Lietuvos kariuomenės istorijos dvitomė sintezė

Recenzija kn.: *Gintautas Surgailis, Lietuvos kariuomenės istorija*, I t., „Nuo sukūrimo iki sunaikinimo 1918–1941“, I–II d., Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2024.

Vytautas Jokubauskas

Klaipėdos universitetas

Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas

✉ vytautas.jokubauskas@ku.lt

Knygoms skirtų recenzijų žanras platus, leidžiantis pasirinkti įvairias strategijas. Viena iš galimybių – fiksuoti ir išvardinti visus knygoje aptiktus netikslumus¹. To imamasi, kai knygoje labai gausu faktinių klaidų ar abejotinų interpretacijų ir galima kritiškai įvertinti vieną ar kitą knygoje pateiktą aspektą ar koncepciją². Kita alternatyva – reflektuojant į naują knygą papildyti nagrinėjamą temą. Arba apsiriboti knygos skyrių referavimu prista- tant skaitytojams apie ką ta knyga ir informuoti apie jos pasirodymą. Nors pastaroji opcija interneto amžiuje menkai aktuali. Taigi – *kritikuoti, papildyti ar perpasakoti*? O gal ieškoti kitų išeikių, bandant minėtas tris radikalias alternatyvas suderinti? Šiuo atveju paban- dysime paliesti kelis aspektus, t. y. aptarti knygos apimtis ir indėlį, siekį parašyti panašią knygą apie nepriklausomybės kovas Lietuvoje tarpukariu ir vėliau išeivijoje bei Latvijos ir Estijos panašių karo istorijos tyrimų vykdymo atvejus. Taip pat atskleisti, kuo daugiau buvo remtasi rengiant šią knygą. Atkreipiamas dėmesys ir į kelis korektūros netikslumus bei tai, kokiai tikslinei skaitytojų grupei leidinys skirtas.

Moksliniais metodais parengtos knygos apie Lietuvos nepriklausomybės kovas, kariuo- menės kūrimą poreikis buvo juntamas dar tarpukariu. Galima paminėti pavyzdžius, kaip bandyta dirbti ta kryptimi. Pirmiausia tai Lietuvos kariuomenės štabo Spaudos ir švietimo skyriaus Karo istorijos dalis, veikusi 1935–1940 m. Minėta kariuomenės štabo dalis rinko medžiaga apie Lietuvos nepriklausomybės kovas, taip ruošiant pagrindą karo istorijos ra- šymui.

¹ Gintautas Surgailis, Jono Užurkos knyga „Lietuvos kariuomenės atkūrimas 1988–1991 metais“, Vilnius: Kronta, 2004, 655 p., *Karo archyvas*, 2005, t. XX, p. 331–341.

² Paulius Šležas, „P. Ruseckas, Savanorių žygiai, nepriklausomybės karų atsiminimai“, I d., recenzija, *Naujoji Romuva*, 1937, Nr. 40 (350), p. 727.

1937 m. ats. gen. ltn. Kazys Ladiga Kariuomenės štabui pasisiūlė aprašyti Lietuvos nepriklausomybės karo veiksmus ir Kariuomenės štabas tam pritarė. 1938 m. gegužės 9 d. specialiai sudaryta komisija – plk. Juozas Šarauskas, plk. ltn. Mečius Stankaitis, plk. ltn. Vytautas Steponaitis ir mjr. Petras Šeštakauskas – nutarė, kad ats. gen. ltn. K. Ladigos parengtas Nepriklausomybės kovų aprašymas su kariuomenės dalių žygių schemine medžiaga „gali būti priimamas tik kaip medžiaga tolimesniems Nepriklausomybės karų tyrimams“, nes, anot istoriko dr. Antano Vasiliausko, dirbusio kartu su gen. K. Ladiga bei pristačiusio darbą posėdyje, generolas prieš tai nesusipažino su kitų autorių darbais apie nepriklausomybės kovas. Tai susirinkusios komisijos laikyta karo istorijos tyrimo metodikos dalimi, be to, autorius savo tekste pateikė subjektyvius vertinimus bei nesilaikė nurodymo tekste pateikti nuorodas į šaltinius. A. Vasiliauskas – istorikas, daktaro disertaciją apsigynęs Vienos universitete,³ posėdyje teigė, kad „šiandieną [1937 m. – aut. past.] moksle yra pripažintas tik vienas šaltinių nurodymo būdas, būtent, prie kiekvieno nurodymo ar išvados turi būti nurodytas šaltinis pačiame tekste arba apačioje teksto. Tačiau ats. gen. Ladiga to nurodymo nesilaikė.“⁴ Naudotų šaltinių sąrašai buvo pridėti, bet norint patvirtinti bet kurį faktą reikėjo peržiūrėti visą medžiagą ir protokolo juodraštyje konstatuota, jog „toks primitivus šaltinių nurodymas buvo vartojamas tik XVIII amžiuje“⁵, nors pasirašytame protokolo variante šio vertinimo generolo darbo atžvilgiu neliko. Nepriklausomybės 20-mečio jubiliejui Lietuvos nepriklausomybės karo istorijos, kaip kad Latvijoje ar Estijoje, išleisti nepavyko. Už pateiktą medžiagą ir atliktą darbą (715 p. teksto ir schemas 6 žemėlapiuose masteliu 1:100 000), kurį generolas atliko nuo 1937 m. spalio 18 d. iki 1938 m. birželio 11 d., buvo nutarta sumokėti 4 tūkst. 200 Lt honorarą⁶. 1937 m. įkurta Kariuomenės pirmūnų sąjunga, kuri vienijo lietuviškuose daliniuose Rusijos kariuomenėje tarnavusius buvusius karius, vienu iš pagrindinių savo tikslų laikė išleisti istorijos knygą apie lietuvių karius Didžiajame kare⁷. Recenzuojamame dvitomyje šiam epizodui taip pat skiriamas dėmesys (p. 23–24). Kaimyninėse Latvijoje⁸ ir Estijoje⁹ jau tarpukariu pavyko parengti ir 1937–1939 m. išleisti jų nepriklausomybės kovų istorijas.

³ Aurelijus Gieda, *Manifestuojanti Klėja. Istorikai ir istorika Lietuvoje 1883–1940 metais*, Vilnius, 2017, p. 426.

⁴ Vytautas Jokubauskas, „Section of military history in the Lithuanian Army Staff (1935–1940)“, *Latvijas Universitātes Žurnāls. Vēsture [Journal of the University of Latvia. History]*, 2019, Nr. 7–8, pp. 131–148.

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid.*

⁷ Vytautas Jokubauskas, „An Army never Created: Lithuanian National Units in Russia and their Veterans Self-Organisation in Lithuania in the Interwar Period, „*The Great War in Lithuania and the Lithuanians in the Great War: experiences and memories*“ [„Didysis karas Lietuvoje ir lietuviai Didžiajame kare: patirtys ir atmintys“], *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. 34, ed. by V. Safronovas, Klaipėda, 2017, p. 101–122.

⁸ *Latvijas atbrīvošanas kara vēsture*, t. I–II, red. M. Peniķis, Rīga, 1938.

⁹ *Eesti Vabadussõda 1918–1920*, t. I–II, red. S. Laidar, Tallinn, 1937, 1939.

Lietuvos atveju išeivijoje buvo tęsiamos pastangos parašyti ir išleisti Lietuvos nepriklausomybės kovų istoriją, publikuoti 3 tomai. Tai Kazio Ališausko knyga¹⁰ ir kaip jos tęsinys – Antano Ruškos dvitomis¹¹. Tai buvo K. Ališausko darbo tęsa. Pats A. Ruška pratarė rašė: „Dar plk. K. Ališauskui tebebaigiant rašyti pirmąjį „Kovų dėl Lietuvos nepriklausomybės“ tomą, JAV Lietuvių veteranų sąjungos „Ramovė“ sudarytosios šiam veikalui leisti komisijos pirmininkas, a. a. gen. Mikas Rėklaitis 1967 m. rugsėjo mėn. 27 d. raštu kreipėsi į mane, kad parašyčiau antrąjį šio leidinio tomą, apimantį kovas su lenkais.“¹² Nors minimi A. Ruškos darbai nebuvo pasitelkti rengiant recenzuojama dvitomį. 1986 m. JAV buvo išleista Vytenio Statkaus knyga apie Lietuvos kariuomenės istoriją tarpukariu¹³. O iš Latvijos kilęs istorikas Edgaras Andersonas 1983 m. Kanadoje, Toronte, išleido studiją apie Latvijos kariuomenės tarpukariu istoriją¹⁴. Šios abi knygos apie Lietuvos bei Latvijos kariuomenės savo pobūdžiu gana panašios.

Po 1990-ųjų metų tarpukariu išleisti Nepriklausomybės karų istorijai skirti dvitomiau buvo perleisti tiek Latvijoje (2006), tiek Estijoje (1996–1997). Lietuvoje tuo metu, matyt, kertinius akmenis Nepriklausomybės kovų istorijos tyrimams padėjo šviesaus atminimo istorikas Vytautas Lesčius, parengęs ir išleidęs dvi knygas apie karą ir kariuomenės kūrimą¹⁵. Estijoje minėtų knygų perleidimais nepasiribota, ir 2019–2021 m. Estijoje pasirodė trys veikalai,¹⁶ skirti Estijos nepriklausomybės karo istorijai. 2020 m. buvo išleistas naujas, devynių autorių parengtas Nepriklausomybės karo (est. *Eesti Vabadussõda*) istorijos dvitomis¹⁷, sulaukęs ir kitų dviejų Estijos istorikų – Igorio Kopōtino bei Kaarelō Piirimäe recenzijos, kurioje analizuojami visi trys naujieji darbai karo istorijos tematika. Minėtieji du mokslininkai aptarė karo istorijos tyrimus Estijoje, jų pobūdį ir konstatavo, kad dera vengti aprašomojo pobūdžio Estijos karo istorijos tyrimų, reikėtų susitelkti į analizę bei interpretaciją, kelti naujus klausimus. Pavyzdžiui, kuo Estijos nepriklausomybės karas išsiskiria iš Pirmojo pasaulinio ir Rusijos pilietinių karų; kas lėmė estų pergalę – bendra karinė padėtis regione ar estų pajėgų pasiekimai karyboje; kaip tas karas paveikė Estijos

¹⁰ Kazys Ališauskas, *Kovose dėl Lietuvos nepriklausomybės 1918–1920*, t. 1, red. P. Čepėnas, Chicago, 1972.

¹¹ Antanas Rukša, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, II tomas, Cleveland, 1981; Antanas Rukša, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, III tomas, Cleveland, 1982.

¹² Antanas Rukša, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, II t., Cleveland, 1981, p. ix.

¹³ Vytenis Statkus, *Lietuvos ginkluotos pajėgos 1918–1940 m.*, Chicago, 1986.

¹⁴ Edgars Andersons, *Latvijas bruņotie spēki un to priekšvēsture*, Toronto, 1983.

¹⁵ Vytautas Lesčius, *Lietuvos kariuomenė 1918–1920*, Vilnius, 1998; Vytautas Lesčius, *Lietuvos kariuomenė Nepriklausomybės kovose 1918–1920*, Vilnius, 2004.

¹⁶ Du iš jų: *Vabadussõja mitu palet. Sõda ja ühiskond aastatel 1918–1920*. (Rahvusarhiivi toimetised 3 [34]), ed. by Tõnu Tannberg, Tartu, 2019; *Eesti sõjaajalugu. Valitud peatükke Vabadussõjast tänapäevan*, ed. by Tõnu Tannberg, Tartu, 2021.

¹⁷ Trečiasis (2 t.): *Eesti Vabadussõja ajalugu. I. Vabadussõja eellugu. Punaväe sissetung ja Eesti vabastamine; II: Kaitse sõda piiride taga ja lõpuvõitlused*, sud. Lauri Vahtre, Tallinn, 2020.

visuomenę, vėliau – ir šalies istoriją bei kt.¹⁸ Lietuvos mokslininkai, tiriantys XX a. pirmos pusės istorijos problemas, yra palietę panašius klausimus, susijusius su Lietuvos nepriklausomybės kovomis. Minėtoje Estijos istorikų recenzijoje pastebima savirefleksija ir noras diskutuoti, kaip ir kurlink galėtų plėtotis tyrimai. Ta recenzija dalimi keliamų klausimų panaši į 2000 m. istoriko Valdo Rakučio straipsnį, kuriame aptarta panašios – tyrimų pobūdžio, kokybinio lygio, prieigos problemos¹⁹ bei Estijoje dirbančio istoriko Karsteno Brüggemanno 2003 m. publikuotas tekstas²⁰.

Praėjo ketvirtis amžiaus ir Lietuvos istorikai nuėjo tolimesnį kelią. Galbūt ir tyrėjų bendruomenės gausa, akademinė bei atminties institucijų skaičius lėmė, jog įtampų nekilo, o dalies tyrimų pobūdžio pokytis akivaizdus²¹. Estijoje recenzija baltajam dvitomiui buvo pasitiktą audringai. Ginčas kilo dėl metodologinių prieigų arba, kaip rašoma, ideologinių nuostatų²². I. Kopõtinas bei K. Piirimäe išsakė nuogąstavimą, kad karo istorijos tyrimai vykdomi estiško etnocentrizmo dvasia, žvelgiant per nacionalinio romantizmo akinius, ignoruojant pilietinės visuomenės galimybę daugiatautėje Estijoje. O Lauri Vahter bei Hellar Lill įžvelgia ideologinius ir moralinius žabangus, esą skatinama revizuoti istoriją atsižvelgiant į XXI a. historiografijos tendencijas bei pakitus Estijos gyventojų etninei sudėčiai. Jų teigimu, Estijos gyventojų etninė sudėtis neturi jokios įtakos ir negali paveikti prieš daugiau nei šimtmetį vykusią Nepriklausomybės kovų „esmės“, t. y. to, prieš ką buvo kariuojama, kokie buvo kovotojų idealai bei tikslai, karių motyvai, kaip vyko kovos ir t. t. Mažoje šalyje akademinė diskusija apie vieną iš esminių Estijos valstybingumo įvykių netgi įkaino. Lietuvoje netenka stebėti tokios aštrios komunikacijos apraiškų dėl Nepriklausomybės kovų tyrimų, vis dėlto nestinga įtampos dėl 1941 m. Birželio sukilimo, Holokausto ar 1944–1953 m. partizanų karo istorijos vertinimo. Taigi toks istorinis bei regioninis kontekstas, laukiant tyrimus apibendrinančių sintezių ir bendrai atliekant periodišką svarbių problemų tyrimų reviziją.

Istorikas Gintautas Surgailis – vienas iš produktyvesnių pastarojo meto autorių, rašančių Lietuvos karo istorijos tema. Jei sudėtume Roberto Petrausko daugiatomį apie

¹⁸ Igor Kopõtin, Kaarel Piirimäe, „The Modern History of the Estonian War of Independence or How Military History is Written in Estonia“, *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 2022, Nr. 17, p. 188–199.

¹⁹ Valdas Rakutis, „Lietuvos karybos istorija: tarp tradicijos ir naujovių“, *Darbai ir dienos*, 2000, t. 21, p. 7–16.

²⁰ Karsten Brüggemann, „Ajalooteadus ja Eesti Vabadussõda – uut uurimisperspektiivi otsides“, *Ajalooline Ajakiri*, 2003, Nr. 3, p. 171–183.

²¹ Keli pavyzdžiai: *Lietuvos karai: Lietuvos XIX–XX a. nacionalinių karų sisteminė-kiekybinė analizė*, sud. G. Vitkus, Vilnius, 2014 [lygiagrečiai išleista ir anglų k.]; Vasilijus Safronovas, Vytautas Jokubauskas, Vygantas Vareikis, Hektoras Vitkus, *Didysis karas visuomenėje ir kultūroje: Lietuva ir Rytų Prūsija*, Klaipėda, 2018; Tomas Balkelis, *Lemtingi metai: Lietuva, 1914–1923, Karas, revoliucija ir tautos gimimas*, Vilnius, 2019 [lygiagrečiai išleista ir anglų k.]; Kęstutis Kilinskas, Zenonas Butkus, Vilma Bukaitė, Eriks Jekabsons, *Interesų kryžkelės, Didžiosios Britanijos, Prancūzijos, Vokietijos ir Rusijos sankirtos Baltijos valstybėse 1918–1920 m.*, Vilnius, 2024, ir kt.

²² Lauri Vahter, Hellar Lill, „Ideoloogiline pamflett teadusliku arvustuse kuues“, *Tuna*, 2023, Nr. 1, p. 151–153.

Antrąjį pasaulinį karą (trys knygos sudaro 2080 p.²³ ir dar serija nebaigta: trečioje dalyje pasakojimas baigiasi 1941 m. rudeniu Europoje, dar pusketvirtų metų laikmetis Europoje, (Afrikos, Ramiojo vandenyno ir kiti Antrojo pasaulinio karo veiksmų įvykiai nepalieti) ir greta – Gintauto Sургailio Lietuvos kariuomenės pulkų istorijas, monografijas apie tarpukario Lietuvos karo laivyną, 1939 m. internuotus lenkų karius, kariuomenės vadus ir t. t., pamatysime, jog pastarojo autoriaus knygos plonesnės – paprastai turi apie 300 p., bet bendra jų apimtis didesnė. Ir tas kiekis išleidus dvitomę „Lietuvos kariuomenės istoriją“ pasipildė dar 618 p.

Provizoriškai atlikus paiešką knygos PDF versijose, išskyrėme 23 autorius (du iš jų – iš Latvijos ir Lenkijos), tarp jų 6 jau mirę (†). Visi tie autoriai nuorodose paminėti 755 kartus: tekste, išnašose, rodyklėje, literatūros sąrašė. Be to, minėti autoriai daugiau ar mažiau atpažįstami kaip karo istorijos problematikos tyrėjai. Pateikiamos nuorodos į archyvą, kuriame saugomi tarpukario Lietuvos kariuomenės dokumentų fondai – tai Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA, I dalyje – 201 nuoroda ir II dalyje – 129). Iš jų – nuorodos prie fotografijų, atitinkamai – 40 ir 50, taigi prie iliustracijų lieka 240 nuorodų išnašose į LCVA saugomus dokumentus. I dalyje yra 926 išnašos, II dalyje – 627, taigi iš viso – 1553 (be žymeklio *ten pat* yra 1277) išnašų, apie penktadalis nuorodų – katalogas į archyvinius šaltinius. Išnašose *T-ten pat* atitinkamai yra 160 ir 116, iš viso – 276. Tai padidintų paminėtų ir nepaminėtų istorikų bei archyvų panaudojimo kiekybinį svorį, bet, matyt, ne santykį. Kitų autorių svoris akivaizdus, taigi G. Surgailis, kaip ir deklaruoja įvade, rašydamas knygą dirbo „pasitelkus lyginamąjį, mokslinės literatūros bei dokumentų analizės, lyginamąjį istorinio tyrimo bei istoriografinės analizės aprašomąjį bei šaltinių ir literatūros gretinimo metodus, remiantis esama istoriografija bei archyviniais šaltiniais“ (p. 19).

Pirmoje dalyje skaitytojai aptiks 5 kartografines schemas, jos visos perimtos iš kitų autorių darbų: po dvi iš V. Lesčiaus (1-oji ir 5-oji) ir K. Ališausko (2-oji ir 3-ioji), o viena – iš J. Variakojo (4-oji). Vis dėlto dėl 1-osios schemas „Raudonosios armijos užimta Lietuvos dalis 1919 m. vasario mėn. pradžioje“ (p. 50) tikslumo ir tikslingumo tenka abejoti. Mindaugo Sereičiko tyrimas apie faktines ginkluotų susirėmimų vietas atskleidžia, kad sunku spręsti apie aiškias, ištisines fronto linijas,²⁴ kurios vaizduojamos schemeje. Gal nebent – apie maksimalias vieno ar kito priešo pasiektas ribas. Bet esminis aspektas tas, jog iliustracijos perimtos iš kitų autorių ir tai tik sustiprina įsitikinimą, jog dvitomis yra sintezė.

²³ Robertas Petrauskas, *Trečiojo Reicho triumfas. Antrasis pasaulinis karas Europoje*, pirmoji knyga, Vilnius, 2010; Robertas Petrauskas, *Lemtingi sprendimai. Antrasis pasaulinis karas Europoje*, antroji knyga, Vilnius, 2014; Robertas Petrauskas, *Barbarosa. Antrasis pasaulinis karas Europoje*, trečioji knyga, Vilnius, 2018.

²⁴ Mindaugas Sereičikas, „Geographical Localization and Intensity of the Lithuanian Wars of Independence with the Red Army“, *Vėsture: avoti un cilvēki = History: Sources and People*, 2019, Vol. XXII, pp. 215–224; Mindaugas Sereičikas, *Civilių gyventojų ir Lietuvos kariuomenės sąveika 1918–1923 m.*, disertacija, Klaipėda, 2023.

Autoriai, kuriais dažniau remiamasi:

1. Vytautas Lesčius † (I dalyje – 89 kartus ir II dalyje – 35), iš viso – 124.
2. Gintautas Surgailis (46 ir 63) – 109.
3. Vytautas Jokubauskas (46 ir 47) – 93.
4. Kazys Ališauskas † (68 ir 7) – 75.
5. Jonas Vaičenonis (45 ir 26) – 71.
6. Vytenis Statkus † (14 ir 37) – 51.
7. Feliksas Žigaras (5 ir 18) – 23.
8. Arvydas Anušauskas (8 ir 14) – 22,
9. Stasys Knežys † (5 ir 17) – 22,
10. Ēriks Jēkabsons (16 ir 5) – 21.
11. Andriejus Stoliarovas (6 ir 15) – 21.
12. Egidijus Papečkys (8 ir 13) – 21.
13. Antanas Martinionis † (5 ir 13) – 18.
14. Algirdas Gamziukas (5 ir 10) – 15.
15. Kęstutis Kilinskas (13 ir 2) – 15.
16. Mindaugas Sereičikas (3 ir 9) – 12.
17. Arvydas Pociūnas (3 ir 9) – 12.
18. Waldemar Rezmer (7 ir 3) – 10.
19. Vygantas Vareikis (4 ir 2) – 6.
20. Antanas Vasiliauskas † (3 ir 2) – 5.
21. Lina Kasparaitė-Balaišė (0 ir 3) – 3.
22. Aušra Jurevičiūtė (0 ir 3) – 3.
23. Modestas Kuodys (0 ir 3) – 3.

Atsižvelgiant į dvitomio pobūdį peršasi išvada, kad tai sintezės mokslo darbas – sintezė. Lietuvos istorijos institutas savo vidinio pobūdžio dokumentuose apibrėžė definiciją, kad „Mokslo sintezė (sintezės mokslo darbas) – humanitarinių ar socialinių mokslų sričių mokslo krypties disciplinas ar tarpdalykinio pobūdžio tyrimus, pateiktus mokslo monografijose, mokslo studijose bei mokslo straipsniuose sintetinantis darbas, atitinkantis mokslo monografijai keliamus reikalavimus (išskyrus apimties)“²⁵. Ir nurodė, jog „Mokslo monografija – recenzuotas leidinys, kuriame sistemingai ir išsamiai išnagrinėta viena tema (dalykas), aiškūs ir žymūs naujumo ir kiekvienai mokslo sričiai arba krypčiai savi moksliškumo elementai“²⁶ [pabraukta autoriaus]. Taigi recenzuojamas leidinys, visų pirma, pagal definiciją yra sintezė, kuriai *a priori* keliama ir dalis monografijų kriterijų, bet akcentuojant rėmimąsi esamomis monografijomis ir straipsniais, juos sintetinant.

Recenzuojamos knygos 2-osios dalies turinys turi struktūrinių sąsajų su V. Statkaus knyga, abiejose leidiniuose aptariamos kariuomenės rūšys, infrastruktūra, vadovybė ir kt. Bet pažymėtina, kad V. Statkus savo knygos pratarinėje rašė, kad

Pateikiamos informacijos šaltiniai yra dveji: nepriklausomybės metu Lietuvoje išleisti leidiniai ir jau tremtyje bei emigracijoje veteranų viešai paskelbti ar ir neskelbti, atsiminimai. Knygoje neišvengiamai yra informacijos spragų ir gali būti klaidų. Spragos atsirado dėl labai

²⁵ Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojų pareigybių minimalių kvalifikacinių reikalavimų ir karjeros pakopų privalomų kompetencijų aprašas, patvirtintas Lietuvos istorijos instituto Mokslo tarybos 2024 m. vasario 21 d. posėdžio nutarimu Nr. TN-169, 2025-01-04, https://www.istorija.lt/data/public/uploads/2024/03/2024.02.21_lii-mokslo-darbuotoju-pareigybiu-minimaliu-kvalifikaciniu-reikalavimu-ir-karjeros-pakopu-privalomu-kompetenciju-aprasas-suderintas_patvirtintas.pdf

²⁶ *Ibid.*

negausios prieinamos dar Lietuvoje leistos spausdintos medžiagos. Saugant karines paslaptis ir toje medžiagoje ne visa buvo skelbiama. Atmintis yra žinomai nepatikimas informacijos šaltinis, ypač praslinskus ilgokam laikui. Atmintį nuspalvina ir asmens pažiūros ar išgyvenimai. Knygą rengiant buvo dedamos pastangos informaciją tikrinti, tačiau tai ne visais atvejais buvo įmanoma²⁷.

Tai aiškiai reflektavo ir G. Surgailis I dalies įvade rašydamas, kad V. Statkus, „negalėdamas naudotis okupuotoje Lietuvoje buvusiais kariuomenės archyvais, daug medžiagos perkėlė iš jau spausdintų šaltinių, rėmėsi karininkų prisiminimais“ (p. 10). Minėtoji knyga Čikagoje buvo išleista 1986 m., taigi tikslinga ir prasminga po beveik keturių dešimtmečių revizuoti tam tikrus teiginius ir interpretacijas, remiantis naujausia istoriografija, nes po 1990-ųjų metų tyrimuose be ribojimų buvo galima remtis pirminiais archyviniais šaltiniais. Bet V. Statkaus knyga vertinga, nes stokojant priminių rašytinių šaltinių joje daug kur remtasi įvykių dalyvių prisiminimais, kurių nelikus liudininkų rasti nebegalėtume. V. Statkus knygoje mažiausiai apie 60 kartų atvirai knygos tekste nurodo, kad jo pateikta informacija paremta kitų asmenų liudijimais, prisiminimais, atsiminimais. Todėl tai jau istorikų meistrystės klausimas – kaip ir kada remtis V. Statkaus veikalu, o kada, kritiškai įvertinus jo teiginius, perėmimo vengti.

Skaitant I dalies įvadą kyla klausimas: ar tokių autorių, buvusių karininkų kaip plk. Kazys Škirpa, plk. lt. Vytautas Steponaitis, mjr. Vincas Liubinas ir kt. publikacijos griežtai priskirtinos istoriografijai, ar tai daugiau laikytina publikuotais šaltiniais? Įžvelgiame kelias galimas problemas. Viena jų – duomenų suradimo, kai ne visada, bet kai kuriais atvejais verifikacija galima. Nes nebūtinai tarpukariu publikuotuose tekstuose esančios nuorodos dar padeda rasti šaltinį XXI a. Bet siekis verifikuoti galimas. Tačiau didesnė problema – tai santykio su tiriamuoju objektu, laiko distancijos bei nuoseklus istorijos metodo pritaikymas. Pirma, tų tekstų autoriai patys buvo įvykių dalyviai, todėl jiems *a priori* būdingas didesnis šališkumas nei tyrėjui iš pašalės. Taigi minėtais atvejais stinga 30, 50 ar 100 metų laiko distancijos, kai amžininkai nebegali įtakoti istorijos tyrimų pobūdžio bei turinio jiems norima linkme. Pavyzdžių toli ieškoti nereikia, jų esama²⁸. Be abejo, tam tikras šališkumas išlieka visada. Antra, aprašomi kariniai įvykiai, vykę prieš kelis metus, kai dar permanentiškai grėsė karas su Lenkija, kai daugybė karinių aspektų buvo apgaubti paslapties. Tai pažymėjo ir V. Statkus. Trečia, atsižvelgiant į laikmečio kintančius akademinius kanonus, istoriografijai priskirtinuose darbuose turėtume atpažinti istorijos metodo taikymą – euristiką, kritiką ir interpretaciją²⁹. O „svarbiausias šaltinių kritikos elementas – pirminių ir antrinių šaltinių skyrimas (vadinamoji „diakritika“) ir jų patikimumo įvertinimas“³⁰.

²⁷ Vytenis Statkus, *Lietuvos ginkluotos pajėgos 1918–1940 m.*, Chicago, 1986, p. 5.

²⁸ Valdemaras Klumbys, „Šalin rankas nuo istorijos mokslo!“, 2025-01-07, <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/1831891/valdemaras-klumbys-salin-rankas-nuo-istorijos-mokslo>

²⁹ Jörn Rüsen, *Istorika. Istorikos darbų rinktinė*, Vilnius, 2007, p. 111–127.

³⁰ Zenonas Norkus, *Istorika*, Vilnius, 1996, p. 30.

Bet tai, kas buvo išsakyta, yra inspiracija intelektualiai, akademinei protų mankštai skaitytojams, o ne priekaištas knygos autoriui. Verta pripažinti tų autorių siekį „sukurti šaltinį“, kurį deramai prakalbinti ir interpretuoti turėtų jau šių laikų bei ateities kartų istorikai.

Knygos I dalies įvade aptinkame tikslą „pateikti kuo visapusiškesnę Lietuvos kariuomenės istoriją nuo jos kūrimo pradžios 1918 m. iki jos likvidavimo 1940 metais“ ir teiginį, kad „sudėtingoje Lietuvos kariuomenės istorijoje yra nemažai temų, faktų ir reiškinių, kurie provokuoja norą diskutuoti apie galimas alternatyvas, tačiau autorius bandys pateikti faktus tik taip kaip buvo, o ne kaip galėjo būti“ (p. 19). Suprantamas istorikams būdingas siekis pateikti faktus Leopoldo von Rankės dvasia³¹ – „kaip buvo“, tačiau ar tai įmanoma? Nes mūsų žinojimą apie praeitį lemia turimų arba amžininkų paliktų ir išlikusių *liudininkų* teikiama informacija. Daugybė faktų prarasta net XX a., kai raštingumas buvo plačiai paplitęs. Tarkim, žuvus kuopos vadui raportas gali būti ir neparašytas, nes būrių vadai padėti matė tik iš savo, o ne iš visos kuopos perspektyvos ir t. t.³² Be to, egzistuoja nenumaldomas amžininkų noras įvykius nušviesti jiems palankioje šviesoje³³. Pavyzdys – div. gen. Stasio Raštikio 4 tomai prisiminimų. Arba gen. lt. Kazio Ladygos akademine prasme nesėkmingas bandymas rašyti Nepriklausomybės karo istoriją. Alternatyva visada liks, ir ne vien todėl, kad be jos mums baugu, o todėl, kad turimi šaltiniai gali būti nepakankamai informatyvūs ir mūsų akimis alternatyva (kaip galėjo būti) yra arčiau buvusios faktinės padėties nei aprobuotas pasakojimas apie praeities epizodą. Matyt, geras pavyzdys yra 1940 m. birželio 11–15 d. įvykiai ir Lietuvos sovietinė okupacija, kai ieškome atsakymo „kodėl?“, t. y. susitelkiame į priežastinių ryšių atskleidimą, o ne į faktinių aplinkybių – *kas kurėjo, kas ką nešė* – aprašymą. Nors ir pastarųjų aspektų nežinome, pvz., kur kelias dienas „buvo dingęs“ birželio 11 d. iš Maskvos grįžęs ministras pirmininkas Antanas Merkys? Kur buvo tuo metu kariuomenės ginkluotė – poligonuose ar daliniuose, ar daliniai buvo įspėti, ar ramiai gyveno taikos rutinos ritmu? Vytautas Landsbergis, samprotaudamas apie dramatiškus 1940 m. birželio įvykius, kviečia: „Pafantazuokit, istorikai.“³⁴ Nužudę alternatyvą, nužudytume galimybes permanentiškai toliau tirti, o be alternatyvos ir recenzuojamos knygos buvimas greta V. Statkaus veikalo nepateisinamas. Bet istorikas G. Surgailis į alternatyvą nesikėsina, jis tik bando likti kiek nuošalyje nuo gilesnės ir platesnės polemikos teigdamas, jog „diskusijų galima rasti minėtų kitų autorių darbuose,“ (p. 19). Matyt, rašant sintezę toks deramas apsisprendimas ir jo viešas deklaravimas.

Rašoma, kad „Lietuvos kariuomenės pėstininkai buvo sutelkti į tris pėstininkų divizijas, kurias sudarė 9 pėstininkų pulkai. Iš viso pėstininkų divizijoje pagal numatytus etatus

³¹ Joyce Appleby, Lynn Hunt, Margaret Jacob, *Tiesos sakymas apie istoriją*, Vilnius, 1998, p. 78–79.

³² Marc Bloch, *Istorijos apologija arba Istoriko amatas*, Vilnius, 2024, p. 94–95.

³³ Edward Hallett Carr, *Kas yra istorija?*, Vilnius, 1999, p. 9–30.

³⁴ Vytautas Landsbergis, „Stasys Raštikis blokuoja invaziją“, 2025-01-09, <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/vytautas-landsbergis-stasys-rastikis-blokuoja-invazija-120076026>

turėjo būti 476 karininkai ir 14 369 kareiviai“ (II dalis, p. 28) ir duodama nuoroda į „Štabų žinyną“ (knygoje – 9 nuorodos į šį šaltinį), kurio pradžioje pateiktame Kariuomenės vado įsakyme rašoma: „šiam Žinyne nurodytieji duomenys neatitinka karo meto organizacijos duomenims, tačiau ir jie yra slapti.“³⁵ Identiškas rėmimasis „Štabų žinynu“, iš jo perimant neverifikuotus faktus, būdingas ir V. Statkaus knygai. Skaičius, žinoma, panašus, gal net tam tikru momentu ir faktiškai buvęs, tačiau remiantis archyviniais dokumentais galime konstatuoti, kad pagal 1928 m. karo meto etatus divizijoje turėjo būti 11 317 karių, 1934 m. – 14 687, o 1940 m. – 15 402 kariai³⁶. Taigi autoriaus iš „Štabų žinyno“ perimtas skaičius – 14 845 – iš esmės neklaidina. Tačiau neaišku, ar: a) tai karo meto divizijos dydis pagal etatus, o taikos metu jis buvo gerokai mažesnis; b) akcentuojama, jog 3 divizijos buvo taikos metu, nes paskelbus mobilizaciją karo metu jų turėjo būti 4 arba 5 – priklausomai nuo datos metų. Nors toliau tekste aptiksime informacija ir apie 4 bei 5 divizijas.

Matyt, korektūros klaida bus įsivėlusį pristatant XX a. 4-ojo dešimtmečio pabaigos artilerijos ginkluotę: „114 vnt. 75 mm lengvųjų lauko patrankų, 19 vnt. 76 mm patrankų, 109 vnt. 105 mm haubicų, 2 vnt. 155 mm haubicų“ (II dalis, p. 46–47). 1940 m. birželio 1 d. kariuomenė turėjo 219 lauko artilerijos pabūklų: 111 vnt. 75 mm (prancūziškų) patrankų, 19 vnt. 76,2 mm (rusiškų) patrankų, 12 vnt. 83,8 mm (britiškų) patrankų, 4 vnt. 105 mm (čekiškų) patrankų, 70 vnt. 105 mm (prancūziškų) haubicų, 2 vnt. 155 mm (prancūziškų) haubicų ir vieną 105 mm 10 cm K17 vokišką patranką³⁷. Stinga 12 britiškų patrankų, naujai gautų 4 čekiškų patrankų ir gerokai per daug nurodyta naujų prancūziškų 105 mm haubicų. Tas skaičius panašesnis į planus kiek norėta turėti, bet ne kiek iš tiesų buvo. Bet toliau knygoje aptinkame jau mūsų nurodytą artilerijos pabūklų skaičių (II dalis, p. 48–51).

Įdomi ir informatyvi faktinė medžiaga apie sovietams atitekusio Lietuvos karinio turto vertę (p. 237). Rašoma, kad „sovietų kariuomenės perimtų karinių objektų vertė – maždaug 54 mln. 600 tūkst. Lt, arba 431 mln. 464 tūkst. 72 JAV doleriai. (Lietuvos bankas apskaičiavo, kad 1940 m. litas atitiko 1,7965 dolerio 1992 m. balandžio 7 d. kursu)“. Tačiau 54,6 mln. Lt net pateiktu 1992 m. vertės kursu – tai 98 mln. JAV dolerių, bet ne 431,5 mln. JAV dolerių. Kitas sakinyss „bendra nusavinto Lietuvos kariuomenės turto vertė galėjo būti apie 240 mln. 165 tūkst. 846 Lt arba 431 mln. 464 tūkst. 72 JAV doleriai“ atskleidžia, jog tai – korektūros klaida. Nes du kartus nurodoma identiška 431,5 mln. JAV dolerių suma, perskaičiuota pagal 1992 m. nustatytą lito eventualią vertę.

Galima būtų papildyti II dalies 13 lentelės informaciją (p. 130), kad dėl demografinių priežasčių (Pirmojo pasaulinio karo metu labai sumažėjo gimstamumas) stingant karių, 1940 m. Lietuvos kariuomenė buvo įvedusi 24 mėn. šauktinių karinės tarnybos trukmę.

³⁵ *Mūsų žinynas*, Kaunas, 1938, p. 3.

³⁶ Karo meto pėstininkų divizijos sudėtis, 1928 birželio 15 d., LCVA, f. 929, ap. 5, b. 264, l. 67; PD karo meto sudėtis, 1934 m., LCVA, f. 929, ap. 5, b. 410, l. 4; PD provizijos pervežimo lentelė, 1940 m. vasario 12 d., LCVA, f. 929, ap. 5, b. 608, l. 12.

³⁷ Ginklavimo turto stovio žinios, 1940 m. liepos 1 d., LCVA, f. 3, ap. 1, b. 256, l. 11–11 apv. l.

Politologas Gediminas Vitkus jau prieš dešimtmetį iškėlė problemą akademinėi diskusijai dėl 1919–1920 m. įvardijimų „kovos“ ar „karas“ problemos ir kaip ji daro globalinę įtaką šio Lietuvos istorijos epizodo matomumui. Autorius teigia, kad

[...] jeigu jau pačioje Lietuvoje cirkuliuoja skirtingi naratyvai ir tuo labiau dominuoja naratyvas, kad vientiso karo kaip ir nebuvo, o buvo tik įvairios kovos ar karai, tai nereikia stebėtis, kad ir COW [*Correlates of War*³⁸ – aut.] duomenų bazės sudarytojai veikiausiai irgi neaptiko pakankamai įrodymų, kad Lietuvos nepriklausomybės karas, kaip vientisas karas, tikrai vyko ir buvo išsamiai kaip toks reflektuotas. Bet, tai dar svarbiau, duomenų bazės sudarytojai veikiausiai neaptiko šaltinio, kuriame būtų pristatytas Lietuvos nepriklausomybės karo, kaip vientiso, tikslingo ir nuoseklaus valdžios, visuomenės ir kariuomenės veikimo, pasakojimas. Bet jeigu ir aptiko (nes tokių vis dėlto yra³⁹), tai dar nesuteikė jiems deramos reikšmės. O kodėl turėtų, jeigu ir patys lietuviai to dar nepadarė. Tad baigiant belieka patiems lietuviams pasiūlyti atsakyti sau į klausimą, kokio išorinio pripažinimo jie siekia ir kokia aptartų įvykių reprezentacija būtų parankiausia tolesniam šalies nacionalinės tapatybės konsolidavimui. Pasirinkimas štai toks. Jeigu renkamės nominaciją „Nepriklausomybės karas“, tai renkamės kažką aiškaus, konkretaus, netgi didingo, herojiško, nuolatinę įtampą su savo pradžia ir pabaiga, su tam tikru apibrėžtu rezultatu. Jeigu renkamės nominaciją „Nepriklausomybės kovos“, pripažinkime, tai yra vis dėlto kažkas ne tokio apibrėžto, be aiškos pradžios ir aiškos pabaigos. Pakovojom... Pailsėjom... Pakovojom... Pailsėjom... Kažkas reikšmingo, gal netgi didvyriško, bet vėlgi permainingo, nestabilaus. Gal kartais netgi ne iki galo visai rimta?⁴⁰

Šiame kontekste recenzuojamas leidinys svarbus, kadangi pirmiausia Lietuvos krašto apsaugos sistemoje bei istoriografijoje pamažu įtvirtina Nepriklausomybės karo nominaciją. Jį aptinkama turinyje, skyrių bei poskyrių pavadinimuose ir pačiame pasakojime. Įvardijimas „kovos“ pasakojime pavartotas vos kelis kartus. Atsižvelgiant į kontekstą, tai svarus šio dvitomio privalumas šviečiant karius bei visuomenę ir pamažu indoktrinuojant naujai permąstytą terminiją į laikmečio dvasiai globaliame pasaulyje labiau derančią terminiją. Knygos autorius, pristatydamas leidinį 2025 m. vasario 28 d. Vilniaus knygų mugėje atviravo, kad šio darbo ėmėsi Krašto apsaugos ministerijos pavedimu po ilgų įkalbinėjimų. Taigi dvitomis neišvengiamai turi atliepti ir užsakovo poreikius bei įsivaizdavimą apie struktūrą, potemes ir apimtį.

Paminėtinas ir kitas, Karolio Zikaro parengtas ir Lietuvos kariuomenės išleistas leidinys, skirtas lakoniškai pristatyti Lietuvos nepriklausomybės kovas⁴¹. Savo apimtimi šis leidinys daug draugiškesnis skaitytojui, kuris nelinkęs pernelyg gilintis į istoriją, o tik nori ar turi susipažinti su esminiais temos aspektais. Gausiai iliustruotame ir spalvotame 132 p. apimties A5 formato leidinyje klausimų ir atsakymų forma kariai ras atsakymus į 74 klausimus apie

³⁸ „*Correlates of War*“ (COW), <https://correlatesofwar.org/>

³⁹ Gintautas Surgailis, „The 1919–1920 Lithuanian War of Liberation“, *Wars of Lithuania: A Systemic Quantitative Analysis of Lithuania's National Wars in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, ed. by G. Vitkus, Vilnius, 2014, p. 149–221.

⁴⁰ Gediminas Vitkus, „1919–1920 metų Lietuvos nepriklausomybės karo nominacijos ir pripažinimas“, „*Fighting for Freedom in the Eastern Baltic, 1918–1920*“, [„Kovos už laisvę Rytų Baltijos regione 1918–1920 metais“], *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XLV, ed. by S. Pocyte, V. Vareikis, Klaipėda, 2024, p. 235.

⁴¹ Karolis Zikaras, *Lietuvos nepriklausomybės kovos. Atmintinė kariams*, Vilnius, 2024.

Nepriklausomybės kovas. Leidinių apimtis skiriasi maždaug 10 kartų, kadangi K. Zikaro parengtoje atmintinėje aprėpiamas 5 metų laikotarpis, o G. Surgailio dviejų dalių sintezėje – 23 metų periodas. Idealiu atveju, nors gyvenime retai kas vyksta idealiai, karys, susipažinęs su minėta atmintine, gali skaityti dviejų dalių sintezę, o po to jau gilintis į savo dalinio istoriją – atsivertęs reikiamą pulkų istorijos serijos knygą. Taip, matyt, nebus, bet kariuomenė, besirengdama ką tik iš gimnazijos suolu į dalinius pateksiančių šauktinių antplūdžiui, yra pasiruošusi akademiškai šviesti apie Lietuvos kariuomenės ir dalinio, kuriame jaunuolis tarnaus, istoriją. Dalinio praeities įdiegimas kariams – tai „*Esprit de corps*“ diegimas, kurio svarbą XVIII a. akcentavo Prancūzijos maršalas Moritzas von Sachsenas. Nes „*Esprit de corps*“, maršalo teigimu, tai karinės galios – motyvacijos kariams pagrindas⁴².

Šis dviomis nenuguls į Lietuvos knygynų lentynas ir nekonkuruos rinkoje su kitų autorių karo istorijos darbais. Lietuvos kariuomenė plačiai užsiima nekomercinio pobūdžio leidyba. Tai ir plusas, ir minusas. Plusas, nes visa akademinė produkcija nemokamai prieinama PDF formatu. Minusas tiems, kurie konservatyviai nori popierinės knygos. Ją gauti sudėtinga. Be to, leidiniui nepatekus į knygynų lentynas dar reikia, kad skaitytojai sužinotų apie knygos išleidimą. Lietuvos karo akademijos bibliotekos chronologinis katalogas pasiekiamas lengvai, jei žinai, jog jis yra.⁴³

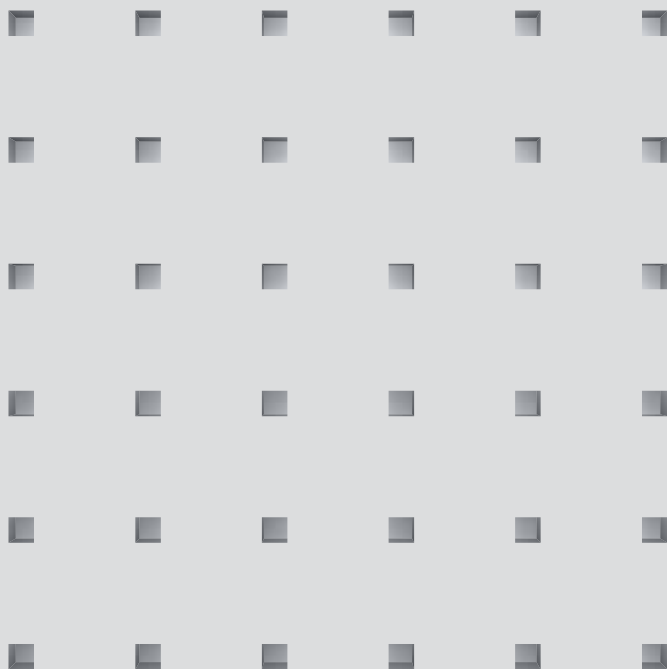
Apibendrinant galima konstatuoti, jog autorius atliko savotišką istoriografijos *distiliaciją*, kai kaitinat dėl virimo temperatūrų skirtumo išsiskiria greičiau užverdantys skysčiai ir gaunamas maksimaliai įmanomas *grynas produktas*. Taip autorius išskyrė, remiantis jo pasirinkta prieiga, esminius aspektus ir ėmėsi sintezės. Tai jau kitas procesas, kai medžiagos sujungiamos ir gaunama nauja kokybė. Išgryninus esmę lakoniškai susieti jau minėti autoriai: Vytautas Lesčius, Kazys Ališauskas, Vytenis Statkus, Jonas Vaičenonis, Vytautas Jokubauskas bei kiti. Autorius pirmiausiai pabrėžia ne sausų akademinių žinių, o jų adaptacijos svarbą (sisteminant ir sintetinant, išskiriant esmę iki skaitytojui toleruotinos apimties), taip priartinant jas prie tikslinės skaitytojų grupės – karių poreikių. Nekyla abejonių, kad knyga pasieks savo skaitytojus ir tarpukario Lietuvos kariuomenės istorijos žinios pasklis plačiau. Nes aišku, kad Lietuvos kariuomenė neabejinga tam savo istorijos laikotarpiui. Kariuomenė randa vis naujų aktualių apsektų, kuriuos imasi propaguoti: 2024–2025 m. skiriamas išskirtinis dėmesys pagerbti Lietuvos nepriklausomybės karo aukas⁴⁴. Tokiame kontekste knyga, pristatanti to periodo istoriją, tampa dar aktualesnė.

⁴² Moritz von Sachsen, *Reveries, or Memoirs Concerning. The Art of War*, translated by Sir William Fawcett, Edinburgh, 1759 [pirmas leidimas – 1757 m.], p. 54–57.

⁴³ Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademijos biblioteka, 2025-01-03, <https://biblioteka.lka.lt/chronologinis-katalogas/>

⁴⁴ Paulius Perminas, „Vilniuje Nepriklausomybės kovose žuvusius karius pagerbęs vadas: blogio jėgos nesnaudžia“, <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/2451937/vilniuje-nepriklausomybes-kovose-zuvusius-karius-pagerbes-vadas-blogio-jegos-nesnaudzia>

KRONIKA

LGGRTC istorikai dalyvavo tarptautinėje mokslinėje konferencijoje Kembridžo universitete

Arūnas Vyšniauskas

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras

✉ arunas.vysniauskas@genocid.lt

2025 m. balandžio 24–26 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro (LGGRTC) Generalinis direktorius dr. Arūnas Bubnys ir šio centro Okupacinių režimų veiklos tyrimų ir viešinimo skyriaus vyriausiasis istorikas dr. Arūnas Vyšniauskas dalyvavo 16-oje Baltijos studijų Europoje konferencijoje (angl. *Conference on Baltic Studies in Europe*, sutr. CBSE). Ši tarptautinė konferencija paprastai vyksta kas dveji metai vienoje iš Europos šalių ir pritraukia šimtus dalyvių, tyrinėjančių plačiau suprantamo Baltijos regiono istoriją, politiką, teisę, kultūrą ir kt. Minėta tris dienas trukusi konferencija buvo taip įvardinta: „Susikertantys keliai: Baltika tarp Rytų ir Vakarų“ (angl. *Converging Paths: The Baltic Between East and West*). Ji vyko Jungtinėje Didžiosios Britanijos ir Šiaurės Airijos Karalystėje, Kembridžo universitete, Anglijoje. Didžiuliame mokslo renginyje dalyvavo daugiau kaip 500 mokslininkų, doktorantų ir politikos praktikų iš įvairių šalių, pranešimai skaityti 129 sekcijose. Pagrindinis konferencijos organizatorius – Kembridžo universiteto Geopolitikos centras (angl. *Centre for Geopolitics – University of Cambridge*). Tarp šio centro vykdomų programų yra Baltijos geopolitikos programa, kurios vykdytojams ir teko pagrindinis organizacinis krūvis.

LGGRTC istorikai skaitė pranešimus kongreso sekcijoje „Baltijos šalių, lenkų ir ukrainiečių priverstiniai darbininkai ir perkeltieji asmenys: galios ir atminties praktika abiejose geležinės uždangos pusėse. Istorija, atmintis, tapatybė“ (angl. *Baltic, Polish and Ukrainian Forced Labourers and DPs: Practices of Power and Memory on Both Sides of The Iron Curtain. History, Memory, Identity*). Konferencinės sekcijos darbui vadovavo ir diskusiją po pranešimų moderavo PD dr. Kirsten Bönker, Hamburgo universiteto Šiaurės Rytų instituto (vok. *Nord-Ost Institut an der Universität Hamburg*) direktorė. Šioje sekcijoje pranešimus skaitė ir dalyviai iš Vokietijos universitetų. Jie nagrinėjo vadinamųjų perkeltųjų asmenų, angliškai vadintų *Displaced Persons* (sutrumpintai – DP, daugiskaita – DPs), likimus padalintoje į okupacines zonas pokario Vokietijoje, iš dalies aprėpdami ir jų padėtį karo metu, nes daugelis tų asmenų į Reichą pakliuvo kaip iš vokiečių okupuotų šalių priverstiniais darbams atgabenti gyventojai.

1 pav. Jan-Hinnerk Antons konferencinio pranešimo pristatymo metu

A. Vyšniausko nuotr.

Minėtoje sekcijoje skaitė pranešimus Vokietijos istorikai: dr. Maria Rhode iš Getingeno Georgo Augusto universiteto (vok. *Georg-August-Universität Göttingen*) ir dr. Jan-Hinnerk Antons iš Hamburge veikiančio Helmuto Šmito Bundesvero universiteto (*Helmut-Schmidt-Universität / Universität der Bundeswehr Hamburg*). Pastarasis savo daktarinės disertacijos pagrindu yra išleidęs monografiją apie ukrainiečių perkeltuosius asmenis britų okupacinėje zonoje¹. J.-H. Antons pranešimo tema: „Ukrainiečių ugniagesiai ‚Trečiajame Reiche‘ ir aukos–nusikaltėlio dichotomijos transcendencija“. Jis pristatė savo atliekamą tyrimą apie tas ukrainiečių apsaugos komandas (vok. *Schutzmannschaften*), kurių nariai, iš pradžių pasirinkę tarnybą vokiečiams, Rytuose atlikinėjo pagalbines funkcijas Vermachto reikmėms, o nuo 1943 m. apie 1000 jų buvo perkelti į Hamburgą, kur praėję mokymus tapo ugniagesiais. Po išlaisvinimo 1945 m. ukrainiečių ugniagesių ir jų vokiečių vadovybės bei britų išvaduotojų santykiai tapo itin konfliktiški. Pranešime siekta parodyti, koks prieštaringas buvo ukrainiečių kaip nacionalsocializmo aukų, bet kartu – ir bendrininkų (kolaborantų), statusas. Šiuo pavyzdžiu pranešėjas aptarė aukos ir kaltininko dichotomijos lūžio taškus.

M. Rhode skaitė pranešimą tema „Lenkų perkeltieji asmenys Getingene ir aplinkiniame areale“. Vykdamas jos vadovaujamos studentų grupės tyrimo projektą buvo renkama informacija apie tuos studentus, kurie 1946–1950 m. studijavo Getingeno universitete ir turėjo perkeltųjų asmenų statusą. Iš viso nustatyta bent 490 asmenų, įrašytų kaip DP. Dauguma jų buvo atvykėliai iš Baltijos šalių – Lietuvos, Latvijos ir Estijos. 1946 m. vasarą iš Estijos ir Latvijos į Getingeno universitetą atvyko 42 % (75) studentų, 20 % (36) – iš Lenkijos ir 17 % (23) – iš Lietuvos. Laikui bėgant proporcijos tarp nurodytų kilmės šalių kito nežymiai.

¹ Jan-Hinnerk Antons, *Ukrainische Displaced Persons in der britischen Zone: Lagerleben zwischen nationaler Fixierung und pragmatischen Zukunftsentwürfen*, Essen: Klartext, 2014.

2 pav. Jan-Hinnerk Antons, Arūnas Bubnys, Maria Rohde, Kirsten Bönker konferencinės diskusijos metu
A. Vyšniausko nuotr.

1946–1947 m. žiemą 40 % DP studentų buvo iš Latvijos ir Estijos, 19 % – iš Lietuvos, 17 % – iš Lenkijos ir 10 % – iš Ukrainos, o pastariesiems tai nuo 1947 m. leido ir Didžiosios Britanijos valdžios institucijos. Dauguma jų, turėjusių DP statusą, pasirinko medicinos ir odontologijos studijas, kiti – filologiją ir žemės ūkį. Moterys sudarė apie trečdalį visų studentų.

Šiuo metu dar negalima pasakyti, kiek žmonių liko Vokietijos Federacinėje Respublikoje po DP statuso panaikinimo 1951 m. ir kiek emigravo. Tarp Getingeno universiteto studentų iš DP aplinkos buvo tokių žmonių kaip žydas Leonas Weintraubas, vėliau tapęs gydytoju, ir prancūzų literatūros tyrinėtojas, romanų kalbų filologas Rachmielis Brandwajnas. Abu jie skirtingai išgyveno Holokaustą ir po universitetinių egzaminų Getingene grįžo į Lenkiją. Kiti, pavyzdžiui, vėliau sėkmingai dirbusi lietuvė geologė Jadvyga Rimšaitė (1917–2014), pasirinko emigraciją į užsienį ir ten tęsė akademinę karjerą.

Taigi tiek dėl pateiktos faktinės medžiagos, tiek dėl istoriografiškai naujų probleminių klausimų abiejų istorikų iš Vokietijos pranešimai buvo verti dėmesio ir Baltijos šalių istorijos požiūriu, tiriant priverstinių darbininkų karo metais ir perkeltųjų asmenų likimus pokario realijų kontekste.

LGGRTC gen. direktorius dr. Arūnas Bubnys skaitė pranešimą „Priverstiniai darbininkai iš Ostlando Reichskomisariato Austrijoje 1942–1945 m.“. Jis pažymėjo, kad Lietuvos gyventojų prievartinių ir laisvanoriškų darbų nacistinėje Vokietijoje tema pastaraisiais dešimtmečiais Lietuvos istorikų praktiškai yra užmiršta ir netyrinėjama. Tuo labiau netyrinėta Lietuvos gyventojų darbų ir kalinimo nacių aneksuotoje Austrijoje tema. Antrojo pasaulinio karo metais į Vokietiją galėjo būti išvežta iki 70 tūkst. Lietuvos žmonių. Tai gana reikšminga Lietuvos gyventojų dalis, skaudžiausiai palietusi Lietuvos lenkus, romus ir etninius lietuvius. Vertinant nacistinės prievartos rūšis ir mastus, neskaitant žydų genocido, peršasi išvada, kad būtent nuo prievartinių darbų ir prievartinio išvežimo iš gyvenamųjų vietų nukentėjo daugiausia Lietuvos žmonių. Dabartinėje tyrimų stadijoje galime prognozuoti, jog nacių aneksuotoje Austrijoje Antrojo pasaulinio karo metais prievarta arba savo noru atsidūrė ne mažiau kaip tūkstantis Lietuvos gyventojų. Pagal tautinę sudėtį daugiausia buvo lietuvių, lenkų ir rusų. Lietuvos gyventojai masiškai pradėti gabenti

3 pav. Arūnas Bubnys skaito konferencinį pranešimą
A. Vyšniausko nuotr.

darbams į Austriją 1942 m. ir ten buvo vežami beveik iki pat nacistinės Vokietijos pralaimėjimo Antrajame pasauliniame kare. Didžioji dalis į Austriją atvežtų Lietuvos žmonių dirbo pramonės ir transporto įmonėse. Tuometinių darbo vietų apžvalga rodo, kad daugiausia Lietuvos gyventojų buvo sutelkta Vienoje, Kapfenbergo ir Marktlo miestuose. Mažesnis skaičius Lietuvos žmonių buvo įdarbinta pas ūkininkus kaimuose.

Dr. Arūnas Vyšniauskas skaitė pranešimą „Priverstinis darbas nacionalsocialistinėje Vokietijoje ir jos okupuotuose kraštuose žvelgiant pro istorijos vadovėlių prizmę“. Lietuvių istorikas atkreipė dėmesį, kad mokyklinių istorijos vadovėlių skaitymas ir analizavimas, iš to išplaukiantis faktinių klaidų nustatymas ir rekomendacijų teikimas gali prisidėti ne tik prie mokomosios medžiagos tobulinimo, bet ir padėti profesionaliems istorikams konstruoti kritinį-mokslinį naratyvą, patrauklesnį platesniam skaitytojų ratui. Aptardamas priverčiamojo darbo istorijos vadovėlinį vaizdavimą, dr. A. Vyšniauskas pažymėjo šios tematikos svarbą praeities pažinimui. Neabejotina, kad mokymo procese nagrinėjant Antrojo pasaulinio karo tematiką vienaip ar kitaip turi būti paminėtas priverčiamasis darbas nacionalsocialistinėje Vokietijoje (toliau – NS Vokietijoje) ir jos okupuotuose kraštuose, nusakoma to darbo esmė. Taip ir daroma daugelio šalių vadovėliuose. Jau tapo norma

priverčiamąjį darbą NS Vokietijoje parodyti kaip totalitarinio režimo represijų dalį, kartu atskleidžiant „Trečiojo Reicho“ ekonominio funkcionavimo pagrindus Antrojo pasaulinio karo metais. Mat vokiečių vyrus mobilizavus į kariuomenę, o karui užsitęsus, labai trūko darbo jėgos pačioje Vokietijoje. Tą trūkumą ir bandyta užpildyti iš okupuotų sričių atgabenant milijonus darbininkų.

Ar būtina tai plačiai atskleisti vadovėliuose? Pranešėjo nuomone, negalima reikalauti rašyti ta tema labai daug ir kaltinti vadovėlio autorių, esą parašęs per mažai. Mat jei viena ar kita tema bus pernelyg išplėsta, liks mažiau vietos kitoms reikšmingoms temoms ir potemėms, kurios irgi svarbios mokymo procesui. Pavyzdžiui, tokiu atveju gali būti pernelyg glaustai pateikta Holokausto istorija, menkai atskleistas pasipriešinimas okupantams, kolaboravimas su jais ir t. t. Tad ar priverčiamojo darbo tematikai Antrojo pasaulinio karo metais būtų skirta pastraipa, ar ištisas puslapis, ar net keli puslapiai, – tai teko matyti kai kuriuose šiuolaikiniuose Vokietijos mokykliniuose vadovėliuose, – toks būtų kiekvienos vadovėlių leidyklos bei autorių pasirinkimas.

Iš vadovėlių autorių ir leidyklų norėtusi tikėtis didesnio autentiškumo pateikiant istorinę medžiagą. Pavyzdžiui, rusiškuose vadovėliuose iki šiol terminu „ostarbeiteriai“ (pagal vokiečių sukurtą terminologiją „*Ostarbeiter*“, reiškusią Rytų darbininkus) vadinami visi žmonės, išvežti darbams į Vokietiją iš okupuotos Sovietų Sąjungos. Iš tikrųjų asmenys iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos, pagal NS Vokietijos normatyvinius dokumentus, „ostarbeiteriais“ laikomi nebuvo, jie neturėjo nešioti prisisiuvę prie drabužių ženklo „OST“, kuris taikytas rusams, ukrainiečiams, baltarusiams. Be to, nuo 1944 m. vidurio baltarusiams, ukrainiečiams ir rusams buvo įvesti atskiri atpažinimo ženklai, atsisakant bendro ženklo „OST“. Tuo tarpu lenkams, kaip žinoma, jau 1939 m. patiems pirmiesiems buvo įvestas privalomasis ženklas „P“ (Lenkijos vokiško pavadinimo „*Polen*“ pirmoji raidė), kurį jie turėjo prisisiūti ir viešai nešioti, atsidūrę darbams Reicho teritorijoje.

Istoriografijoje galima sutikti nuomonę, esą didžiausią dalį tarp „ostarbeiterių“ sudarė ukrainiečiai. To neteko aptikti rusiškuose istorijos vadovėliuose, kuriuose rašoma apie 5 milijonus „sovietinių piliečių“, išvartų darbams į Vokietiją. Tai matome ir Kremliaus ratui artimų istorikų Vladimiro Medinskio ir Aleksandro Čiubarjano 2023 m. išleistame visuotinės istorijos vadovėlyje 10-ai klasei². Jame, kaip ir kituose rusiškuose oficialiuose vadovėliuose, vengiama informuoti, jog tie vokiečių okupaciniu laikotarpiu priversti-

² В. Р. Мединский, А. О. Чубарьян, *История. Всеобщая история. 10 класс. Базовый уровень*, Москва: Просвещение, 2023. V. R. Medinskis šiuo metu yra Rusijos Federacijos prezidento patarėjas, užima nemažai kitų pareigų, įskaitant vadovavimą Rusijos karo istorijos draugijai (nuo 2013 m.), Rusijos rašytojų sąjungai (nuo 2025 m.). Vakarų žiniasklaidoje jis laikomas Vladimiro Putino „ideologinio klanų žmogumi“. A. O. Čiubarjanas, daug metų buvęs Rusijos mokslų akademijos Visuotinės istorijos instituto direktoriumi, šiuo metu užima šio instituto mokslinio vadovo pareigas, taip pat yra Valstybinio akademinio humanitarinių mokslų universiteto prezidentas, vadovauja Rusijos istorikų nacionaliniam komitetui, pagal šias ir kitas vadovaujančias funkcijas yra vienas pagrindinių Rusijos istorijos politikos formuotojų.

4 pav. Arūnas Vyšniauskas skaito konferencinį pranešimą
A. Bubnio nuotr.

niams darbams išvežtieji asmenys, kurie po karo sugrįžo ar buvo prievarta gražinti į SSRS teritoriją, valdžios požiūriu buvo laikomi nepatikimais. Jie, kaip dirbę prieš teritorijoje, buvo represuojami jau sovietinės sistemos sąlygomis, siunčiami į vadinamuosius filtracijos lagerius, po to neretai toli nuo namų turėjo atlikti priverstinius darbus, o iš jų paleisti buvo įtraukiami į NKVD-NKGB-MGB-KGB stebimų asmenų sąrašus ir toliau patirdavo tam tikrą diskriminaciją darbe bei gyvenime.

Dabartinėje situacijoje, kai Kremliaus propaganda apskritai neigia ukrainiečių savarakiškos tautos egzistavimą, sunku tikėtis, kad šiuolaikiniai rusiški vadovėliai atskleistų dar ir priverstinių darbininkų etninius skirtumus karo metais. Bet iš tikrųjų tai nelabai sutinkama ir kitų šalių vadovėliuose rašant apie priverstinius darbininkus iš Sovietų Sąjungos ir jos 1940 m. okupuotų Baltijos valstybių, kurias nuo 1941 m. vidurio buvo okupavusi jau NS Vokietija. Pačioje Vokietijoje karo metais neretai visi darbininkai iš okupuotų sovietinių teritorijų neoficialiai buvo laikomi „rusais“, nes ir pati Sovietų Sąjunga įprastai buvo vadinama Rusija. Istoriniu požiūriu vis dėlto tai reikia vertinti diferencijuotai. Tokią diferenciaciją, beje, atspindėjo konferencijos aptariamose sekcijose pavadinimas, kuriame figūruoja ir „baltų“ (Baltijos šalių), ir „lenkų“, ir „ukrainiečių“ priverstiniai darbininkai bei perkeltieji asmenys.

Kitas į akis krentantis dalykas, A. Vyšniausko nuomone, tai kartografinio vaizdavimo vadovėliuose problemos, kai neišvengiama klaidų ar tiesiog vengiama vaizduoti realią vokiečių okupuotų teritorijų Antrojo pasaulinio karo metais padėtį žemėlapiuose. Čia nere-tai pasigendama autentiško kartografinio vaizdavimo. Kaip žinoma, NS Vokietija okupuotose žemėse sukūrė keletą stambesnių okupacinio administracinio valdymo teritorinių darinių, tarp jų – civilinės valdžios Ostlando reicho komisariatą (vok. *Reichskommissariat Ostland*), į kurį įėjo keturios generalinės sritys: Estijos (vok. *Generalbezirk Estland*), Latvijos (vok. *Generalbezirk Lettland*), Lietuvos (vok. *Generalbezirk Litauen*), Baltarusijos (vok. *Generalbezirk Weissruthenien*). Daugelyje užsienio istorijos vadovėlių, išskyrus Baltijos šalis, Ostlando reicho komisariato teritorija dažnai ignoruojama ir NS Vokietijos okupuotos teritorijos vaizduojamos remiantis arba prieškarinėmis, arba pokarinėmis sienomis įtraukiant ir dabartinių sienų linijas. Todėl tos vizualiai perkrautų žemėlapių linijos moksleiviams gali atrodyti painios, realiai nesuvokiant to meto karo ir okupacinių sąlygų geopolitikos.

Istoriškumo dėlei pageidautina, jog mokykliniuose istorijos vadovėliuose ir atlasuose kartografiniu požiūriu būtų aiškiau išskiriama Ostlando teritorija, nes tai geriau padėtų suprasti Antrojo pasaulinio karo situaciją vokiečių okupuotose Baltijos šalyse ir bendroje NS Vokietijos laikinai užkariautoje Europos erdvėje. Didžiausių užkariavimų metu Europoje, kaip rašo savo 2024 m. išleistoje knygoje vokiečių istorikė Tatjana Töns-mayer, ta erdvė apėmė apie 230 mln. gyventojų, atsidūrusių vokiečių okupacinėje valdžioje, – nuo Prancūzijos pakrantės Atlanto vandenyne iki Sovietų Sąjungos giluminių sričių, nuo šiaurinės Norvegijos iki Graikijos pietinių salų Viduržemio jūroje³.

Dėl riboto pranešimams skirto laiko konferencijos sekcijoje ne viskas spėta išsakyti, išdiskutuoti. Kongreso sekcijoje gvildinti klausimai nagrinėti ir neformaliuose susitiki-muose, aptariant lietuvių ir vokiečių istorikų tolesnio bendradarbiavimo galimybes tiriant priverčiamojo darbo Antrojo pasaulinio karo metais ir pokarinę perkeltųjų asmenų istoriją. Tolesnis tarptautinių ryšių mezgimas bei palaikymas būtų svarbus tiek dėl panašių mokslinių interesų ir galimų bendrų projektų, tiek dėl istorijos šaltinių padėties, mat atitinkamos archyvinės medžiagos yra ir Lietuvoje, ir Vokietijoje. Tokios medžiagos paieškos ir nagrinėjimas koordinuojant pastangas yra išskirtinai svarbūs, tiriant Antrojo pasaulinio karo audrose išblaškytų žmonių likimus.

³ Tatjana Töns-mayer, *Unter deutscher Besatzung. Europa 1939–1945*, München: C. H. Beck, 2024.

Vitalijus Kodis, Regina Laukaitytė, Arūnas Bubnys, Alfa. *Historia žyčia męczennika Alfonsasa Lipniūnasa*, 2025, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 144 p.

<https://www.genocid.lt/centras/lt/4546/a/>

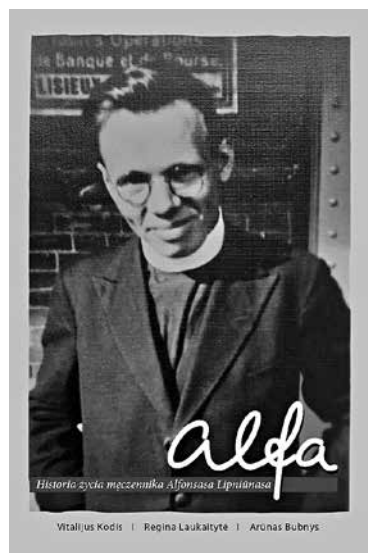
Kun. Alfonsas Lipniūnas (1905–1945) mums paliko tikinčio krikščionio pavyzdį – pasirinko sieti žmogiškąsias viltis ne su šiuo žemiškuoju pasauliu, bet su amžinybe. Knygoje skaitytojai galės susipažinti su kandidato į palaimintuosius lakoniškai pateikta gyvenimo istorija. Aktyvų kunigo gyvenimą ir troškimą tapti šventam publikacijoje stengiasi iliustruoti įvairių žmonių prisiminimais.

Ks. Alfonsas Lipniūnas (1905–1945) stał się dla nas przykładem wierzącego chrześcijanina – postanowił wiązać ludzkie nadzieje nie ze światem ziemskim, ale z wiecznością. Czytelnicy tej książki będą mogli zapoznać się z przedstawionym lakonicznie życiorysem kandydata na ołtarze. Aktywne życie księdza i jego dążenie do świętoci w niniejszej publikacji starano się zilustrować wspomnieniami różnorodnych osób.

Ramunė Sakalauskaitė, *Ižadas: kovoti, mylėti, gailėti. Jadvygos Bieliauskienės gyvenimas*, 2025, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 356 p.

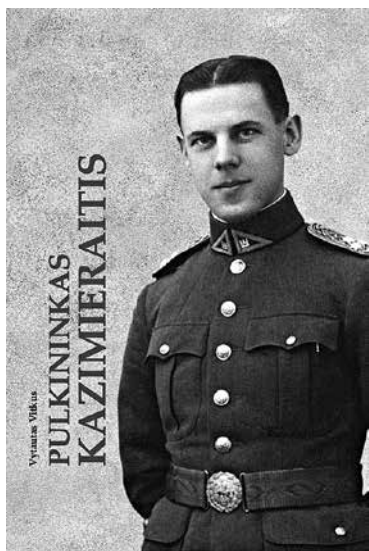
<https://www.genocid.lt/centras/lt/4547/a/>

Ramunės Sakalauskaitės knygoje „Ižadas: kovoti, mylėti, gailėti. Jadvygos Bieliauskienės gyvenimas“ pasakojama narsios moters gyvenimo istorija, kuri kelia pasididžiavimą šalimi, laimėjusia ilgametę kovą už laisvę ir nepriklausomybę. Priesaiką tarnauti Lietuvai J. Bieliauskienė (1929–2009), dar būdama gimnazistė, davė 1948 m. vasario 16 d. Už paramą partizanams buvo nuteista 25 metams kalėjimo. Sugrįžusi apsigyveno Garliavoje, platino „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kroniką“, moks-

leivius subūrė į Gyvojo rožinio draugiją ir kūrė antisovietinius spektaklius, kurie „parūpino“ jai antrą „kelialapį“ į vienintelį SSRS moterų politinių kalinių lagerį Mordovijoje. Pasaulyje plačiai nuskambėjo J. Bieliauskienės iš lagerio 1985 m. parašytas sveikinimas JAV prezidentui R. Reiganui. Atsakydama į lagerio prižiūrėtojų kankinimus metams paskelbė tylos įžadus. Žinia apie tai plačiai nuvilnijo per sovietinius lagerius, stiprindama kalinčiųjų dvasią. J. Bieliauskienė veiklą tęsė nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje: prisidėjo prie Krikščionių demokratų partijos ir ateitininkų organizacijos atkūrimo, globojo Sausio 13-osios žudynių aukas. Autorė remiasi J. Bieliauskienės laiškais ir užrašais, lagerio draugių, bendražygių, sūnaus Žilvino prisiminimais. Knygoje – jos piešiniai, drauge Mordovijoje kalėjusios poetės Irinos Ratušinskajos eilės.

Prasmingas J. Bieliauskienės gyvenimas įkvepia, o jos laikysena – kovoti ir nepasiduoti – itin aktuali šiandien, kai kraugeriška imperinės Rusijos prigimtis kelia grėsmę mažoms tautoms, Europai ir pasauliui.

Vytautas Vitkus, *Pulkininkas Kazimieraitis: Pietų Lietuvos partizanų srities vado Juozo Vitkaus gyvenimas, veikla, šeimos likimas*, 2025, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 352 p.

<https://www.genocid.lt/centras/lt/4577/a/>

Tai ketvirtoji knygos „Pulkininkas Kazimieraitis“ laida, papildyta Jono Vitkaus-Kazimieraičio iškilmingų valstybinių laidotuvių, vykusių Vilniuje 2023 m. spalio 20–21 d., nuotraukomis. Knygoje, remiantis archyvų dokumentais, rašytiniais šaltiniais, amžininkų prisiminimais, atskleidžiamas partizanų vado J. Vitkaus gyvenimas, veikla, sutelkiant partizanų jėgas pasipriešinimo okupantams kovoje, tragiška žūtis, šeimos likimas.

Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos prezidiumo sprendimu 1949 m. Juozas Vitkus-Kazimieraitis (po mirties) apdovanotas I laipsnio Laisvės kovos kryžiumi su kardais ir ažuolo lapais, suteikiant Laisvės kovos karžygio garbės vardą, o 1997 m. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu – Vyčio Kryžiaus I laipsnio ordinu.

Adolfas Ramanauskas-Vanagas savo atsiminimuose rašė: „Keliaudamas po dalinius aš visuomet kaip pavyzdį kėliau Kazimieraičio asmenybę: žmogų, kuris visas savo dvasines ir fizines jėgas paskyrė Lietuvos išlaisvinimo kovai; karininką, kuris iki paskutinio atodūσιο tesėjo duotąją priesaiką; kovotoją, kuris pelnytai buvo ir yra laikomas partizano idealu.“

Knygą platina „Pulkininko J. Vitkaus-Kazimieraičio atminimo draugija“, tel.: +37068796243.

el. paštas: vilija.violin@gmail.com

Dr. Kristina Burinskaitė, *Politiniai partijos kariai. KGB kadrinių darbuotojų (1954–1991) biografinis žinynas*, 2025, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 332 p.

<https://www.genocid.lt/centras/lt/4598/a/>

Visuomenei KGB – nusikalstama organizacija kaip ir joje dirbę ar slapta su ja bendradarbiavę asmenys. Priklausymas aukščiausiai nomenklatūrai, vienos svarbiausių okupacinio režimo atramų statusas okupuotoje Lietuvoje darė KGB išskirtine institucija. Jai buvo suteikta išskirtinė galia, aukštesnė net už įstatymus. Tačiau KGB turėjo paklusti nomenklatūrinėms ir biurokratinėms taisyklėms bei tradicijoms. Išskirtinumas ir partijos nulemtos užduotys formavo tam tikrą čekistinę tapatybę su savita vertybių sistema, tradicijomis ir elgsena. KGB kadriniai darbuotojai nepelnytai yra agentų šešėlyje, nors būtent jie įgyvendino represinę politiką, persekiojo, tardė žmones,

verbavo agentus. Knygos tikslas – išanalizuoti, kokie asmenys dirbo LSSR KGB operatyviniais darbuotojais 6–9-uoju dešimtmečiu, kokia jų etninė sudėtis, išsilavinimas, profesinis pasirengimas. Pateikiamos svarbiausių KGB padalinių vadovų biografijos, kaip ir kokie žmonės tapo sovietinio saugumo darbuotojais.

Dr. Sandra Grigaravičiūtė, dr. Ramūnas Trimakas, *Visuomenės atsparumas ir pilietinis pasipriešinimas: teoriniai ir praktiniai aspektai*, 2024, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 328 p.

<https://www.genocid.lt/centras/lt/4548/a/>

Straipsnių rinkinyje *Visuomenės atsparumas ir pilietinis pasipriešinimas: teoriniai ir praktiniai aspektai*, remiantis Lietuvos ir užsienio šaltiniais bei literatūra analizuojamos XX a. ginkluoto ir neginkluoto pilietinio pasipriešinimo istorinės patirtys, tų patirčių įamžinimas, pateikiamos naujos išvalgos, metodologinės gairės nurodančios, kaip pamatuoti piliečių valią ginti šalį, pristatomos Lietuvos atminties politikos įgyvendinimo galimybės švietimo procese, ugdant jaunosios kartos pilietinį atsparumą ir sąmoningumą.

Apie autorius

ANDRIUS TUMAVIČIUS – istorikas. 2003 m. baigė studijas Vilniaus universiteto Istorijos fakultete ir įgijo istorijos magistro kvalifikacinį laipsnį. Nuo 2005 m. dirba Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centre. Jo domėjimosi laukas – stalinistinis laikotarpis Lietuvoje. A. Tumavičiaus moksliniai interesai fokusuojasi ties ginkluotos antisovietinės rezistencijos problematika. Ketvirtus metus jis dalyvauja tęstiniame moksliniame projekte „Moterys ginkluotoje pokario rezistencijoje Lietuvoje 1944–1953 m.“. Taip pat A. Tumavičius domisi partizanų vykdytų baudžiamųjų veiksmų bei sovietų talkininkų (stribų, komunistų, komjaunuolių ir pan.) tyrinėjimais.

RIMANTAS ZIZAS – istorikas, humanitarinių mokslų daktaras. Dirbo Lietuvos istorijos institute, dabar – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro vyr. specialistas. Tyrimo kryptys: karo nusikaltimai sovietų ir nacių laikotarpiais. Svarbiausi darbai: *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje, 1941–1944*, sud. Christophas Dieckmannas, Vytautas Toleikis, Rimantas Zizas, Vilnius: Margi raštai, 2005; *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014; *Atmintis: 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos kariams ir kitiems kovotojams, žuvusiems Antrajame pasauliniame kare*, sud. Monika Trinkūnaitė, Rimantas Zizas, 2-asis leidimas, Vilnius: Gairės, 2015.

ARŪNAS VYŠNIAUSKAS – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro vyr. istorikas. Paskelbė virš 80 mokslinių publikacijų recenzuojamuose mokslo leidiniuose istorijos, edukologijos, komunikacijos, politologijos klausimais, taip pat keliasdešimt mokslo populiarinimo straipsnių. Buvo kelių mokslo knygų sudarytojas ir mokslinis redaktorius. Mokslinių tyrimų kryptys: globalinė istorija; istorija ir geopolitika; istorijos perteikimo problemos šiuolaikinėje visuomenėje; Lietuvos istorijos XIX–XX a. problemos. Naujesni straipsniai: „Apie blokadą, bet ne karinę – humanitarinę pagalbą įveikiant rašymo blokadą“, 2019; „Lietuvos Tarybos 1918 m. Vasario 16-osios Nutarimo / *Beschluss* teksto transkripcija“, 2020; „Sakralinė Romo Kalantos auka, jaunimo neramumai Kaune ir katalikų padėtis Lietuvoje pagal 1972 m. užsienio spaudos pranešimus“, 2022; „Apie istorijos politikos vinguriavimą Putino Rusijoje traktuojant 1939 m. rugpjūčio 23 d. Vokietijos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutartį“, 2022.

VALDEMARAS KLUMBYS – istorikas, nuo 2010 m. – Vilniaus universiteto lektorius, vėliau – asistentas. Nuo 2015 m. – Genocido ir rezistencijos tyrimo centro vyr. specialistas, vėliau – vyr. istorikas. Nuo 2020 m. – Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas. Pagrindinės tyrinėjimų kryptys: neginkluotas pasipriešinimas sovietinėje Lietuvoje; Lietuvos inteligentijos istorija, XX a. Lietuvos socialinė ir kultūrinė istorija. Svarbiausi darbai: V. Klumbys, *Stovėję po medžiu? Lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021; V. Klumbys, T. Vaiseta, *Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje*: monografija, Vilnius: Baltos lankos, 2022.

JUOZAS BANIONIS – istorikas, lietuvių išeivijos veiklos Vakaruose tyrinėtojas. 1987–1993 m. dirbo Lietuvos mokslų akademijos Istorijos institute (nuo 1990 m. – Lietuvos istorijos institutas), nuo 1994 m. dirba Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centre. Nuo 1994 m. dar dėsto Vilniaus pedagoginiame universitete (2011–2018 m. – Lietuvos edukologijos universitetas, nuo 2019 m. – Vytauto Didžiojo universiteto Švietimo akademija); profesorius (2015). Knygos (leidėjas – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras): *Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990*, 2002; *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, et. al., 2005, 2007; anglų k. – 2015; *Lietuvos laisvinimas Vakaruose 1940–1975*, 2010; *Lietuvos laisvinimas Vakaruose po Helsinkio akto, 1975–1994*, 2017.

CHRISTIANAS PLETZINGAS – filosofijos mokslų daktaras, gimė 1969 m. Miunsteryje. Miunsteryje ir Berlyno Humboldtų universitete studijavo moderniąją ir šiuolaikinę istoriją, Viduramžių istoriją ir politikos mokslus. 2002 m. Berlyno Humboldtų universitete apgynė daktaro disertaciją apie vokiečių ir lenkų santykių Rytų ir Vakarų Prūsijoje 1830–1871 m. istoriją. 2000–2003 m. Baltijos jūros akademijos Travemiundėje ir Baltijos akademijos (*Academia Baltica*) studijų direktorius, nuo 2004 m. – Baltijos akademijos (*Academia Baltica*) Liubeke direktorius, nuo 2011 m. – taip pat Sankelmarko akademijos centro direktorius. Pagrindinės mokslinių tyrimų sritys: Vokietijos ir Lenkijos bei Baltijos šalių ir Vokietijos santykiai XIX a. ir XX a. Publikacijos: *Displaced Persons. Flüchtlinge aus den baltischen Staaten in Deutschland*. Hrsg. mit Marianne Pletzing, München, 2007.

PĒTERIS KALNIŅŠAS – gimė Jungtinėse Amerikos Valstijose, studijavo istoriją ir vokiečių kalbą Oregono ir Čikagos universitetuose. Nuo 2021 m. iki šiol jis dirba Latvijos okupacijos muziejaus Visuomenės istorijos skyriaus tyrėju. Jo išverstos knygos: „Nežinomas karas“ (*Nezināmais karš*) – dokumentinė Latvijos antisovietinių partizanų istorija ir polemieniai 1920 m. generolo Rūdigerio von der Goltzo karo memuarai „Mano misija Suomijoje ir Baltijos šalyse“ (*Meine Sendung in Finnland und im Baltikum*).

Notes on Authors

ANDRIUS TUMAVIČIUS, historian. Graduated from the Vilnius University Faculty of History in 2003 with a Master's degree in History. Has been working at the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania since 2005. Field of interest – Stalinism in Lithuania. Andrius Tumavičius's research interests focus on the issues of armed anti-Soviet resistance. He has been participating in the "*Women in the Post-War Armed Resistance in Lithuania, 1944–1953*" research project for the past four years. Mr Tumavičius is also interested in investigations into criminal actions carried out by partisans and investigations into Soviet collaborators (istrebki, communists, Komsomol members, and so on).

RIMANTAS ZIZAS, historian, Doctor of Humanities. Worked previously at the Lithuanian Institute of History, now a senior specialist at the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania. Research areas: War crimes during the Soviet and Nazi periods. Major works: *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje, 1941–1944* (*The Murder of Prisoners of War and the Civilian Population in Lithuania, 1941–1944*), comp. Christoph Dieckmann, Vytautas Toleikis, Rimantas Zizas, Vilnius: Margi raštai, 2005; *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.* (*Soviet Partisans in Lithuania, 1941–1944*), Vilnius: Lithuanian Institute of History Publishing House, 2014; *Atmintis: 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos kariams ir kitiems kovotojams, žuvusiems Antrajame pasauliniame kare* (*Memory: To the Soldiers of the 16th Lithuanian Rifle Division and Other Fighters Who Died in World War II*), comp. Monika Trinkūnaitė, Rimantas Zizas, 2nd edition, Vilnius: Gairės, 2015.

ARŪNAS VYŠNIAUSKAS senior historian at the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania. Has published over 80 scientific papers in peer-reviewed publications on history, education sciences, communication and political science, as well as dozens of popular science articles; was the compiler and scientific editor of several science books. Research directions: global history; history and geopolitics; problems of conveying history in modern society; problems of 19th- and 20th- century Lithuanian history. More recent articles: Arūnas Vyšniauskas, „Apie blokadą, bet ne karinę – humanitarinę pagalbą įveikiant rašymo blokadą“ [“On Blockade, but Not Military – Humanitarian Aid in Overcoming Writing Blockades“], *Šiuolaikinės visuomenės ugdymo veiksniai* [*The Factors of Education in Modern Society*], 2019, Vol. 4, pp. 377–397; „Lietuvos Tarybos 1918 m. Vasario 16-osios Nutarimo/Beschluss teksto transkripcija“ [„Transcription of the Text of the 16 February 1918 Resolution/Beschluss of the Council of Lithuania“], *Šiuolaikinės visuomenės ugdymo veiksniai*, 2020, Vol. 5, pp. 215–240; „Sakralinė Romo Kalantos auka, jaunimo neramumai Kaune ir katalikų padėtis Lietuvoje pagal 1972 m. užsienio spaudos pranešimus“ [“Romas Kalanta's Sacred Sacrifice, Youth Unrest in Kaunas, and the Situation of Catholics in Lithuania According to 1972 Foreign Press Reports“], *Neginkluotas pasipriešinimas: prielaidos, patirtys, retrospektyva minint Romo Kalantos pasiaukojimo jubiliejinius metus 1972–2022* [*Unarmed Resistance: Assumptions, Experiences and Retrospective in Commemorating the Jubilee Year of Romas Kalanta's Sacrifice, 1972–2022*], Vilnius, 2022; „Apie istorijos politikos vinguriavimą Putino Rusijoje traktuojant 1939 m. rugpjūčio 23 d. Vokietijos ir Sovietų

Sąjungos nepuolimo sutartį“ [„About the Meandering of the Politics of History in Putin's Russia in the Treatment of the 23 August 1939 Non-Aggression Pact Between Germany and the Soviet Union“], *Genocidas ir rezistencija* [*Genocide and Resistance*], No 51, 2022.

VALDEMARAS KLUMBYS, historian, Vilnius University lecturer since 2010, later – assistant. Chief specialist for the Genocide and Resistance Research Centre since 2015 and later – chief historian. Researcher at the Lithuanian Institute of History since 2020. Main research areas: Unarmed resistance in Soviet Lithuania; history of the Lithuanian intelligentsia; social and cultural history of Lithuania in the 20th century. Major works: V. Klumbys, *Stovėję po medžiu? Lietuvių inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu* (*Standing Under a Tree? Behavioural Strategies of Lithuanian Intelligentsia During the Soviet Era*, Vilnius: Lithuanian Institute of History, 2021; V. Klumbys, T. Vaiseta, *Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje* (*The Little O: The Culture of Sexuality in Soviet Lithuania*), Vilnius: Baltos lankos, 2022.

JUOZAS BANIONIS, historian, researcher of Lithuanian diaspora activities in the West. Worked at the Lithuanian Academy of Sciences Institute of History (renamed the Lithuanian Institute of History in 1990) from 1987 to 1993; has been working at the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania since 1994. Has also been teaching at Vilnius Pedagogical University (known as the Lithuanian University of Educational Sciences from 2011 to 2018, and as the Vytautas Magnus University Education Academy since 2019) since 1994, becoming a professor in 2015. Books (publisher – Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania): *Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990* (*The Lithuanian Freedom Case in the West (1975–1990)*), 2002; *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija* (*Lithuania in 1940–1991: the History of Occupied Lithuania*), [et. al.], 2005, 2007; published in English, 2015; *Lietuvos laisvinimas Vakaruose 1940–1975* (*The Liberation of Lithuania in the West, 1940–1975*), 2010; *Lietuvos laisvinimas Vakaruose po Helsinkio akto, 1975–1994* (*The Liberation of Lithuania in the West After the Helsinki Accords, 1975–1994*), 2017.

CHRISTIAN PLETZING – Dr phil., was born 1969 in Münster. Studied modern and contemporary history, medieval history and political science in Münster and at the Humboldt University in Berlin. 2002 doctorate with a thesis on the history of German-Polish relations in East and West Prussia in 1830–1871 at the Humboldt University in Berlin. 2000–2003 Director of Studies at the Baltic Sea Academy Travemünde and the Academia Baltica, since 2004 Director of the Academia Baltica in Lübeck, since 2011 also Director of the Sankelmark Academy Centre. Main areas of research: German-Polish and Baltic-German relations in the 19th and 20th centuries. Publications include: *Displaced Persons. Flüchtlinge aus den baltischen Staaten in Deutschland*. Hrsg. mit Marianne Pletzing, München, 2007.

PĒTERIS KALNIŅŠ – was born in the United States and studied history and German at the University of Oregon and the University of Chicago. He has been a researcher at the Museum of the Occupation of Latvia's Public History Department from 2021 to present. His translated books include *The Unknown War* (*Nezināmais karš*) – a documentary history of anti-Soviet partisans in Latvia – and the polemical 1920 war memoir by General Rüdiger von der Goltz, *My Mission in Finland and the Baltic* (*Meine Sendung in Finnland und im Baltikum*).

Gairės autoriams

Recenzuojami tik straipsniai, atitinkantys toliau išdėstytus formaliuosius žurnalo reikalavimus. Straipsniai turi būti pateikti sklandžia ir taisyklinga lietuvių ar anglų kalba, techniškai tvarkingi.

Redakcija pasilieka teisę nepublikuoti kalbos reikalavimų neatitinkančio straipsnio.

1. Formalieji reikalavimai

Visų žurnalui siūlomų tekstų autoriai pateikia duomenis apie save – vardas, pavardė, mokslo laipsniai, institucinė prieskyra, el. pašto adresas korespondencijai, ORCID ID (rekomenduojama).

Teikiamuose straipsniuose turi būti suformuluotas tyrimo tikslas, nurodyti uždaviniai, įvardytas objektas, metodas, aptartas nagrinėjamos problemos ištirtumo laipsnis. Taip pat tikimasi, kad bus nurodomi šaltiniai, paisoma citavimo tikslumo, pateikiami ir pagrindžiami tyrimų rezultatai, daromos išvados, pateiktas literatūros ir šaltinių sąrašas.

Su straipsniu pateikiama santrauka, kurioje turi būti:

straipsnio pavadinimas (ir anglų k.);

santrauka (pasirinktinai lietuvių, anglų, vokiečių arba prancūzų kalbomis) iki 2000 spaudos ženklų, reikšminiai žodžiai (iki 5 žodžių, lietuvių ir anglų bei kita pageidaujama kalba).

Optimali publikuojamo straipsnio apimtis – 1 autorinis lankas (40 000 spaudos ženklų, įskaitant išnašų tekstą ir tarpus). Jei siūlomos medžiagos (straipsnių ir šaltinių publikacijų) apimtis viršija 1 autorinį lanką, dėl galimybės ją paskelbti reikia tartis su vyriausioju redaktoriumi. Minimali publikuojamo straipsnio apimtis – 0,5 autorinio lanko. Į autoriinį lanką įeina straipsnio tekstas, priedai (šaltiniai, lentelės, schemas, žemėlapiai ir pan.), iliustracijos, dvi santraukos (lietuvių ir anglų kalbomis, o reikalui esant – ir kita užsienio kalba, parinkta atsižvelgiant į tikėtiną publikacijos adresatą). Priedai turi būti siunčiami atskirais failais, o ne tik patalpinti tekste. Mokslinio veikalo recenzijos ir apžvalgos rekomenduojama apimtis yra 5000–11 000 ženklų. Kronika (mokslinio įvykio / renginio apžvalga) rekomenduojamas ilgis yra 2000–5000 ženklų.

2. Straipsnio įteikimas

Tekstai ir jų priedai priimami tik elektroniniu pavidalu *Microsoft Word* formatu (siunčiant el. paštu kristina.burinskaite@genocid.lt, asmeniškai įteikiant laikmeną arba prisiregistravusi žurnalo tinklapyje (<http://www.zurnalai.vu.lt/gr/>)). Tekstas rengiamas *Times New Roman* šriftu 12 pt dydžiu, 1,5 linijų intervalu. Pateikiant straipsnio rankraštį el. paštu, laiške turi būti deklaruota straipsnio originalumas, t.y., kad jis nebuvo publikuotas kitame leidinyje.

3. Mokslinis aparatas

Genocidas ir rezistencija laikosi toliau aptartos citavimo, nuorodų pateikimo ir literatūros sąrašo sudarymo tvarkos, kurią rekomenduojame mūsų autoriams.

1. Cituojant lietuvišką šaltinį, citata žymima kabutėmis, kitakalbės citatos pateikiamos kursyvu. Cituojant kabutėse skyrybos ženklas (kablelis, taškas) po citatos rašomas už kabučių, pvz., A a a „b b b“. Tik tuomet, kai sakiny s ir prasideda ir baigiasi citata, skyrybos ženklas rašomas prieš paskutines kabutes, pvz., „A a a, a a a.“ Vidinės kabutės rašomos viengubos, pvz., „A a a, b b b' a a a“.

1.1. Kai citata yra didesnės apimties negu kelios eilutės, ji iškeliamą į atskirą pastraipą. Išskeltinės citatos pateikiamos be kabučių, jos atskiriamos tarpu tarp eilučių ir renkamos mažesniu šriftu (11 pt dydžiu, 1,15 linijų intervalu).

1.2. Visos darbo autoriaus korekcijos citatoje žymimos laužtiniais skliaustais [aaa]. Pateikiant citatą ne nuo sakinio pradžios, ji pradedama rašyti mažąja raide, pradžioje daugtaškis nerašomas. Kai citata baigiama anksčiau nei cituojamo sakinio pabaiga, po jos rašomas daugtaškis laužtiniuose skliaustuose [...].

1.3. Citatas kitomis kalbomis rekomenduojama pateikti išverstas į lietuvių kalbą. Prireikus citatos pateikiamos ir originalo kalbomis, tada jas rekomenduojama išversti.

2. Metai rašomi arabiškais skaitmenimis ir santrumpa m., pvz., 1861 m.; dešimtmečiai rašomi arabiškais skaitmenimis arba visu žodžiu, pvz., 8-as dešimtmetis arba aštuntas dešimtmetis, 7-ame dešimtmetyje arba septintame dešimtmetyje; amžiai rašomi romėniškais skaitmenimis ir santrumpa a., pvz., XVI a.; kai laiko tarpas rašomas pilnai, tarp arabiškų ir romėniškų skaitmenų rašomas ilgasis brūkšnys be tarpelių, pvz., 1815–1831 m.; VI–XX a.; kai metai pateikiami skliausteliuose, santrumpa m. nerašoma, pvz., (1900) arba (1579–1832).

2.1. Pilna data gali būti rašoma ilguoju arba trumpuoju būdu. Trumpuoju būdu rašoma arabiškais skaitmenimis tokia tvarka: metai, mėnuo, diena; skaičiai atskiriami trumpais brūkšneliais, pvz.: 1987-06-16. Ilguoju būdu metai ir diena rašoma arabiškais skaitmenimis su santrumpomis m. ir d., mėnuo visu žodžiu, pvz., 1987 m. birželio 16 d.

3. Lotyniškų alfabetu rašyti asmenvardžiai pateikiami originalo rašybos forma su pilnais vardais, kitais alfabetais užrašyti asmenvardžiai transliteruojami į lotynišką alfabetą

pagal Lietuvių kalbos komisijos patvirtintas taisykles. Pirmą kartą paminėjus pilną asmenvardį, toliau rašoma pirma vardo raidė ir pilna pavardė, o esant reikalui (kai sutampa kelių asmenų pavardės) – pavardė su inicialu. Dievų, šventųjų, karalių, imperatorių, kunigaikščių, popiežių, kardinolų, arkivyskupų ir vyskupų vardai tradiciškai rašomi lietuviškai.

4. Nelietuviški vietovardžiai pateikiami pagal dabar nusistovėjusią tvarką – transkribuoti lietuviškai, vadovaujamas Valstybinės lietuvių kalbos komisijos nutarimais. Klaidingai ar pagal senąsias normas parašyti vietovardžiai – pagal dabartinę vartoseną. Sutrumpintos vietovardžių formos rašomos pilnos. Išimtiniais atvejais paliekama originalo rašyba, kai vietovardžio tarimas ir rašymas lietuviškoje literatūroje įvairuoja, turi seną tradiciją arba yra visiškai nežinomas, neįtrauktas į žinytus ar enciklopedijas.

5. Didžiąja raide rašomi tikriniai vardai ir išskirtinę reikšmę turintys pavadinimai bei terminai. Jeigu juos sudaro daugiau nei vienas žodis, didžiąja raide rašomi visi žodžiai, pvz., Bažnyčia, Švč. Gailestingumo Motina, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis.

5.1. Religinį bendrijų pavadinimuose didžiosiomis raidėmis rašomi visi pavadinimo žodžiai, pvz.: Romos Katalikų Bažnyčia, Evangelikų Liuteronų Bažnyčia ir kt.

6. Knygų ar kitų leidinių, filmų, paveikslų, įmonių pavadinimai tekste rašomi tiesiai, , pvz., uždaroji akcinė bendrovė „Sapnas“. Straipsnių, eilėraščių ar teksto smulkesnių dalių pavadinimai rašomi kabutėse.

7. Lotynišku alfabetu rašyti institucijų pavadinimai tekste išverčiami, prireikus skliaustuose ar išnašoje kursyvu pateikiant originalią formą. Simboliniai pavadinimai rašomi originalo forma, kitais alfabetais užrašyti asmenvardžiai transliteruojami į lotynišką alfabetą.

8. Kai knygoje ar leidinyje niekur nėra nurodyta leidimo vieta, metai, tai žymima santrumpomis laužtiniuose skliaustuose, pvz., be vietos – [s. l.], be metų – [s. a.]; rekonstruota tikroji leidimo vieta ir metai nurodomi laužtiniuose skliaustuose.

9. Išnašos dedamos tik puslapio apačioje (*footnotes*), numeruojamos arabiškais skaitmenimis; išskyrus atvejį, jei tekste yra viena išnaša, ji gali būti pažymėta žvaigždute; taip pat panašiu būdu galima išskirti teksto turiniui nepriklausančią išnašą, pvz., nuoroda apie tekste pristatomo tyrimo rėmimą, projektą, kurio metu parengtas tekstas ir kt. Tekste išnašos ženklas dedamas prieš skyrybos ženklą, pvz., ---¹; „---“¹. Iškeltinėje (atskira pastraipa teikiamoje) citatoje išnašos ženklas dedamas po paskutinio skyrybos ženklo. Straipsnyje ar publikacijoje taikoma ištisinė išnašų numeracija.

10. Kitakalbį leidinių aprašas pateikiamas originalo kalba ir rašmenimis; nelotyniško alfabeto antraštiniai duomenys transliteruojami į lotynišką alfabetą, antraštiniai duomenys kirilica pateikiami originalo forma arba transliteruoti į lotynišką alfabetą. Jei nuoroda turi DOI kodą, jį reikia nurodyti. Esant reikalui laužtiniuose skliaustuose galima pateikti pavadinimo ar kitų duomenų vertimą į lietuvių kalbą:

11. Kabutės – autoriniame tekste kabutės turi būti lietuviškos, net ir esant nelietuviškiems žodžiams ar žodžiams, parašytiems kirilica, taigi – kabutėse ir kursyvu: „Krasnaja Zvezda“. Nuorodose pageidaujama rusų kirilica pateiktiems pavadinimams dėti rusiškas kabutes, angliškiems angliškas, visų kitų kalbų – lietuviškas.

12. Bibliografija (šaltiniai, literatūra) teikiama straipsnio gale. Nuorodos turi būti išdėstytos abėcėlės tvarka pagal autoriaus pavardės pirmąją raidę. Duomenys leidinio aprašui imami iš leidinio antraštinio puslapio ir pateikiami be sutrumpinimų ar korekcijų. Knygų ir kitų leidinių sąrašė pirmiausia nurodoma autoriaus pilnas vardas (vardai) ir pavardė; skyrybos ženklais neskiriama. Toliau nurodomas knygos pavadinimas kursyvu; atskiriamas kableliu. Toliau nurodoma leidimo vieta (ne daugiau du miestai), leidykla ar leidėjas, metai. Leidimo vieta nuo leidyklos ar leidėjo atskiriama dvitaškiu; leidėjas nuo metų atskiriamas kableliu. Knygos puslapis nurodomas po metų; atskiriamas kableliu ir rašomas po lietuviškos santrumpos.

Čia pateikiame keletą tipišių cituotos literatūros sąrašo pavyzdžių:

Sigita Černevičiūtė, Monika Kareniauskaitė, *Pati kalta? Smurto prieš moteris istorija XX a. Lietuvoje*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2021.

Arvydas Anušauskas [et al.], *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.

[Juozas Lukša] Juozas Daumantas, *Partizanai*, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1984.

Vytautas Merkys, *Motiejus Valančius: Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo*, Vilnius: Mintis, 1999.

Sigita Černevičiūtė, Saulius Kaubrys, *Kartuvių kilpa, kulka ir dujų kamera: Mirties bausmė Lietuvoje 1918–1940 metais: monografija*, Vilnius: Gimtasis žodis, 2014.

Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: Kasdienybė ir ideologija vėlyvuosiu sovietmečiu (1964–1984)*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Naujasis Židinys, 2014; Tomas Vaiseta, *Vasarnamis: Vilniaus psichiatrijos ligoninės socialinė istorija (1944–1990): monografija*, Vilnius: Lapas, 2018; Tomas Vaiseta, *Orfėjas, kelionė pirmyn ir atgal: romanas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2016.

Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a.–XX a. pradžioje, sudarytojas (pirmą kartą nuorodose rašyti „sudarė“, vėliau – „sudar.“ arba „sud.“) Rimantas Vėbra, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 201.

Mindaugo knyga: Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių, parengė ir į lietuvių kalbą išvertė Darius Antanavičius, Darius Baronas, Artūras Dubonis (atsakomasis sudarytojas), Rimvydas Petrauskas, Vilnius: LII leidykla, 2005, p. 105.

Lietuvos gyventojų genocidas, t. 1: 1939–1941 (A–Ž), Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997.

The Unknown War: Anti-Soviet Armed Resistance in Lithuania and Its Legacies, edited by Arūnas Streikus, (ser. *Europa Country Perspectives*, 6), London and New York: Routledge, 2002.

Daiva Krištopaitienė, *Kristijono Donelaičio raštų leidimai: tekstologinės problemos*, (ser. *Lietuvių tekstologijos studijos*, I), redkolegija: Ilona Čiužauskaitė, Loreta Jakonytė, Kristina Mačiulytė, Jurgita Ūsaitytė, Mikas Vaicekuskas (vyr. redaktorius), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.

Tracevskis R., *Istinąja istorija Litvy XX veka*, Vilnius, 2014.

Citavimo pavyzdžiai:

Vytautas Merkys, Motiejus Valančius: Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo, Vilnius: Mintis, 1999, p. 5.

Aurimas Švedas, *op. cit.*, p. 126. (cituoiant antrą kartą iš eilės)

Op cit. (Cituoiant antrą ar kelintą kartą ne iš eilės, nurodomas autorius ir kursyvinė santrumpa)

Tomas Vaiseta, *Vasarnamis...*, p. 101.

The Unknown War..., p. 52.

Acta Academiae Artium Vilnensis, Vilnius, 2006, t. 41: *Šventųjų relikvijos Lietuvos kultūroje*, sudarytoja Tojana Račiūnaitė, p. 145.

Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis, Vilnius, 2011, t. 35, p. 213.

Lituanus, Chicago, 2010, t. 56, Nr. 1, p. 10.

Naujasis Židinyš-Aidai, 2011, Nr. 5, p. 317–327.

Pasaulio lietuvis, Lemont, 1997, Nr. 2, p. 11–13.

Viltis: *Visuomenės, literatūros ir politikos laikraštis*, Vilnius, 1913-01-06 (19), Nr. 3 (790), p. 2.

Enrika Kripienė, „Juozas Šibaila-Merainis“, *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2021, Nr. 2 (50), p. 80–106.

Monikos Alūzaitės tardymo protokolas, 1951-01-16 įrašas, *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – *LYA*), f. K-1, ap. 58, b. 28598/3, t. 3, vokas Nr. 6, l. 6–2.

Mingailė Jurkutė, „Du Noreikos: Optinis taikiklis prieš titnago kirvuką informaciniuose karuose“, <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/mingaile-jurkute-du-noreikos-optinis-taikiklis-pries-titnago-kirvuka-informaciniuose-karuose.d?id=86454141>

13. Užsienio leidinių bibliografinis aprašas rengiamas pagal lietuviškus principus.

Redakcinė kolegija įsipareigoja esant reikalui konsultuoti magistrantus bei doktorantus, jaunos mokslininkus, rengiančius pirmąsias savo mokslines publikacijas.

Kilus neaiškumams dėl medžiagos tematikos, rengimo principų ar kitų su žurnalo *Genocidas ir rezistencija* dalykiniais aspektais susijusių klausimų prašome kreiptis į vyriausiąją redaktorių.

4. Autorių teisės

Genocidas ir rezistencija – atvirosios prieigos žurnalas ir remiasi Kūrybinių bendrijų licencija – Priskyrimas (kategorija CC BY). Tai reiškia, kad autoriaus teisės (©) garantuojamos teksto autoriui, tačiau pagal CC BY licenciją kūrinių leidžiama laisvai ir neribotai naudoti, be kita ko, kopijuoti, daryti pakeitimus ir kurti išvestinius kūrinius, naudoti komerciniais ir nekomerciniais tikslais, su sąlyga, kad nurodomas pradinis informacijos šaltinis ir autorius. Plačiau apie licencijos sąlygas

Pateiktų rankraščių ar jų dalių sutapties tikrinimas ir autorystės nustatymas atliekamas naudojant *Crossref Similarity Check* / *iThenticate*. Tačiau redakcinė kolegija, net ir naudodamasi šiuolaikinėmis elektroninės patikros sistemomis bei patyrusių recenzentų pagalba, neturi galimybės sulygtinti pateikiamų straipsnių su didžiule paskelbtų istorijos tekstų visuma, todėl straipsnių originalumas ir kitų autorių teisių paisymas cituojant ar perfrazuojant kitų idėjas, ar svetimo kūrinio dalį yra publikuojamų autorių atsakomybės objektas. Pastebėjus plagiatą po straipsnio publikavimo Redakcija skelbia straipsnio atšaukimą.

Redakcinė kolegija

Guidelines for Authors

The peer review process is initiated only if the manuscript: is written in clear and concise Lithuanian or English language; papers below the journal's standard can be rejected for this reason alone; is a technically as well as grammatically correct copy; satisfies the formal requirements of the journal.

1. Formal requirements

Authors of all texts submitted to the journal must provide information about themselves – name, surname, degrees, e-mail address for correspondence and institutional affiliation. Submitted papers must state the aim of the research, the objectives, the object, the method and the degree of investigation of the problem under study. The research methodology, the style of the text or the type of discourse (structure of the paper, argumentation model) are a matter of free choice for the authors. A list of literature and sources should be included. ORCID ID (is recommended)

The article should be accompanied by abstracts:

the title of the article;

an abstract (optionally in Lithuanian, English, German or French) of up to 2,000 characters;

Keywords (up to five words in English and Lithuanian, and any other preferred language);

The optimum length of a published article is 40,000 characters, including footnotes and spaces. If the length of the proposed material (articles and source publications) exceeds 40,000 characters, the possibility of publication should be discussed with the Editor-in-Chief. The minimum length of an article to be published is 20,000 characters. This includes the text of the article, appendices (such as sources, tables, charts or maps), illustrations and two abstracts (in Lithuanian and English, and, if necessary, in another foreign language, chosen according to the likely audience of the publication). The recommended length of the review and the synopsis of the work is between 5,000 and 11,000 characters. The recommended length of a review of a scientific or other event is 2,000–5,000 characters.

2. Paper submission

Texts and their appendices are accepted only in electronic form (by e-mail to *kristina.burinskaite@genocid.lt*, or on the webpage of journal (<https://www.journals.vu.lt/gr/>)). Files must be drafted using Microsoft Word, illustrations must be saved in the following for-

mats: *.gif, *.jpg (*.jpeg), *.tif, the latter without compression. The text must be prepared in accordance with the Lithuanian character encoding standards supported by Microsoft Office and later versions, in Times New Roman font, 12 pt size, 1.5 line spacing. Emailed submissions should be accompanied by a letter which declares that the paper is original, i.e., has not been published previously and is not submitted for publication in any other journal or book.

3. Scientific framework

“Genocidas ir rezistencija” follows the procedures for citation, referencing and the compilation of the list of references discussed below, which our authors are strongly recommended to follow.

1. When citing a Lithuanian source, a quotation should be marked with quotation marks; quotations in foreign languages should be in italics. When using quotation marks, the punctuation mark (comma, full stop) at the end of the quotation is placed after the final quotation mark, e.g. A a a “b b b b”. Only when a sentence begins and ends with a quotation is the punctuation mark placed before the last quotation mark, e.g. “A a a, a a a a”. Internal quotation marks are single, e.g. “A a a ‘b b b’ a a a”.

1.1. When a quotation is more than a few lines long, it should be given in a separate paragraph. Quotations presented in a separate paragraph have no quotation marks, but be separated by line spacing and set in a smaller font.

1.2. All changes to a quotation by the author are indicated by square brackets [aaa]. If the quotation does not start at the beginning of a sentence, it should be lowercased and is not preceded by an ellipsis. Where the quotation ends before the end of the quoted sentence, it is followed by an ellipsis in square brackets [...].

2. Years are written with Arabic numerals, e.g. 1861; decades are written with Arabic numerals or the full word, e.g. 1970s or eighties, in the 1960s or in the seventies; centuries are written with Arabic numerals and the abbreviation century, e.g. 16th century.; when a time period is written in full, an en-dash without spaces is used between the Arabic numerals, e.g. 1815–1831; 6th–20th centuries.

2.1. The full date may be written in a long or short form. The short form is written in Arabic numerals in the following order: day, month, year, separated by slash, e.g. 16/06/1987. In the long form, the day and the year are written in Arabic numerals, the month in full, e.g. 16 June 1987.

3. Surnames written in the Latin alphabet are given in their original spelling with their first names; surnames written in other alphabets are transliterated into the Latin alphabet in accordance with the rules approved by the Lithuanian Language Commission. After the first mention of a full name, only the surname is used, and where appropriate (in the

case of duplicate surnames) by the surname followed by the first letter of the first name. The names of gods, saints, kings, emperors, princes, popes, cardinals, archbishops bishops and the like are traditionally spelled in Lithuanian.

4. Non-Lithuanian place names are given in accordance with the current procedure – they are transcribed in Lithuanian, in accordance with the decisions of the State Commission of the Lithuanian Language. Place names spelled incorrectly or according to the old spelling norms are spelled in accordance with their modern-day usage. Abbreviated forms of place names must be written in full. In exceptional cases, the original spelling may be retained when the pronunciation and spelling of the place name varies in Lithuanian literature, has an old tradition or is completely unknown, or is not included in dictionaries or encyclopaedias.

5. Proper names, names and terms with a distinctive meaning are capitalised. If such names or terms are made up of more than one word, each constituent word is capitalised, e.g. the Church, the Mother of Mercy, the Lithuanian Reform Movement.

5.1. In the names of religious communities, all words in the name are capitalised, e.g. the Roman Catholic Church, the Evangelical Lutheran Church.

6. The names of books or other publications, films, paintings and companies are italicised in the text, except where they are given in an expanded form, i.e. with a commonplace term and the name in quotation marks, e.g. private limited liability company “Sapnas”. Titles of articles, poems or smaller textual elements are given in quotation marks.

7. Names of institutions written in the Latin alphabet are translated in the text, with the original form in italics in brackets or a footnote, as appropriate. Official names (e.g. company or place names) are written in their original form, and personal names written in other alphabets must be transliterated into the Latin alphabet.

8. Footnotes are placed at the bottom of the page, using Arabic numerals, except if there is a single footnote in the text, which may be marked with an asterisk. Similarly, a footnote not belonging to the content of the text may be distinguished in a similar way, e.g. references to the sponsorship of research presented in the text, or the project on which the text was based. In the text, the footnote mark is placed before a punctuation mark, e.g. ---¹; “---”¹. In a citation given as a separate paragraph, the footnote mark is placed after the last punctuation mark. Footnotes must be numbered consecutively within the article or publication.

9. The description of publications in other languages shall be given in the original language and characters; non-Latin titles shall be transliterated into Latin, Cyrillic titles shall be given in their original form or transliterated into Latin. Where appropriate, a translation of the title or other data into Lithuanian may be given in square brackets.

9.1. Bibliography (sources, references) shall be given in the end of the articles. The data for the description of the publication shall be taken from the title page of the publication and shall be presented without abbreviations or corrections.

9.2. The description of books and other publications shall first of all indicate the author's first name(s) and surname; no punctuation shall be used in between. Next, the title of the book shall follow in italics, separated by a comma. This is followed by the place of publication (no more than two cities), the publishing house or publisher and the year. The place of publication is separated from the publishing house or publisher by a colon; the publisher is separated from the year by a comma. The page of the book is indicated after the year; it is separated by a comma and followed by the Lithuanian abbreviation.

Examples of references in a list of literature:

The Unknown War: Anti-Soviet armed resistance in Lithuania and its legacies, compiled by Arūnas Streikus, (ser.: *Europa Country Perspectives*, 6), London and New York: Routledge, 2002.

Bahry Donna, Silver Brian, „Intimidation and the Symbolic Uses of Terror in the USSR“, *American Political Science Review*, 1987, Vol. 81, No. 4, pp. 1065–1096, <https://pure.psu.edu/en/publications/intimidation-and-the-symbolic-uses-of-terror-in-the-ussr>

Arvydas Anušauskas [et. al.], *Lithuania in 1940–1991: the History of Occupied Lithuania*, Vilnius: Genocide and resistance research centre of Lithuania.

Трацевскис Р., *Истинная история Литвы XX века*, Вильнюс, 2014. Should be transliterated and presented in this way [Tracevskis R., *Istinaja istorija Litvy XX veka*, Vilnius, 2014].

Jurkutė Mingailė, „Du Noreikos: Optinis taikiklis prieš titnago kirvuką informaciniuose karuose“, in: <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/mingaile-jurkute-du-noreikos-optinis-taikiklis-pries-titnago-kirvuka-informaciniuose-karuose.d?id=86454141>

Quoting

Aurimas Švedas, *Istoriko teritorija*, Vilnius: Aukso žuvis, 2020, p. 13.

Aurimas Švedas, *op. cit.*, p. 126.

Ibid., p. 29.

Tomas Vaiseta, *Vasarnamis...*, p. 101.

The Unknown War, p. 52.

Acta Academiae Artium Vilnensis, Vilnius, 2006, Vol. 41: *Šventųjų relikvijos Lietuvos kultūroje*, compiled by Tojana Račiūnaitė, p. 145.

Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis, Vilnius, 2011, Vol. 35, p. 213.

Lituanus, Chicago, 2010, Vol. 56, No. 1, p. 10.

Naujasis Židinyš-Aidai, 2011, No. 5, pp. 317–327.

Pasaulio lietuvis, Lemont, 1997, No. 2, pp. 11–13.

Viltis: Visuomenės, literatūros ir politikos laikraštis, Vilnius, 1913-01-06 (19), No. 3 (790), p. 2.

Enrika Kripienė, „Juozas Šibaila-Merainis“, *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2021, No. 2 (50), p. 80–106.

Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė, „Žydai“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, compiled by Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša, Mindaugas Paknys, Rimvydas Petrauskas, Eligijus Raila, Vilnius: Aidai, 2001, p. 796–809.

Monikos Alūzaitės tardymo protokolas, transcript of 16-01-1951, in: Lietuvos ypatingasis archyvas (hereafter – LYA), f. K-1, descr. 58, file No. 28598/3, vol. 3, envelope No. 6, p. 6–2.

The Editorial Board undertakes to advise, where necessary, postgraduate and doctoral students and young researchers preparing their first scientific publications.

All articles and source publications in *Genocidas ir rezistencija* journal are peer-reviewed anonymously by two reviewers. Authors are only informed of the reviews if the texts have been assessed as being in need of revision and if the reviewers' comments may contribute to necessary corrections. The Editorial Board does not undertake to provide explanations to the authors of rejected texts. The maximum time limit for the Editorial Board to decide whether to publish, reject or return a text for revision is 4 months. This deadline is not directly linked to the timing of the eventual publication, which may depend on the formatting of thematic issues.

All texts to be published are reviewed from a linguistic point of view and, if necessary, corrected by editors. Authors are provided with the typeset texts in electronic format for proofreading and authorisation. When returning the text to the editorial board, authors shall confirm their authorisation and consent to its publication in *Genocidas ir rezistencija* and access through associated databases by simple or electronic signature or by e-mail.

In case of any uncertainties concerning the subject matter, the principles of preparation or any other issues related to the subject matter of the *Genocidas ir rezistencija* journal, please contact the Editor-in-Chief.

Editorial board

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

2025, 1 (57)

Lietuvių kalbos redaktorė **Audronė Gečiauskienė**

Maketo autorė **Evelina Garliauskienė**

Maketuotojas **Vitalijus Bilevičius**

Pirmame viršelyje – DP atvirukas, primenantis Baltijos valstybių
laisvės problemą. 1946–1949 m.

Šaltinis: <https://arge-baltikum.de/estonia-70-de.shtml>

Ketvirtame viršelyje – Hitlerio teritorinių laimėjimų chronologija – antraštinis No. 5
reiškia Klaipėdos krašto (*Memel-Land*) prijungimo prie Vokietijos eiliškumą.

Šaltinis: *Manchester Evening News*, 1939 m. kovo 22 d.

Lietuvių DP protesto demonstracija ir bado streikas prieš Baltijos šalių aneksiją.
Kalba prof. Steponas Kolupaila, Kempteno (*Kempten*) DP stovykla, 1947 m. kovo 10 d.

Šaltinis: *Kazio Daugėlos nuotr.*

Lietuvių komiteto tarybos ir Lietuvių Raudonojo Kryžiaus posėdis, Flensburgas.

Šaltinis: *Dienos be tėvynės: Flensburgo lietuvių metraštis*, sudarytojas A. Vaitkus,
Flensburg, 1946, p. 208.

Latvijos Auseklos gimnazija, Augsburgio pabėgėlių stovykla,
mokslo metų baigimo ceremonija (1946 m. gegužės–birželio mėn.).

Šaltinis: *Auseklieši no pažobelēm pasaules tālēs*, Kalamazoo USA: Auseklieši, 2004.

2025-06-12. Tiražas 150 egz. 13,75 sp. l.

Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,

Didžioji g. 17, LT-01128 Vilnius,

leidyba @genocid.lt

www.genocid.lt

Spausdino UAB „Petro ofsetas“

Naujoji Riovonių g. 25C,
LT-03153 Vilnius